

संवाहक

मानव अधिकार जर्नल

अङ्क १२

SAMBAHAK

Human Rights Journal

Vol. 12

संवाहक Sambahak

मानव अधिकार जर्नल
Human Rights Journal

वर्ष ५	भदौ २०७६	अङ्क १२
Year 5	September 2019	Vol. 12

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष, माननीय अनूप राज शर्मा
सदस्य, माननीय प्रकाश वस्ती
सदस्य, माननीय सुदिप पाठक
सदस्य, माननीय मोहना अन्सारी
सदस्य, माननीय गोविन्द शर्मा पौड्याल
सचिव, वेदप्रसाद भट्टराई

प्रकाशक :

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, पुलचोक, ललितपुर, नेपाल

Commissioners of NHRC

Chairperson, Hon. Anup Raj Sharma
Commissioner, Hon. Prakash Osti
Commissioner, Hon. Sudip Pathak
Commissioner, Hon. Mohna Ansari
Commissioner, Hon. Govinda Sharma Paudyal
Secretary, Bed Prasad Bhattarai

Publisher:

National Human Rights Commission, Nepal
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

Email: nhrc@nhrcnepal.org, **Web:** www.nhrcnepal.org
Facebook: www.facebook.com/NepalNHRC, **Twitter:** [@NepalNHRC](https://twitter.com/NepalNHRC)

सर्वाधिकार © राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल

Copyright © National Human Rights Commission
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

उल्लेखन विधि :

यस पत्रिकालाई उल्लेख गर्नु परेमा
संवाहक, भदौ २०७६
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल

लेआउट तथा डिजाइन
पवन भण्डारी

प्रकाशन मिति : भदौ, २०७६
प्रति : १०००

Citation Method:

This publication is to be cited as
Sambahak, September 2019
National Human Rights Commission, Nepal

Layout and Design
Pawan Bhandari

Publication Date: September, 2019
Copies: 1000

आयोगको पूर्व स्वीकृतिबिना यस प्रकाशनका लेख र सामग्रीलाई बौद्धिक वा शैक्षिक प्रयोजनबाहेक व्यापारिक वा अन्य प्रयोजनका लागि पुनः उत्पादन एवम् मुद्रण तथा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन ।
बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाई आवश्यक अंशहरू साभार गरी प्रयोग गर्न सकिने छ ।

The articles and matter of this journal can not be reprinted and republished for the commercial purposes, and can not be used without the prior consent of the Commission except for intellectual and academic purposes.

For intellectual and academic purposes, necessary portions can be used with proper citation.

प्रकाशन समिति

प्रकाश वस्ती, माननीय सदस्य
वेदप्रसाद भट्टराई, सचिव
मुरारी खरेल, निर्देशक
डा. टीकाराम पोखरेल, निर्देशक
खिमानन्द बस्याल, मानव अधिकार अधिकृत

Publication Board

Prakash Osti, Hon'ble Member
Bed Prasad Bhattarai, Secretary
Murari Kharel, Director
Dr. Tikaram Pokharel, Director
Khimananda Bashyal, HR Officer

सम्पादन समिति

संयोजक : नवराज सापकोटा
सदस्य सचिव : कल्पना नेपाल आचार्य
प्रवन्धक : पवन भण्डारी

Editorial Board

Coordinator : Nava Raj Sapkota
Member Secretary: Kalpana Nepal Acharya
Management : Pawan Bhandari

विषय सूची / Contents

विषय		पृष्ठ
१. मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ मा रहेका स्वच्छ सुनुवाईसँग सम्बन्धित व्यवस्था	महेश शर्मा पौडेल	१-१४
२. नेपालको संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकार: उपलब्धि, समस्या र चुनौतीको कसीमा	कृष्णजीवी घिमिरे, मीना गुरूड	१५-३८
३. बालअधिकारको सन्दर्भमा मधेशी दलित बालबालिकाको अवस्था	विनोदकुमार विश्वकर्मा “विमल”	३९-६३
४. मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू र यसको सान्दर्भिकता	-डा.अश्वस्थामा भक्त खरेल	६४-९०
5. Unleashing the Paris Principles in the Context of Nepal	Dr. Hari Bansh Tripathi	91-108
6. Relation between Medico-Legal system and Crime Investigation	Dr. Harihar Wasti	109-121
7. Advancing Business and Human Rights in Nepal	Tek Tamrakar	122-136
8. Women's Access to Justice in Nepal	Prem Bahadur Thapa	137-153

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त विचार लेखकका निजी हुन् । ती विचारले लेखकको पदीय हैसियत तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपालको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

The views expressed in the articles of this publication are solely those of the authors. The views do not represent the status of author and the views of NHRC.

यस अङ्कमा...

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले २०७३ साल ज्येष्ठबाट संवाहक प्रकाशनको थालनी गर्दै आएको हो । अङ्क १२ सम्म आइपुग्दा यसले मानव अधिकारको १९ विषयमा १०० वटा सामग्री प्रकाशन गरेको छ । यसले मानव अधिकार संस्कृतिलाई टेवा पुर्याउन केही योगदान दिन सकेको छ कि भन्ने आयोगको आग्रह छ । यस मानव अधिकार जर्नल संवाहकको १२ औं अङ्कमा ८ वटा लेखहरू समेटिएको छ, जसमा पहिलो आलेख महेश शर्मा पौडेलले तयार पार्नु भएको हो । प्रस्तुत आलेखले व्यक्तिको स्वच्छ सुनुवाईको अधिकार प्रत्याभूत हुनुले मानव अधिकारको सरक्षण गर्नुका साथै न्याय सम्पादनमा समेत सहयोग पुर्याउने कुरामा जोड दिएको छ । लेख मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ मा रहेका स्वच्छ सुनुवाईसँग सम्बन्धित व्यवस्थामा केन्द्रित रहेको छ । स्वच्छ सुनुवाईको हकको प्रयोग तीन चरणमा हुने गर्दछ भन्ने लेखकको आसय छ । सुनुवाई हुनु भन्दा पहिलेको चरणमा स्वतन्त्रता, कानूनी परामर्श, तत्काल मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने, निर्धारित समयभित्र सुनुवाई हुनुपर्ने लगायतको ब्यवस्था गरिएको लेखकको अभिमत छ । त्यस्तै गरी सुनुवाईको चरणमा कानूनद्वारा स्थापित स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष न्यायाधिकरणबाट सुनुवाई हुने अधिकार, खुल्ला सुनुवाईको अधिकार, अनुचित विलम्ब विनाको सुनुवाई र कारवाहीमा उपस्थित हुन पाउने हक लगायतको ब्यवस्थाको लेखकले चर्चा गर्नु भएको छ । त्यसैगरी पुर्पक्ष पश्चातको चरणमा तर्कपूर्ण फैसला पाउने हक, कानूनी सहायताको अधिकार, सजायसम्बन्धी अधिकार, पुनरावेदनको अधिकार, फैसलाको पूर्ण पाठ प्राप्तिको अधिकार, क्षतिपूर्तिको अधिकार लगायतका अधिकारहरूलाई लेखकले समेट्नु भएको छ । आफ्नो भनाई राख्ने उचित अवसर सबैलाई समान रुपमा प्राप्त हुनुपर्ने, आफू विरुद्ध लागेको आरोप वा दावीको प्रतिरक्षाका लागि पर्याप्त समय हुनुपर्ने, प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कार्यका लागि सजायभागी हुनु नपर्ने, आफ्नो साक्षी प्रमाण प्रस्तुत गर्न र विपक्षीका साक्षीलाई जिरह गर्न पाउनु पर्ने, अनुवादकको ब्यवस्था लगायतका विषयहरूमा लेखकले जोड दिनु भएको छ ।

दोस्रो आलेख कृष्णजीवी घिमिरे र मीना गुरूडले तयार पार्नु भएको हो । प्रस्तुत आलेख नेपालको संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकार: उपलब्धि, समस्या र चुनौतीको विषयमा केन्द्रित छ । यस आलेखले संक्रमणकालीन न्यायका प्रमुख अवयवहरू सत्यको खोजी, न्याय, परिपूरण तथा संस्थागत सुधारलाई प्रभावकारी र सन्तुलित ढंगबाट प्रयोग गरी संक्रमणकालीन न्यायको ब्यवस्थापन गर्नुपर्ने विषयमा जोड दिएको छ । यी प्रत्येक अवयवहरूको प्रयोग गर्दा व्यक्तिको मानव अधिकारलाई थप उल्लंघन हुन नदिने तर्फ सदैव चनाखो रहनु पर्दछ

भन्ने लेखकको अभिमत रहेको छ । विगतमा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनको कार्यमा दोषी देखिएका व्यक्तिहरूलाई सजायको भागिदार बनाउनु पर्नेमा सो को विकल्प खोज्नु उचित हुँदैन, विकल्प खोज्ने नै हो भने त्यसमा पीडितको सहमति अपरिहार्य हुनु पर्नेमा लेखकहरूको जोड छ । पीडितहरूलाई उचित परिपूरणको व्यवस्था गरी समाजमा मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्ने दिशातर्फ संक्रमणकालीन न्यायलाई केन्द्रित गर्नु आवश्यक छ भन्ने लेखकको मुल निष्कर्ष रहेको छ । संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकारबीचको सम्बन्ध, अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज, नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायको पृष्ठभूमि, संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धमा भएका घटनाहरू हालसम्मको प्रगति, समस्या र चुनौती लगायतका विषयहरू लेख समावेश भएका छन् ।

तेस्रो आलेख डा.अश्वस्थामाभक्त खरेलले तयार पार्नु भएको हो । प्रस्तुत आलेख मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू र यसको सान्दर्भिकतामा केन्द्रित छ । सन्धि ऐन, २०४७ ले नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूका प्रावधान राष्ट्रिय कानून सरह लागू हुने, सन्धि सम्झौताको कुरा राष्ट्रिय कानूनसँग बाभिएमा बाभिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुने भनी प्रष्ट पारिएकोबाट मानव अधिकारको सैद्धान्तिक पक्षका अलावा अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूको महत्व रहेको सार लेखमा छ । उक्त आलेखमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकार उल्लंघनसम्बन्धी उजुरी व्यवस्थापनका क्रममा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, महासन्धि एवं मानव अधिकारसँग सम्बन्धित दस्तावेजहरूको समेत उल्लेख गरेको पाइन्छ । सर्वोच्च अदालतका नजीरहरू केलाउँदा के देखिन्छ भने मानव अधिकारसम्बन्धी सिद्धान्त, सन्धि/सम्झौता तथा घोषणापत्रहरूलाई राष्ट्रिय कानून जित्तिकै स्थान दिइएको पनि लेखमा चर्चा छ । मानव अधिकारको बर्गीकरण, क्षेत्र, कानून, स्रोतहरू, सयुक्त राष्ट्रसंघ र मानव अधिकार, विश्वव्यापी घोषणा, मानव अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज र क्षेत्रीय दस्तावेज लगायतका विषयहरूलाई लेखले महत्व दिएको छ ।

चौथो आलेख विनोदकुमार विश्वकर्मा 'विमल'ले तयार पार्नु भएको हो । प्रस्तुत आलेख बालअधिकारको सन्दर्भमा मधेशी दलित बालबालिकाको अवस्थसँग सम्बन्धित छ । बालबालिकाको अधिकार संरक्षण गर्नका लागि नीतिगत र संस्थागत ब्यबस्था भएता पनि सानै उमेरमा दलित बालबालिकाहरू अशिक्षा, गरीबी र सामाजिक मूल्य मान्यताका कारणबाट पीडित हुने गरेका छन्, यसले गर्दा बालविवाह हुने, होटल, कलकारखाना, ईटाभट्टा तथा उद्योगहरूमा श्रम गर्नुपर्ने अवस्था आई परेका लेखकको निष्कर्ष रहेको छ । बालबालिकाको परिभाषा र बालअधिकारका लागि भएका प्रावधानहरू, नेपालको संविधान, कानूनी र संस्थागत व्यवस्था, महासन्धिका प्रमुख प्रावधानहरू, मधेशी दलित बालबालिकाको अवस्था, घटना अध्ययन, समस्या र चुनौती लगायतका विषयहरू आलेखमा समावेश भएका छन् ।

पाँचौ आलेख डा. हरिहर बस्तीले तयार पार्नु भएको हो । प्रस्तुत आलेख अपराध अनुसन्धानमा चिकित्कीय बिधिशास्त्रको आवश्यकता र अपरिहार्यता दर्शाउने उद्देश्यले अभिप्रेरित छ । प्रस्तुत आलेखले उपयुक्त किसिमको मेडिको लिगल सेवाका लागि हालसम्म पनि नेपाली नागरिकले पर्खनु पर्ने अवस्थामा नै रहेको दावी गरेको छ । नेपाल सरकारले पर्याप्त रूपमा यस्तो महत्वपूर्ण र संवेदनशील क्षेत्रलाई उपेक्षा गरेबाट अपराध र मानव अधिकार उलङ्घनका पीडितले न्याय पाएको महसूस गर्न नसकेको तथा पिडकले न्यायमा असन्तुष्टि जनाउने गरेको कुरालाई उजागर गरेको छ । अपराध सामाजिक रोग भएकोले विगतमा घटेका घटनाहरूको तथ्यपरक विश्लेषण तथा अनुसन्धानबाट पीडितलाई न्याय प्रदान तथा पिडकलाई कानूनी कारबाही गरी रोकथाम गर्न सकिने कुरालाई आलेखले जोड दिन खोजेको छ । मापदण्डको प्रयोग बिना र प्रमाणको बस्तुगत विश्लेषण बिना अदालत वा अन्य संबद्ध निकायहरू समेतले सही निर्णय दिन नसक्ने कुरालाई प्रष्ट्याइएको छ । लेखकले मानव शरीरसँग सम्बन्धित अपराधहरूको निर्णयमा सही निष्कर्षमा पुग्ने कुराको बाधक तत्वको चित्रण गर्दै अदालतले प्रयोग गर्ने न्यून गुणस्तरीय वा स्तर बिनाको मेडिको लिगल तथा बिधिशास्त्रीय प्रमाणले न्यायमा पार्ने प्रभावको विश्लेषण लेखमा गरिएको छ । यसको सुधारका लागि मेडिको लिगल र बिधिशास्त्रीय क्षेत्रको विशिष्टीकृत पहिचानका साथै संबद्ध कानून तथा चुस्त व्यवस्थापनलाई प्राथमिकतामा राख्ने र सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञ तथा विशेषज्ञहरूको प्रयोग गर्नुपर्ने कुरा सुझाइएको छ । अपराधिक घटनाहरूको अनुसन्धान, विधिविज्ञान मानव अधिकार, विधिविज्ञान मानवीय कानून, नेपालमा न्यायिक चिकित्सा क्षेत्रको संबैधानिक र कानूनी व्यवस्था र प्रभावकारी न्यायिक चिकित्सा सेवा लगायतका विषयहरू लेखमा समावेश भएका छन् ।

छैठौ आलेख डा. हरिबंश त्रिपाठीले तयार पार्नु भएको हो । प्रस्तुत आलेख नेपालको सन्दर्भमा पेरिस सिद्धान्तको प्रयोगसँग सम्बन्धित छ । यस आलेखमा मानव अधिकारको पेरिस सिद्धान्तले मानव अधिकार संस्थाको प्रभावकारीतामा के कसरी बृद्धि गर्न सकिन्छ भन्ने कुराको संक्षिप्तमा उल्लेख छ । कुनै मानव अधिकार संस्था पेरिस सिद्धान्तले निर्दिष्ट गरिएका मापदण्ड अनुकूल नभएमा यी संस्थाहरू केवल संवैधानिक वा कानूनी व्यवस्थामा मात्र सीमित रहन्छ भन्ने लेखकको भनाई रहेको छ । बिभिन्न प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरू तथा नेपाली बौद्धिक जगतले समेत मानव अधिकार आयोग विधेयकमा गम्भीर चासो देखाएको कुरालाई लेखले प्रष्ट्याएको छ । विधेयकका प्रस्तावित प्रावधानहरूलाई पेरिस सिद्धान्तको कसोमा राखेर विप्लेषण गरिएको छ ।

सातौँ आलेख टेक ताम्राकारले तयार पार्नु भएको हो । मानव अधिकार मानव विकासका लागि अपरिहार्य रहेको उल्लेख गर्दै मानव अधिकारको पूर्ण सम्मान तथा संरक्षण र संवर्द्धन राज्यको मात्र दायित्वको कुरा होइन, यो त राज्यका हरेक निकायहरू, निजी क्षेत्र वा हरेक व्यक्तिको रहेको कुरामा लेखकको जोड रहेको छ । सरकारमा

मात्र पकड हुनु पर्याप्त हुँदैन, मानव अधिकारको पूर्ण अनुभूतिका लागि हरेक व्यक्तिले समेत पूरकको रूपमा काम गर्नुपर्दछ। यस आलेखमा लेखकबाट संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार परिषद्ले जारी गरेको मानव अधिकार र वाणिज्यसम्बन्धी सिद्धान्तहरूमा विशेष जोड दिइएको छ। यसका साथै प्रस्तुत आलेखले नेपालको संविधानका विकासको अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका सान्दर्भिक व्यवस्थाको चर्चा गरेको छ। यसै गरी ब्यवसायजन्य क्षेत्रमा मानव अधिकारका विषयको महत्वलाई उल्लेख गर्दै कसरी एकिकृत गरेर लैजान सकिन्छ भन्ने कुराको चर्चा लेखमा भएको छ। व्यवसाय र मानव अधिकारका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको अपेक्षित भूमिकाले पनि लेखमा स्थान पाएको छ।

आठौं आलेख प्रेमबहादुर थापाले तयार पार्नु भएको हो। प्रस्तुत आलेख न्यायमा महिलाको पहुँचसँग सम्बन्धित छ। न्यायमा पहुँचको अधिकार बिधिको शासनको आधारभूत सिद्धान्त तथा महिलाको मानव अधिकारको रक्षा र सम्मानका लागि समेत अपरिहार्य रहेको कुरा लेखमा उठान गरिएको पाइन्छ। यो बहुआयामिक अधिकार भएकोले यसले न्याय प्रणालीको उपलब्धता, पहुँच, राम्रो गुणस्तर, तथा न्याय प्रणालीको समग्र जवाफदेहिता औल्याउन खोजिएको छ। महिलाहरूको न्यायमा पहुँचका सन्दर्भमा लैङ्गिक खाडल बाँकी नै रहेको र कानून तथा न्यायिक प्रणालीमा समेत विभेद र अन्य अवरोधहरू रहेको लेखमा उल्लेख छ, जसले प्रभावकारी कानूनी उपचार पाउनबाट उनीहरू वञ्चित हुने देखाएको छ। यस आलेखले सर्वोच्च अदालतका नजीरहरूको विश्लेषण गर्दै महिलाहरूलाई न्यायमा पहुँचका लागि रहेका चुनौतीहरूको समेत व्याख्या गरेको छ।

२०७६ साल मंसिरमा प्रकाशित हुने संवाहकको अङ्क १३ मा हामी पेरिस सिद्धान्तका विविध पक्ष समेटेका लेखहरू समावेश गर्ने छौं। यसका लागि विद्वान लेखकहरूसँग लेखहरूका लागि अनुरोध गरेका छौं।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ मा रहेका स्वच्छ सुनुवाईसँग सम्बन्धित व्यवस्था

महेश शर्मा पौडेल

सार संक्षेप

स्वच्छता नै न्यायको प्रमुख विशेषता हो । स्वच्छ सुनुवाई न्यायको आत्मा हो । स्वच्छ सुनुवाईको अधिकार आधारभूत मानव अधिकार पनि हो । स्वच्छ सुनुवाई न्याय सम्पादनका लागि अनिवार्य र अपरिहार्य विषय हो । देवानी, फौजदारी र अन्य जुनसुकै मुद्दामा पनि स्वच्छ सुनुवाईका व्यवस्थाहरू पालना हुनै पर्दछ । फौजदारी मुद्दाका सन्दर्भमा स्वच्छ सुनुवाई कुनै कसूरको आरोप लागेको व्यक्तिले सो कसूर गरेको हो वा होइन भनी निष्पक्ष र स्वच्छ रूपमा परीक्षण गरिनु नै हो । स्वच्छ सुनुवाईको हक सुनुवाई अगाडिको चरण, सुनुवाईको चरण र सुनुवाई पश्चात् पनि आवश्यक पर्दछ । सुनुवाई भन्दा पहिलेको चरणमा स्वतन्त्रताको अधिकार, कानूनी परामर्शको अधिकार, पक्राउ परेको व्यक्तिलाई तत्काल मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने, कानूनबाट निर्धारित समयभित्र अनुसन्धान सम्पन्न नभए थुनामा रहेको व्यक्तिलाई छाड्न पर्ने, थुनामा रहँदा मानवोचित व्यवहार पाउने र यातना विरुद्धको अधिकार, निर्दोषिताको अनुमान जस्ता कुराहरू पर्दछन् । स्वच्छ सुनुवाई केवल पुर्पक्ष पूर्व र पुर्पक्षका चरणमा मात्र नभै पुर्पक्ष पश्चातको चरणमा पनि आवश्यक हुन्छ । यस चरणमा सार्वजनिक फैसलाको हक, तर्कपूर्ण फैसला पाउने हक, कानूनी सहायताको अधिकार, सजाय कार्यान्वयन, पुनरावेदनको अधिकार, पुनरावलोकनको अधिकार, फैसलाको पूर्ण पाठ प्राप्तिको अधिकार, क्षतिपूर्तिको अधिकार जस्ता अधिकारहरू पर्दछन् । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ मा पहिलेको कानूनमा भन्दा कतिपय फरक, बिस्तृत र स्वच्छ सुनुवाईको पक्षलाई बढी रूपमा आत्मसात् गर्दै विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएको छ । संहितामा व्यवस्थित यी व्यवस्थाहरूको समुचित कार्यान्वयनबाट मात्र स्वच्छ सुनुवाईले सार्थकता प्राप्त गर्दछ ।

(१) विषय प्रवेश

स्वच्छता नै न्यायको प्रमुख विशेषता हो । भनिन्छ, स्वच्छ सुनुवाई न्यायको आत्मा हो । स्वच्छ सुनुवाईको अधिकार आधारभूत मानव अधिकार पनि हो । स्वच्छ सुनुवाई न्याय सम्पादनका लागि अनिवार्य र अपरिहार्य विषय हो । देवानी, फौजदारी र अन्य जुनसुकै मुद्दामा पनि स्वच्छ सुनुवाईका व्यवस्थाहरू पालना हुनै पर्दछ । फौजदारी मुद्दाका सन्दर्भमा स्वच्छ सुनुवाई कुनै कसूरको आरोप लागेको व्यक्तिले सो

कसूर गरेको हो होइन भनी निष्पक्ष र स्वच्छ रुपमा परीक्षण गरिनु नै हो । स्वच्छ सुनुवाईको अवधारणाको प्रयोग विभिन्न चरणमा अनिवार्य रुपमा अवलम्बन गर्नुपर्दछ । स्वच्छ सुनुवाईको हक सुनुवाई अगाडिको चरण, सुनुवाईको चरण र सुनुवाई पश्चात् पनि आवश्यक पर्दछ ।

फौजदारी मुद्दाको सन्दर्भमा पुर्पक्ष गर्ने निकाय स्वतन्त्र, निष्पक्ष र पूर्वाग्राहरहित हुनुपर्ने, सामान्यतया न्यायिक सुनुवाई खुल्ला र सार्वजनिक रुपमा हुनुपर्ने, सबैलाई कानूनको समान प्रयोग र लाभ (Equal use and benefit of law) प्राप्त हुनुपर्ने, आफ्नो भनाई राख्ने उचित अवसर सबैलाई समान रुपमा प्राप्त हुनुपर्ने, आफूविरुद्ध लागेको आरोप वा दावीको प्रतिरक्षाका लागि पर्याप्त समय र कानून व्यवसायी राख्न पाउने अवस्था हुनुपर्ने, प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कार्यका लागि सजायभागी हुनु नपर्ने, आफ्नो साक्षी प्रमाण प्रस्तुत गर्ने र विपक्षीका साक्षीलाई जिरह गर्न पाउनुपर्ने, न्यायिक निकायको फैसला वा आदेशउपर चित्त नबुझे पुनरावेदन गर्न पाउने, एकै कसूरमा एकपटक भन्दा बढी पुर्पक्ष र सजाय भोग्नु नपर्ने र अदालत तथा न्यायिक निकायबाट समान संरक्षणको अधिकार प्राप्त हुनुपर्ने आदि विषयहरू स्वच्छ सुनुवाईका लागि आवश्यक तत्वको रुपमा लिन सकिन्छ ।¹

यसरी नै सम्मानीत सर्वोच्च अदालतबाट स्वच्छ सुनुवाईका लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारी वा अदालत कानूनद्वारा गठित हुनुपर्ने, मुद्दा हेर्ने अधिकारी स्वतन्त्र र सक्षम तथा कानूनबमोजिमको हुनुपर्ने, अभियोग लागेको अभियोगको बारेमा उसले बुझ्ने भाषामा तुरुन्त जानकारी गराउनु पर्ने सिद्धान्त प्रतिपादित छन् । अभियुक्तलाई लागेको अभियोगको बारेमा उसले प्रतिरक्षालाई तयारीको लागि थुनामा रहेको अभियुक्तलाई पर्याप्त सहूलियत र समय प्रदान गरिदिनु पर्दछ । अभियोग लागेको व्यक्तिले लागेको अभियोगको बारेमा आफूले चाहेमा आफूले रोजेको कानून व्यवसायीबाट प्रतिरक्षा गराउन पाउनुपर्दछ, तर त्यस्तो अभियुक्तले आर्थिक कमजोरीका कारण आफै कानून व्यवसायी राख्न सक्दैन भने राज्यले निःशुल्क कानून व्यवसायी उपलब्ध गराइदिनु पर्दछ । अभियोग लागेको व्यक्तिले मुद्दाको कारवाहीमा आफै उपस्थित भै आफ्नो साक्षी प्रमाण अदालतसमक्ष प्रस्तुत गर्न पाउनुपर्दछ र आफ्नो साक्षी बकाउन र आफ्नो विरुद्धका साक्षीको जिरह गर्न पाउने मौका पाउनुपर्दछ ।

अभियुक्त भाषा नबुझ्ने भए उसलाई भाषा बुझ्ने दोभाषे उपलब्ध गराउनु पर्दछ भनी व्याख्या भएको छ ।² यद्यपी, स्वच्छ सुनुवाईका लागि आवश्यक तत्वहरू यतिमै सीमित हुँदैनन् । प्रस्तुत लेखमा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ मा (यस लेखमा यसपछि फौजदारी कार्यविधि संहिता भनिएको छ, रहेका स्वच्छ सुनुवाईसँग सान्दर्भिक मुख्य व्यवस्थालाई संक्षिप्त रुपमा उल्लेख गर्ने जमर्को गरिएको छ ।³

¹ पहिला संविधानसभा मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिले तयार पारिएको अवधारणापत्र

² ने.का.प.२०६७ अङ्क ४ पृष्ठ ५७४ नि.नं. ८३४५

³ यस लेखमा सैद्धान्तिकपक्षको उल्लेखनमा अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजका अतिरिक्त लेखक समेत सम्मिलित अनुसन्धान समूहले गरेको इन्सेक र राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानबाट गरिएको स्वच्छ सुनुवाईसम्बन्धी अनुसन्धानमूलक अध्ययन,२०६९ लाई सहयोग लिइएको छ ।

(२) सुनुवाईभन्दा पहिलेको चरणमा

क) स्वतन्त्रताको अधिकार

कुनै पनि व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम मात्र पक्राउ गर्न र थुनामा राख्न पाइन्छ। तर, पक्राउ र थुनामा राख्ने कुरा जथाभावी रूपमा गर्न पाइदैन र अख्तियारप्राप्त अधिकारीबाट मात्र यो कार्य सम्पादित हुनु पर्दछ। फौजदारी कसूरमा आरोप लागेको व्यक्तिलाई सामान्यतया: पुर्पक्षको अवधिमा थुनामा राखिनु हुँदैन भन्ने पनि अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मापदण्ड विकास भएका छन्। नेपालको संविधानले पनि स्वतन्त्रताको हकलाई सुनिश्चित गरेको छ।

फौजदारी कार्यविधि संहितामा पहिलेको भन्दा कतिपय फरक, विस्तृत र स्वच्छ, सुनुवाई तथा मानव अधिकारका पक्षलाई बढी रूपमा आत्मसात् गर्दै विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएको छ। कसूरसँग सम्बन्धित कुनै व्यक्ति फेला परेमा वा कसूर गर्दाको अवस्थामा रहेमा वा अनुसन्धान अधिकारीको उपस्थिति परिचयात्मक मा निजलाई पक्राउ गर्न सकिने तर तत्काल मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने, कुनै व्यक्तिलाई कसूरको अनुसन्धानको सिलसिलामा तत्कालै पक्राउ गर्नुपर्ने भएमा त्यसको कारण खुल्लाई संभव भएसम्म पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिको पहिचान खुल्ने विवरण सहित पक्राउ पूर्जा जारी गर्ने अनुमतिको लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष निवेदन दिनुपर्ने, सो बमोजिम निवेदन परेमा र पक्राउ गर्नुपर्ने कारण मनासिव देखिएमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले सोही निवेदनमा पक्राउ पूर्जा जारी गर्ने अनुमति दिन सक्ने, अदालतबाट भएको आदेशबमोजिम पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्ति पक्राउ नपरेसम्म सार्वजनिक नगरिने व्यवस्था छ।⁴

पक्राउ पूर्जा जारी गर्ने अनुमति माग गर्दा पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिको नाम, थर, वतन वा अन्य परिचयात्मक विवरण, कसूरको छोटकरी विवरण र पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिको संलग्नता देखिने प्रमाण, वारदात मिति, समय र स्थान, पक्राउ गर्नुपर्ने आधार र कारण उल्लेख गरी सोसम्बन्धी कागजात समेत संलग्न गर्नुपर्ने समेत नियमावलीले थप व्यवस्था गरेको छ।⁵

पक्राउ गर्नु पर्दा निजलाई पक्राउ गर्नु अघि पक्राउ गर्नुपर्ने कारण खुल्लाई सम्झाई बुझाई आत्मसमर्पण गर्ने आदेश दिनु पर्नेछ। सम्झाउदा, बुझाउदा वा आदेश दिँदा पनि कुनै व्यक्तिले आत्मसमर्पण नगरी पक्राउबाट बच्ने वा भाग्ने वा उम्कने प्रयत्न गरेमा वा बल प्रयोग गरी वा नगरी कुनै किसिमले जोर जुलुम गरेमा वा गर्ने प्रयत्न गरेमा निजलाई पक्राउ गर्न प्रहरी कर्मचारीले आवश्यक बल प्रयोग गर्न सक्ने, कुनै महिलालाई पक्राउ गर्नु परेमा यथासम्भव महिला प्रहरीद्वारा पक्राउ लगाउनु पर्ने, पक्राउ गर्नुपर्ने अवस्थामा तत्काल महिला प्रहरी उपलब्ध नभएमा मात्र पुरुष प्रहरी कर्मचारीले पक्राउ गर्ने सकिने र पुरुष प्रहरी कर्मचारी पक्राउ गर्दा निजको इज्जत वा प्रतिष्ठामा आँच नआउने गरी महिलाको शारीरिक संवेदनशीलताको सम्मान गर्नुपर्ने, पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्ति कुनै घर वा ठाउँमा वसेको छ भन्ने शंका गर्नुपर्ने मनासिव कारण भएमा त्यस्तो घर वा ठाउँको खानतलासी लिई पक्राउ गर्न सकिने र खानतलासी लिदा कुनै व्यक्ति पक्राउ परेमा

⁴ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ९

⁵ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि नियमावली, २०७५ को दफा ३

सो व्यक्तिको शरीरको तलासी पनि लिन सकिने, तलासी लिदा फेला परेका प्रमाणसम्बन्धी लिखत वा दशी प्रमाण वा अन्य कुनै वस्तु त्यस्तो व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने व्यक्ति वा अनुसन्धान अधिकारीले आफ्नो कब्जामा लिई त्यसको भरपाई दिनु पर्ने लगायतका व्यवस्थाहरू पक्राउ सम्बन्धमा गरिएको छ ।⁶

ख) कानूनी परामर्शको अधिकार

कानून व्यवसायीको सल्लाह र सहयोग लिन पाउने अधिकारलाई मानव अधिकारको रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र राष्ट्रिय कानूनले पनि मौलिक हकको रूपमा संरक्षित र व्यवस्थित गर्ने गरेको अभ्यास देखिन्छ । स्वच्छ सुनुवाईका लागि पक्राउमा परेको व्यक्तिले कानून व्यवसायीसँग परामर्श गर्न पाउने कुरा अति आवश्यक तत्वको रूपमा लिइने गरेको छ । पक्राउमा परेको व्यक्तिले कानून व्यवसायीको सल्लाह लिन पाउने स्वच्छ सुनुवाईको मान्यताअन्तर्गत कुनै व्यक्ति पक्राउ परेकै बखतदेखि कानून व्यवसायीको सल्लाह लिन पाउने, त्यस्तो सल्लाह गोप्य रहने कुराहरू पर्दछन् । कानूनी प्रतिनिधि मार्फत प्रतिरक्षा र प्रतिनिधित्वको अधिकार स्वच्छ सुनुवाईको हकको एक भागको रूपमा रहेको छ । स्वच्छ सुनुवाईका लागि निष्पक्ष र स्वतन्त्र अदालत, प्रतिवादीलाई सुनुवाईको मौका लगायत पक्षहरूलाई आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिने र निजमार्फत प्रतिनिधित्वको अधिकार समेत पर्दछन् ।⁷ फौजदारी कार्यविधि संहितामा पक्राउ गरिएको व्यक्तिले कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन चाहेमा अनुसन्धान अधिकारीले निजलाई त्यस्तो कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन दिनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ ।⁸

ग) तत्काल मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने

पक्राउ गरी थुनामा राख्दा व्यक्तिको व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको निलम्बन हुनपर्दछ । यस्तो स्वतन्त्रताको निलम्बन स्वेच्छाचारी एवं गैरकानूनी तरिकाबाट हुन नपाओस् भनेर पक्राउ गर्न अधिकार प्राप्त व्यक्तिले त्यस्तो पक्राउलाई अनुमोदन गराउन निश्चित समयमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष प्रस्तुत गर्नु अनिवार्य हुन्छ । स्वच्छ सुनुवाईको सन्दर्भमा फौजदारी न्याय क्षेत्रमा आकर्षित अधिकार मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष अविलम्ब उपस्थित हुन पाउने अधिकार हो । कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ गरी थुनामा राख्दा वैयक्तिक स्वतन्त्रताको हरण हुन जाने भएकाले हरण गरिएको कार्य गैरकानूनी नहोस् भनी प्रारम्भिक रूपमा वैधता प्रदान गर्न अधिकार प्राप्त व्यक्तिले अनुमतिको लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष प्रस्तुत गर्नु पर्दछ ।

फौजदारी कार्यविधि संहिताले कुनै व्यक्तिलाई कसूरको अनुसन्धानको लागि यस परिच्छेद् बमोजिम पक्राउ गरेपछि चौबिस घण्टाभित्र जतिसक्दो चाँडो मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । हिरासतमा राख्ने सम्बन्धमा यो संहिताले देहायबमोजिम व्यवस्था गरेको छ :-⁹

- हिरासतमा राख्दा त्यस्तो व्यक्तिलाई पक्राउ गरिएको ठाउँ उल्लेख गरी हिरासतमा राख्नु पर्ने कारण सहितको निर्दिष्ट ढाँचामा सूचना दिएर मात्र हिरासतमा राख्नु पर्ने ।

⁶ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ९

⁷ नृपध्वज निरौला समेत (सम्पादन) लोकतान्त्रिक संविधानका आधारहरू, सारथी, पृष्ठ १४६

⁸ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३ को उपदफा ६

⁹ उही दफा १-५

- हिरासतमा राखिएकोमा निजको नाम, थर, उमेर, टोलसहितको ठेगाना, बाबु, आमाको नाम, निजको नागरिकताको प्रमाणपत्र वा निजको पहिचान खुल्ने अन्य परिचयपत्र भए त्यस्तो पत्र र नभए सवारी चालक इजाजतपत्र, राहदानी, निजको टेलिफोन भए सोको नम्बर लगायत निजको वास्तविक परिचय खुल्ने यस्तै कागजातको प्रतिलिपि समेत लिई निजको अभिलेख तयार गर्नुपर्ने ।
- अनुसन्धान अधिकारीले आवश्यकता अनुसार निजको तस्वीर र दुवै हातको हत्केलासहितको औंठा छाप समेत लिन सक्ने ।
- अभिलेख तयार भएपछि सम्बन्धित प्रहरी कार्यालय वा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो अभिलेखको आधारमा हिरासतमा रहेको व्यक्तिले जानकारी दिन अनुरोध गरेको व्यक्तिलाई निज हिरासतमा रहेको जानकारी दिनु पर्ने ।

यसै गरी फौजदारी कार्यविधि संहिताले अनुसन्धानको लागि हिरासतमा राख्न सकिने अवधि र तत्सम्बन्धी देहायबमोजिमको कार्यविधि पनि व्यवस्था गरेको छ :-¹⁰

- कुनै व्यक्तिलाई कसूरको अनुसन्धानको लागि यस परिच्छेदबमोजिम पक्राउ गरेपछि चौबीस घण्टाभित्र जतिसक्दो चाँडो मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने ।
- सो विपरीत हुने गरी कसैलाई हिरासतमा राख्न नसकिने ।
लेखिएको म्याद भन्दा बढी हिरासतमा राख्नुपरेमा अनुसन्धान अधिकारीले सोको आधार र कारण खुलाई सरकारी वकील कार्यालय मार्फत मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष अनुमतिको लागि निवेदन दिनु पर्ने ।
- पक्राउ परेको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनको लागि पक्राउ गरिएको ठाउँबाट प्रहरी कार्यालयमा ल्याउन वा प्रहरी कार्यालयबाट अदालतमा पुऱ्याउन बाटोमा लाग्ने अवधिलाई हिरासतको अवधिमा गणना नगरिने ।
- हिरासतमा राख्ने अनुमतिको लागि उपस्थित गराइएको व्यक्तिले चाहेमा त्यसरी उपस्थित हुँदा आफ्नो शारीरिक जाँच गरी पाउनका लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष निवेदन दिन सक्ने ।
- अनुसन्धान अधिकारीले मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष निवेदन दिँदा हिरासतमा रहेको व्यक्तिउपरको अभियोग, त्यसको आधार, निजलाई हिरासतमा राखी अनुसन्धान गर्नुपर्ने कारण र निजको वयान भइसकेको भए वयान कागजको अनुसारको व्यहोरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नुपर्ने ।
- अनुसन्धान अधिकारीले कुनै व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्ने अनुमति माग गरेकोमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले सम्बन्धित कागजातहरू हेरी अनुसन्धान सन्तोषजनक रूपमा भएको वा नभएको विचार गरी सन्तोषजनक रूपमा भइरहेको आवश्यक देखिए सम्बन्धित कानून व्यवसायीको

¹⁰ उही दफा १४

वहस समेत सुनी एकै पटक वा पटक, पटक गरी बढीमा पच्चीस दिनसम्म हिरासतमा राख्ने आदेश दिन सक्ने ।

- राष्ट्रपतिउपरको आक्रमण, जासूसी, सैनिक भड्काउने, नेपाल राज्यविरुद्ध युद्ध गर्ने वा शत्रु देशका सेनालाई सहयोग गर्न वा विस्फोटक पदार्थ, अपहरण वा शरीर बन्धकीसम्बन्धी कसूरको अनुसन्धान तोकिएको अवधिभित्र पूरा हुन नसक्ने भन्ने अनुसन्धान गर्ने अधिकारी तथा सरकारी वकीलले कारण सहितको प्रतिवेदन मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेश गर्न सक्ने ।
- सो प्रतिवेदन पेश हुन आएमा अनुसन्धानको स्थिति हेरी मुद्दा हेर्ने अधिकारीले एकै पटक वा पटक पटक गरी बढीमा थप पन्ध्र दिनसम्म हिरासतमा राख्ने आदेश दिन सक्नेछ । कुनै पनि अभियोग लागेको व्यक्तिलाई निजलाई हुन सक्ने कैदको अवधि भन्दा बढी हिरासतमा राख्न नसकिने ।
- मुद्दा हेर्ने अधिकारीले हिरासतमा राख्ने आदेश दिँदा कारण सहितको पर्चा खडा गर्नुपर्ने ।
- सात महिना भन्दा बढी अवधिको गर्भवती महिला, नाबालक र पचहत्तर वर्ष नाघेको व्यक्तिलाई कसूरको गंभीरता हेरी अनुसन्धान अधिकारीले थुनामा नराखी अनुसन्धान गर्न मनासिव ठानेमा सोको कारण खुल्लाई पर्चा खडा गरी तारेखमा राखी अनुसन्धान गर्न सक्ने ।

यो संहितामा पहिले प्रचलनमा रहेका कानूनहरू भन्दा स्वच्छ सुनुवाईको लागि केही कदम अगाडि रहेको छ । २४ घण्टासम्म अदालतको अनुमति बिना नै थुनामा राख्न सकिन्छ भन्ने मान्यतालाई विधेयकले परिवर्तन गर्न खोजेको छ । साथै पक्राउ पूर्जा जारी गर्दा मुद्दा हेर्ने अधिकारीको अनुमति लिनु पर्ने व्यवस्था पनि गरेको छ । जरूरी अवस्थामा पक्राउ गर्दा पनि मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट पक्राउपूर्जा जारी गर्न अनुमति लिन नसकिने अवस्था भएमा जरूरी पक्राउ पूर्जा दिइ पक्राउ गरी तुरुन्त मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट समर्थित गराउनु पर्दछ । यस्तो जरूरी पक्राउको स्वीकृतिका लागि अदालतमा पेश गर्दा पक्राउ गरेको व्यक्तिको नाम, थर, वतन वा अन्य परिचयात्मक विवरण, पक्राउ गरेको मिति, समय र स्थान, वारदात मिति, समय र स्थान, कसूरको नाम, सम्भव भएसम्म पक्राउ गरेको व्यक्तिको संलग्नता देखिने प्रमाण, खानतलासी गर्दा दशी प्रमाण बरामद भएको भए सोको मुचुल्का र जरूरी पक्राउ पूर्जा जारी गरी पक्राउ गर्नु परेको कारण खुल्लाउनु पर्ने तथा त्यसरी अनुसन्धान निकायबाट निवेदन पेश भएपछि पक्राउको कारण मनासिव देखिएमा अदालतले पक्राउको स्वीकृति दिन सक्ने व्यवस्था समेत नियमावलीमा रहेको छ ।¹¹

घ) उपयुक्त समयभित्र सुनुवाई हुनुपर्ने वा थुनाबाट छाड्नुपर्ने

थुनामा रहेको व्यक्तिको अनुसन्धान शीघ्र र उपयुक्त समयमा सम्पन्न भइसक्नु पर्दछ । यदि थुनामा रहेको व्यक्तिको उपयुक्त समयमा मुद्दाको सुनुवाई गरिदैन भने थुनाबाट छाडिदिनु पर्दछ । फौजदारी आरोपमा पक्राउ गरिएको र थुनामा राखिएको जो कसैलाई पनि न्यायाधीश वा न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्न कानून अख्तियार दिएको अन्य अधिकारीसमक्ष तुरुन्तै ल्याइनेछ र उचित समयभित्र पुर्पक्ष हुने वा छुटकारा

¹¹ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि नियमावली, २०७५ को नियम ५

पाउने निजको हक हुनेछ, तथा पुर्पक्षको प्रतीक्षामा रहेका व्यक्तिलाई हिरासतमै राख्ने कुरा सामान्य नियम हुने छैन तर छुटकारा न्यायिक कारबाईका जुनसुकै चरणमा पुर्पक्षका लागि र निर्णयको कार्यान्वयनको बखत आइपर्दा उपस्थित हुने प्रत्याभूतिको विषय बन्न सक्नेछ, भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड रहेको छ।¹² यस पृष्ठभूमिमा थुनामा रहेको व्यक्तिको अनुसन्धान उपयुक्त समयमा सम्पन्न गरी सुनुवाईका लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु अति आवश्यक हुन्छ।

फौजदारी कार्यविधि संहितामा कुनै पनि अभियोग लागेको व्यक्तिलाई निजलाई हुन सक्ने कैदको अवधि भन्दा बढी हिरासतमा राख्न नसकिने र मुद्दा हेर्ने अधिकारीले हिरासतमा राख्ने आदेश दिँदा कारण सहितको पर्चा खडा गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेका छन्।¹³ यसैगरी यस संहिताबमोजिम अनुसन्धानको सिलसिलामा हिरासतमा रहेको कुनै व्यक्तिलाई हिरासतमा राखिरहनु आवश्यक वा उपयुक्त नदेखिएमा अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकीलको सहमति लिई वा तत्काल त्यस्तो सहमति लिन सकिने अवस्था नभएमा कारण खुल्लाएको पर्चा खडा गरी त्यस्तो व्यक्तिबाट धरौट वा जमानत लिई वा निजलाई कुनै माथवर व्यक्तिको जिम्मामा हाजिर जमानीमा छाड्न वा तारेखमा राख्न सक्ने व्यवस्था पनि छ।¹⁴

ड) वयानको समयमा प्राप्त हुने अधिकार

फौजदारी कसूरको अभियुक्तलाई हिरासतमा रहेका अवस्था निजको मानव अधिकार उल्लंघन हुने र निजमाथि निर्मम, अमानवीय र यातनाजन्य व्यवहार हुने संभावना रहन्छ। कानून कार्यान्वयन अधिकारले सोधपुछ गर्ने क्रममा त्यस्ता व्यक्तिउपर अनुचित व्यवहार हुने संभावना रहन्छ। अनुसन्धानको सिलसिलामा अधिकारको हनन हुन नदिने थुप्रै व्यवस्थाहरू अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विकास भएका छन्। यस्ता उपायहरूमा निर्दोषिताको अनुमान, यातना, क्रूर र अमानवीय व्यवहारको निषेध, आफ्नोविरुद्ध साबित हुन वा साक्षी हुन कर नलाग्ने र चूप लाग्ने अधिकार जस्ता अधिकारहरू पर्दछन्। कसूरको आरोप लागेको व्यक्ति निजले गरेको कसूर प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष भएको अनुमान गरिने र निज विरुद्धको आरोप प्रमाणित गर्ने प्रमाणको भार अभियोग लगाउने पक्षउपर हुँदा अभियुक्तलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने अर्थात् चूप लाग्ने अधिकार हुन्छ। यस्तो मान्यता बेलायतबाट विकसित हुदै आएको हो। आरोप लागेको व्यक्तिले स्वच्छाले कसूर स्वीकार गर्न सक्छन् तर राज्यका कुनै पनि निकायले भने कसूर स्वीकार गर्न बाध्य गराउन मिल्दैन। आफ्नोविरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने हक चूप लाग्ने अधिकारसँग पनि जोडिएको हुन्छ। फौजदारी कार्यविधि संहितामा आफुउपर कुनै कसूरको अभियोग लाग्न सक्ने किसिमको जवाफ दिन कर लाग्ने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ।¹⁵

च) थुनामा रहँदा मानवोचित व्यवहार पाउने र यातनाविरुद्धको अधिकार

थुनामा रहेका अवस्थामा थुनामा रहने व्यक्ति प्रति गलत व्यवहार गरेमा वा यातना दिने काम गरिएमा

¹² नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ को धारा ९(३)

¹³ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १४ (५-९)

¹⁴ उही दफा १५

¹⁵ उही दफा १७ को स्पष्टिकरण

स्वच्छ सुनुवाईको मर्म पूरा हुन सक्दैन । कुनै पनि व्यक्तिलाई प्रहरी हिरासतमा राख्दा निजप्रति गनुपर्ने व्यवहार, निजलाई उपलब्ध गराउने सेवा सुविधा र निजले प्रचलित कानून, अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र अदालतको आदेशअनुसार प्राप्त हुने हक अधिकारप्रति संवेदनशील भई त्यस्तो हिरासतमा परेको व्यक्तिप्रति राज्यले मानवोचित व्यवहार गर्नुपर्दछ र निजको मानव अधिकार र कानूनी अधिकार हनन नहुने तर्फ राज्यले ध्यान दिनु पर्दछ । मानवोचित व्यवहारको विषयसँग सम्बन्धित अर्को पक्ष हिरासतमा शारीरिक एवं मानसिक यातना दिई वा कुनै प्रकारले बाध्य पारी प्रमाणहरू संकलन गर्ने परिपाटीलाई अन्त्य गर्ने हो भन्ने बुझिन्छ ।¹⁶ फौजदारी कार्यविधि संहितामा हिरासतमा राख्ने अनुमतिको लागि उपस्थित गराइएको व्यक्तिले चाहेमा त्यसरी उपस्थित हुँदा आफ्नो शारीरिक जाँच गरी पाउनका लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।¹⁷

(३) सुनुवाईका चरणमा स्वच्छ सुनुवाई

क) कानूनद्वारा स्थापित स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष न्यायाधिकरणबाट सुनुवाई गरी पाउने अधिकार

स्वच्छ सुनुवाईका पूर्वाधारहरूमध्ये फौजदारी अभियोगको सुनुवाई गर्ने निकाय कानूनद्वारा स्थापित स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष निकाय हुनुपर्दछ भन्ने एक आधारभूत सिद्धान्त हो । स्वच्छ सुनुवाईको प्रारम्भिक सुनिश्चितताका लागि निर्णय कुनै राजनीतिक संगठनबाट नभै स्वतन्त्र र निष्पक्ष निकायबाट हुनुपर्दछ । यस्तो निकायले न्याय गरेर मात्र हुँदैन न्याय गरेको पनि देखिनु पर्दछ । प्रत्येक न्यायाधिकरणले कानूनबमोजिम मात्र न्याय प्रदान गर्नुपर्दछ । यस्तो न्यायाधिकरण संविधान वा अन्य कानूनद्वारा स्थापित भएको हुनुपर्दछ । प्रत्येक व्यक्तिलाई स्थापित कानूनी प्रक्रियाको अवलम्बन गरी साधारण अदालत वा न्यायाधीकरणबाट सुनुवाई हुने अधिकार रहने र साधारण अदालत वा न्यायाधिकरणको क्षेत्राधिकारलाई विस्थापन गर्ने गरी कानूनी प्रक्रियाको स्थापित कार्यविधि विधिवत नअगाल्ने न्यायाधिकरण स्थापित नगरिने, न्यायालयको स्वतन्त्रता राज्यद्वारा प्रत्याभूत गरिने, कानूनी प्रकृतिका सबै विषयमाथि न्यायालयको क्षेत्राधिकार रहने, न्यायिक प्रक्रियामा कुनै पनि किसिमको हस्तक्षेप नगरिने, न्यायालयले आफूसमक्ष आएका विषयमा कुनै क्षेत्र वा कुनै कारणबाट हुने प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रोकावट, अनुचित प्रभाव प्रलोभन, दवाव, धाकधम्की वा हस्तक्षेपबाट मुक्त रही निष्पक्षतापूर्वक निर्णय गर्नुपर्ने, न्यायालयले पक्षहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने र न्यायपालिकालाई पर्याप्त स्रोतसाधन दिनुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड छ ।¹⁸ यसैगरी अभियोजनकर्ताको कार्यालय न्यायिक कार्यभन्दा बिल्कुल अलग हुने कुरा पनि यस सन्दर्भमा सान्दर्भिक हुन्छ ।¹⁹

न्यायिक पदका लागि छानिएका व्यक्ति कानूनी योग्यता र तालिम प्राप्त हुनुपर्ने, स्वतन्त्र र सक्षम न्यायालयको लागि न्यायाधीशको नियुक्ति र सेवाका शर्त सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू विकास

¹⁶ राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, मानव अधिकार सम्बन्धी स्रोत सामग्री, २०६६, पृष्ठ, २०७

¹⁷ मुलुकी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १४ को उपदफा ५

¹⁸ न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको सिद्धान्त नं. १-७

¹⁹ अधियोजनकर्ताको भूमिकासम्बन्धी मार्गदर्शनको नं. १०

भएका छन् । यस्ता अधिकांस व्यवस्थाहरू न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तमा व्यवस्थित छन् । न्यायाधीशको पदावधि, तिनको स्वतन्त्रता, सुरक्षा पर्याप्त पारिश्रमिक, सेवाको (हदसम्म कार्यकाल कायम रहने, न्यायाधीशको पदोन्नति क्षमता, निष्ठा र अनुभव जस्ता वस्तुगत तत्वहरूका आधारमा हुने, अनुशासन, निलम्बन, बर्खासी स्थापित न्यायिक मापदण्ड अनुरूप हुने, कर्तव्यपालन अयोग्य ठहरिने खालका असक्षमताका आधारमा मात्र न्यायाधीश हटाउन सकिने र यी पुनरावलोकनका विषय हुने जस्ता सेवाका शर्तहरू तथा मुद्दा तोकिएको कुरा अदालतको आन्तरिक विषय हुने जस्ता स्वतन्त्र न्यायपालिकाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा आधारभूत पूर्वाधारको रूपमा मानिएको छ ।²⁰ यी तत्वहरूको आधारमा मात्र न्यायालयको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र सक्षमता मापन गर्न सकिने हुन्छ ।

फौजदारी कार्यविधि संहितामा कुनै कसूरसम्बन्धी मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार सामान्यतः त्यस्तो कसूर भएको क्षेत्रको अदालतलाई हुने तर नेपाल सरकारले कानूनबमोजिम कुनै जिल्लामा छुट्टै फौजदारी अदालत वा फौजदारी इजलास गठन गरी त्यस्ता कसूरको कारवाही र किनारा गर्न वा गराउन सक्ने व्यवस्था छ ।²¹ यस संहिताको परिच्छेद ४ मा अदालतको अधिकारक्षेत्रको व्यवस्था गरिएको छ ।

ख) खुल्ला रूपमा सुनुवाईको अधिकार

खुल्ला रूपमा सुनुवाई हुने कुरा न्यायिक प्रक्रियामा स्वतन्त्रता र स्वच्छताका लागि अति आवश्यक हुन्छ र यसले आम जनताको अदालतप्रति जनआस्था वा विश्वासको वातावरण सिर्जना गर्ने माध्यम पनि हो । अन्यथा व्यवस्था भए बाहेक वा केही विशेष अपवादात्मक परिस्थितिमा बाहेक खुल्ला रूपमा सुनुवाई हुने कुरा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्थापित रहेको छ । खुल्ला सुनुवाईको लागि मुद्दाको विषयवस्तुमा खुल्ला रूपमा सुनुवाई हुनुपर्दछ जहाँ आम संचार लगायत आम जनसमुदाय उपस्थित हुन पाउनु पर्दछ । अदालतले सुनुवाई हुने समय र स्थानहरू सार्वजनिक गर्नुपर्दछ र इच्छुक व्यक्तिका लागि सुविधाहरू उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

फौजदारी कार्यविधि संहितामा अदालतले मुद्दाको पुर्पक्ष गर्दा खुल्ला इजलासमा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । तर जासुसी, मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार, यौनजन्य कसूर, बालबालिका अभियुक्त वा पीडित भएको मुद्दा, महिलाविरुद्धको हिंसा, जवर्जस्ती करणी, हाडनाता करणी वा पती पत्नीविच चलेको मुद्दा वा अदालतले बन्द इजलासमा सुनुवाई गर्न उचित देखी आदेश गरेको अन्य मुद्दाको पुर्पक्ष बन्द इजलासमा हुन सक्ने र त्यस्तो इजलासमा अदालतले त्यस्तो मुद्दासँग सम्बन्धित पक्ष, सम्बन्धित कानून व्यवसायी, अदालतका कर्मचारी र अदालतले आवश्यक देखेका अन्य व्यक्ति बाहेक अरुलाई प्रवेश निषेध गर्न सक्ने समेतको अपवादात्मक व्यवस्था पनि गरिएको छ ।²²

ग) स्वच्छ रूपमा पुर्पक्षको अधिकार

स्वच्छ रूपमा पुर्पक्षको अधिकारअन्तर्गत अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा तर्जुमा भएका मापदण्ड अनुसारका स्वच्छ

²⁰ न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको सिद्धान्त नं. १०-१४, १८-२०

²¹ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ४५

²² उही दफा १२९

सुनुवाईका सबै कार्यविधिगत र अन्य व्यवस्थाहरू समाहित हुन्छन् । यसको क्षेत्र निकै विस्तृत छ । यसमा राज्यका सबै राष्ट्रिय कार्यविधिहरू अन्तर्राष्ट्रिय स्तर अनुरूप हुनुपर्दछ भन्ने मान्दछ । स्वच्छ रुपमा पुर्पक्षको अधिकार स्वच्छ सुनुवाईको मुटुको रुपमा मानिन्छ । स्वच्छ रुपमा पुर्पक्षको अधिकारको प्रमुख महत्वपूर्ण तत्वमा मुद्दाका दुवै पक्षलाई समान व्यवहार गर्नु हो । यो equality of arms को सिद्धान्तमा आधारित हुन्छ । अर्थात यो सिद्धान्तले मुद्दाको पुर्पक्षको प्रक्रियामा मुद्दाका दुवै पक्षलाई समान रुपमा व्यवहार गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ । फौजदारी न्याय प्रशासनको सन्दर्भमा समानताको हकले फौजदारी मुद्दाका अभियोजन र प्रतिपक्ष दुवै पक्षलाई समान व्यवहार गर्नुपर्ने मान्यता राख्दछ ।

फौजदारी कार्यविधि संहिताले आफ्नो वा आफ्नो नजिकको नातेदार अर्थात अपुताली परे खान पाउने नाताको व्यक्ति वा मामा, माइज्यू, सानी आमा, ठूलीआमा, सानुबाबु, ठूलाबाबु, सासू, ससुरा, फुपू, फुपाजु, जेठान, साला, जेठी सासू, साली, दिदी, बहिनी, भिनाजु, बहिनी ज्वाइ, छोरी ज्वाइ, भाञ्जा, भाञ्जी, भाञ्जी ज्वाइ, भाञ्जी बुहारी, आमाका बाबु, आमाकी आमा वा त्यस्तो नाता पर्ने व्यक्तिको परिवारको सदस्य सम्भन्नु पर्दछ । हक हित वा सरोकार भएको मुद्दा, कुनै बखत आफू वारिस, कानून व्यवसायी वा साक्षी भएको मुद्दा, आफूले न्यायाधीशको हैसियतमा कुनै अदालतमा निर्णय गरेको वा अन्तिम आदेश गरेको मुद्दा, कुनै बखत आफूले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने विषयमा राय दिएको मुद्दा, अन्य कुनै कारणले आधारभूत रुपमा आफ्नो र आफ्नो एकासगोलका परिवारका सदस्यको स्वार्थ गाँसिएको मुद्दामा न्यायाधीशले कारबाही, सुनुवाई र किनारा गर्न नहुने व्यवस्था पनि गरिएको छ ।²³ संहितामा व्यवस्थित समग्र कार्यविधिहरू पक्षहरूको समानताको सिद्धान्तलाई मूर्तरूप दिने गरी तर्जुमा भएको छ ।

घ) निर्दोषिताको अनुमान

स्वच्छ सुनुवाईको अधिकारको आधारभूत सिद्धान्तमा अदालतबाट दोषी प्रमाणित नभएसम्म आरोप लागेको कुनै पनि व्यक्ति निर्दोष मानिन्छ भन्ने पनि पर्दछ । कुनै कसूरको अभियोग लाग्दैन निजले कसूर गरेको भनी भन्न कसूरदार करार गर्नु स्वच्छ सुनुवाईको सिद्धान्त प्रतिकूल हुन्छ । आरोप लागेको सक्षम अदालतबाट त्यस्तो कसूर प्रमाणित वा ठहर नभएसम्म त्यस्तो व्यक्तिलाई निर्दोष मानिने कुरा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा स्पष्ट रुपमा व्यवस्था गरिएको छ ।²⁴ सक्षम अदालतबाट दोषी करार नभएसम्म आरोप लागेको व्यक्ति निर्दोष हो भनी मान्नु पर्ने कुरालाई नै निर्दोषिताको अनुमान भनिन्छ । निर्दोषिताको अनुमानको यो सिद्धान्त अदालतमा सुनुवाईको दौरानमा वा प्रमाणको मूल्याङ्कनका अवधिमा मात्र लागू नभई सुनुवाईको चरणभन्दा पहिले अर्थात अनुसन्धान र अभियोजनको समयमा पनि आकर्षित हुन्छ । यसले न्यायकर्तालाई मुद्दा सुनुवाईका क्रममा पूर्वाग्रहबाट प्रेरित हुन रोक्न फौजदारी

²³ उही दफा १७६

²⁴ मानव अधिकारको विश्वव्यापी धारणाको धारा ११ तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १४ को उपधारा(२), अफ्रिकन चार्टरको धारा ७ (१), (ख), अमेरिकी मानव अधिकार महासन्धिको धारा ८ (२), मानव अधिकारसम्बन्धी युरोपेली महासन्धिको धारा ६(२) आदिले दोषी प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष भएको अनुमान गरिपाउने हकको व्यवस्था गरेको छ ।

कार्यविधि संहितामा यो व्यवस्था नभएपनि अपराध संहितामा यो व्यवस्था रहेको छ।²⁵

ड) फौजदारी कानूनको पश्चातदर्शी रूपमा कार्यान्वयनमा निषेध

कुनै पनि कार्य कसूर मानिनका लागि कानूनले कसूरको रूपमा तोकेको हुनुपर्दछ। कानूनले कसूर नमानेको कार्य स्वतः कसूर हुँदैन। कानूनले सजाय नतोकेको कार्यमा सजाय नगरिने कानूनको शासनको मर्म पनि हो। प्रचलित कानूनले सजाय नहुने, कुनै काम गर्दा त्यस्तो व्यक्तिलाई सजाय गर्न नहुने तथा कसूर गर्दाकै अवस्थामा विद्यमान रहेको कानूनमा तोकिए भन्दा बढी सजाय दिन नहुने कुरा स्वच्छ सुनुवाईका लागि अति आवश्यक मानिन्छ। यसले पहिले भइसकेका कुनै कार्यमा पछि कानून बनाएर अपराध घोषित गर्न निषेध गर्छ। यसले कानून बेगर अपराध हुँदैन भन्ने कुरा पनि मान्दछ। यससँग सम्बन्धित व्यवस्था फौजदारी कार्यविधि संहितामा नभए पनि अपराध संहितामा रहेको छ।²⁶

च) एकै कसूरमा एक पटक भन्दा बढी मुद्दा चलाइने र सजाय गर्न निषेध

एउटै कसूरका सम्बन्धमा कुनै व्यक्तिउपर एकपटक भन्दा बढी मुद्दा नचलाइने र सजाय नगरिने अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्य मान्यता हो र स्वच्छ सुनुवाईको एक तत्व पनि हो। यसलाई दोहोरो खतराको सिद्धान्त भन्ने गरिन्छ। यस सिद्धान्तले फौजदारी कारवाही चलाई न्यायिक निकायले पुर्पक्ष गरी सजाय वा सफाई दिएपछि सोही कुरामा कारवाही र सजायको पुनरावृत्तिलाई निषेध गर्दछ र एकै कसूरमा कुनै पनि व्यक्तिलाई एकपटक भन्दा बढी खतरामा राखिनु हुँदैन भन्ने मान्दछ। पटक पटक कसूरमा कारवाही चलाउने हो भने मानिसको जीवन, स्वतन्त्रता र सम्पत्ति सधैँभरि खतरामा रहिरहने हुनाले यस्तो अधिकारको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। अपराध संहितामा यससम्बन्धी व्यवस्था छ।²⁷

छ) अनुचित बिलम्ब बिना सुनुवाईको अधिकार

शीघ्र न्याय स्वच्छ सुनुवाईका लागि आवश्यक हुन्छ। अनुचित बिलम्बबिना सुनुवाई हुनुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा व्यवस्था गरिएको छ।²⁸ अनुचित बिलम्ब कति समयलाई मान्ने भन्ने बारेमा युरोपेली मानव अधिकार अदालतले गरेको फैसला यस सन्दर्भमा प्रासंगिक देखिन्छ। यसमा के भनिएको छ भने

²⁵ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा १२

²⁶ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ६ र ७ मा कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने वा कानूनले क्षम्य मानेको कामलाई कसूर मानिने छैन। कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरे बापत कुनै व्यक्ति सजायको भागी हुने छैन र कुनै पनि व्यक्तिलाई कसूर गर्दाको अवस्थामा कानूनमा तोकिए भन्दा बढी सजाय हुने छैन भन्ने कुरालाई पहिलो पटक ऐनद्वारा फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्तको व्यवस्था रहेको छ भने फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा ५ मा कुनै कसूरका सम्बन्धमा कसूर गर्दाका बखत भन्दा सजाय निर्धारण गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था पनि विधेयकमा रहेको छ।

²⁷ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को ९ का कुनै व्यक्तिविरुद्ध अदालतमा एकै कसूरमा एक पटक भन्दा बढी मुद्दा चलाईने र सजाय गरिने छैन भन्ने व्यवस्था छ।

²⁸ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १४(३)(ग) मा अनुचित ढिलाइबिना पुर्पक्ष गरिने व्यवस्था छ।

अनुचित बिलम्बको निर्व्यौल मुद्दाको विशेष परिस्थिति, अदालतले केलाई बिलम्ब मानेको छ र सोका आधारहरू के के हुन, मुद्दाको जटिलता, निवेदक र सक्षम निकायको के कस्तो व्यवहार छ भन्ने आदि कुराहरूलाई दृष्टिगत गरिनु पर्दछ भनी बोलेको छ।²⁹ मानव अधिकार समितिले शीघ्र न्याय केवल शुरु कारवाहीमा मात्र नभई सबै तहका कारवाहीमा आकर्षित हुने भनी व्याख्या गरेको छ।³⁰

फौजदारी कार्यविधि संहितामा प्रमाण बुझ्ने कार्य समाप्त भएको सामान्यतया एक महिनाभित्र मुद्दाको फैसला गर्नुपर्ने र सो अवधिमा फैसला गर्न नसके त्यसको कारण खुल्लाई पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा जानकारी दिन पर्ने व्यवस्था गरिएको छ।³¹ पुनरावेदन फैसला गर्दा शुरु मिसिल प्राप्त भएको मितिबाट छ महिनाभित्र फैसला गर्नु पर्दछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।³²

ज) कारवाहीमा उपस्थित हुन पाउने अधिकार

कुनै पनि व्यक्तिलाई आफू वा आफ्नो कानून व्यवसायीको उपस्थितिमा मात्र सुनुवाई गरी पाउने मान्यतालाई अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्वीकार गरिएको छ। यो स्वच्छ सुनुवाईका लागि अनिवार्य पनि हुन्छ। आफ्नो उपस्थितिमा पुर्षक्ष हुने र आफै वा रोजेको कानूनी सहायतामार्फत प्रतिरक्षा गर्न पाउने, कानूनी सहायता नभएमा यो अधिकारको जानकारी पाउने र न्यायको हितले आवश्यक भएमा जुनसुकै मामिलामा निजका हकमा कानूनी सहायता पाउने, र निजसित पर्याप्त स्रोतसाधन नभएमा यस्तो कुनै पनि मामिलामा कानूनी सहायता निःशुल्क हुने कुरालाई स्वच्छ सुनुवाईको अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्थापित मापदण्डको रूपमा लिन सकिन्छ।³³

कार्यविधि संहितामा अभियुक्त अदालतमा उपस्थित भएपछि अदालतले अभियुक्तउपर लगाइएको अभियोग, तत्सम्बन्धी तथ्यसहितको विवरण र अभियोग प्रमाणित गर्न उजूरवालाले पेश गरेको प्रमाण तथा अभियोग प्रमाणित भएमा हुन सक्ने सजाय स्पष्ट रूपमा सम्झाई बुझाई अभियोगपत्रमा लिएको माग दावी पढेर सुनाउनु पर्ने र सो अभियोग तथा सो अभियोगमा हुन सक्ने सजायका सम्बन्धमा सम्झाउंदा र बुझाउंदा कुनै आरोप कुनै कुनै सबुद, प्रमाण वा लिखतमा आधारित छ सो समेत खुल्लाई अभियुक्तले त्यस्ता सबुद, प्रमाण वा लिखत हेर्न वा त्यसको प्रतिलिपि लिन चाहेमा निजलाई सोको मौका दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।³⁴

अदालतमा उपस्थित भई सकेको अभियुक्तसँग वयान लिनु अगाडि नै निजले कुनै कानून व्यवसायीसँग

²⁹ Kemmache v .France, Eur court, HR, judgement on Nov,1991 (राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान मानव अधिकार स्रोत सामग्रीबाट उद्धृत गरिएको)

³⁰ मानव अधिकार समितिको सामान्य टिप्पणी नं १३, अनुच्छेद १०

³¹ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३१

³² उही दफा १४०

³³ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १४(३) (घ) मा व्यवस्था छ।

³⁴ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १२१

सल्लाह लिन चाहेमा निजलाई सो कुराको मौका दिनु पर्ने,³⁵ अभियुक्तले कसूर स्वीकार नगरेको अवस्थामा अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन गर्नको लागि वादी तथा प्रतिवादीको बैठक गराउने आदेश दिन सक्ने, सो बैठक हुने आदेश भएकोमा त्यसरी बैठक हुने दिन वादी, प्रतिवादी र नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाको हकमा अभियुक्त समेत अदालतमा उपस्थित हुनुपर्ने र त्यस्तो अभियुक्तले चाहेमा निजको कानून व्यवसायी समेत उपस्थित हुन सक्ने, बैठकमा वादीले दावी र प्रतिवादीले प्रतिवाद र तत्सम्बन्धी प्रमाण प्रस्तुत गर्न सक्ने समेतका नयाँ व्यवस्थाहरू पनि संहिताबद्ध गरिएको छ।³⁶

मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुराहरू समेत खुलाई आदेश पर्चा खडा गरी प्रमाण बुझ्ने तारिख तोक्नु पर्ने,³⁷ कुनै अभियुक्त होस ठेगानामा नरहेको कारणले आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न असमर्थ छ भन्ने विश्वास गर्नुपर्ने कुनै मनासिव कारण भएमा अदालतले इजाजत प्राप्त चिकित्सकद्वारा निजको जाँच गराई उपचार गराउन समेत आदेश गर्न सक्ने, सो जाँच गराउँदा अभियुक्त मानसिक अस्वस्थताको कारणले आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न असमर्थ देखिएमा सोको आदेश पर्चा खडा गरी निजको हकमा मुद्दा मुलतवी राख्नु पर्ने³⁸, अदालतले मुद्दाको पुर्पक्ष गर्दा खुल्ला इजलासमा गर्नुपर्ने,³⁹ कुनै कसूरको अभियोग लागेको अभियुक्तले आफूउपर लागेको आरोप खण्डन गर्न वा आफ्नो प्रतिरक्षाको लागि आफूले रोजेको कानून व्यवसायी नियुक्त गरी वहस पैरवी गराउन सक्ने⁴⁰ समेतका व्यवस्थाहरू सुनुवाईको क्रममा पक्षको उपस्थितिलाई आधार प्रदान गरेको देखिन्छ।

भ) अनुवादकको अधिकार

कतिपय अभियुक्तले अदालतमा प्रयोग हुने भाषा बुझ्न वा बोल्न नसक्ने भै आफ्नो प्रतिरक्षा राम्रोसँग गर्न नसक्ने अवस्था सिर्जना हुने भएकाले यस्तो अवस्थामा निःशुल्क दोभाषेको सुविधा उपलब्ध गराउनु स्वच्छ सुनुवाईको प्रत्याभूतिको लागि आवश्यक मानिन्छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजमा यस अधिकारलाई सुनिश्चित गरिएको छ। फौजदारी कार्यविधि संहितामा नेपाली भाषा नबुझ्ने वा बोल्न नसक्ने कुनै अभियुक्त वा साक्षीको बयान वा बकपत्र लिनु परेमा वा अन्य कुनै प्रयोजनको लागि आवश्यक भएमा अनुसन्धान अधिकारी, अभियोजनकर्ता वा अदालतले सम्बन्धित भाषा वा साङ्केतिक भाषाको अनुवादकको सहयोग लिन सक्ने र अनुवादकको सहयोग लिदा लाग्ने खर्च नेपाल सरकारले व्यहोर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ।⁴¹

³⁵ उही दफा १२२(२)

³⁶ उही दफा १२४

³⁷ उही दफा १२५

³⁸ उही दफा १२८

³⁹ उही दफा १२९

⁴⁰ उही दफा १३०

⁴¹ उही दफा १७४

(४) पुर्पक्ष पश्चात्को चरणमा स्वच्छ सुनुवाई

स्वच्छ सुनुवाई केवल पुर्पक्ष पूर्व र पुर्पक्षका चरणमा मात्र नभै पुर्पक्ष पश्चात्को चरणमा पनि आवश्यक हुन्छ । यस चरणमा सार्वजनिक फैसलाको हक, तर्कपूर्ण फैसला पाउने हक, कानूनी सहायताको अधिकार, सजायसम्बन्धी अधिकार, पुनरावेदनको अधिकार, पुनरावलोकनको अधिकार, फैसलाको पूर्ण पाठ प्राप्तिको अधिकार, क्षतिपूर्तिको अधिकार जस्ता अधिकारहरू पर्दछन् । कार्यविधि संहितामा मुद्दामा प्रमाण बुझ्ने कार्य समाप्त भएको सामान्यतया एक महिनाभित्र न्यायाधीशले मुद्दाको फैसला गर्नुपर्ने, सो अवधिभित्र फैसला गर्न नसकिएमा त्यसको कारण खुलाई पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा त्यसको जानकारी गराउनु पर्ने र तल्लो अदालतबाट मिसिल प्राप्त भएको मितिले छ, महिनाभित्र पुनरावेदन सुन्ने अदालतले पुनरावेदनको सुनुवाई गरिसक्नु पर्ने व्यवस्था गरी शीघ्र न्यायको मर्मलाइ आत्मसात् गरिएको छ ।

यस संहितामा फैसलाको जानकारी सम्बन्धित पक्षले पाउने विषयलाई पनि सुनिश्चित गरेको देखिन्छ । मुद्दाको कारवाहीमा शुरुदेखि नै संलग्न नरहेको अभियुक्त वा प्रतिवादी, थुना वा कैदमा रहेको अभियुक्त वा एउटा मात्र पक्ष भई एकतर्फी कारवाही भएको मुद्दाको अभियुक्तलाई अदालतले फैसलाको सूचना दिनुपर्ने, सूचना समाप्तवान सरह तामेल गरिने र त्यस्तो सूचना तामेल हुन नसकेमा नेपाल सरकारको स्वामित्वमा रहेको राष्ट्रिय स्तरको कुनै दैनिक समाचारपत्रमा सूचना प्रकाशन गरिने र मुद्दामा भएको फैसलाको जानकारी सम्बन्धित सरकारी वकीलको कार्यालयलाई समेत दिनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । अदालतले गरेको फैसला वा अन्तिम आदेशउपर चित्त नबुझे पक्षले फैसला भएको थाहा पाएको मितिले सत्तरी दिनभित्र पुनरावेदन गर्न सक्ने, तर त्यस्तो अवधिभित्र पुनरावेदन गर्न नसकेको कारण देखाई पुनरावेदन गर्न चाहने पक्षले निवेदन दिएमा र निवेदनको व्यहोरा मनासिब ठहराएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले बढीमा तीस दिनसम्मको म्याद थामिदिन सक्ने समेतका व्यवस्था रहेका छन् ।

कुनै अदालतबाट कुनै अभियुक्तलाई बीस वर्ष वा बीस वर्षभन्दा बढी वा जन्मकैदको सजाय हुने गरी फैसला भएकोमा त्यसरी फैसला भएको मितिले पैंतीस दिनभित्र त्यस्तो अदालतले मिसिल सहित पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा साधक पेश गर्नुपर्ने तथा साधक पेश भएकोमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले पनि त्यस्तो अभियुक्तलाई बीस वर्ष वा बीस वर्षभन्दा बढी वा जन्मकैदको सजाय गर्ने ठहराई फैसला गरेमा सर्वोच्च अदालतमा साधक पेश गर्नुपर्ने समेतका व्यवस्था रहेका छन् । पुनरावेदन तहबाट तल्लो अदालतले गरेको फैसलामा तात्त्विक फरक पर्ने देखिइ पुनरावेदन जिकिर उपरको सुनुवाई गर्दा प्रत्यर्थीलाई सूचना दिनुपर्ने व्यवस्थाले पनि पुनरावेदन तहमा समेत मुद्दाको कारवाहीमा सहभागिताको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको देखिन्छ ।

(५) अन्त्यमा माथि उल्लिखित मान्यतालाई आत्मसात् गरी तदनुरूपका व्यवस्थाहरू गरिएको छ । संहितामा व्यवस्थित यी व्यवस्थाहरूको समुचित कार्यान्वयनबाट मात्र स्वच्छ सुनुवाईले सार्थकता प्राप्त गर्दछ । सबै सरोकारहरू यसमा संवेदनशील हुन आवश्यक छ ।

नेपालको संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकारः उपलब्धि, समस्या र चुनौतीको कसीमा

कृष्णजीवी घिमिरे
मीना गुरूड

सार संक्षेप

मानव अधिकार व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार हो। व्यक्तिको मानव अधिकार सुनिश्चित भएको वातावरण निर्माण गर्नु राज्यको दायित्व हुन्छ। सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा समेत व्यक्तिको मानव अधिकारको संरक्षण, सम्मान र प्रवर्द्धन हुने स्थितिको सिर्जना गरिनु पर्दछ। कठोर भन्दा कठोर कसूरको आरोपमा व्यक्ति थुनामा परेको अवस्थामा समेत उसलाई गरिने व्यवहार मानवोचित र स्वीकृत मापदण्डभित्र हुनै पर्दछ। यो नै मानव अधिकारको मौलिक मूल्य मान्यता हो। सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा घटेका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्नको लागि संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थालाई प्रभावकारी रूपमा अवलम्बन गरिनु पर्दछ। संक्रमणकालीन न्यायको प्रमुख अवयवहरू सत्य, न्याय, परिपूरण तथा संस्थागत सुधारलाई प्रभावकारी र सन्तुलित ढंगबाट प्रयोग गरी संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ। यी प्रत्येक अवयवहरूको प्रयोग गर्दा व्यक्तिको मानव अधिकारलाई थप उल्लंघन हुन नदिने तर्फ सदैव चनाखो रहनु पर्दछ। विगतमा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनको कार्यमा दोषी देखिएका व्यक्तिहरूलाई सजायको भागीदार बनाउनु पर्नेमा सो को विकल्प खोज्नु उचित हुँदैन। विकल्प खोज्ने नै हो भने त्यसमा पीडितको सहमति अपरिहार्य रहन्छ। यही कुरालाई मध्यनजर गरी पीडितहरूलाई उचित परिपूरणको व्यवस्था गरी समाजमा मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्ने दिशातर्फ संक्रमणकालीन न्यायलाई केन्द्रित गर्नु आवश्यक छ।

१. विषय प्रवेश

मानव अधिकार प्रत्येक व्यक्तिको जन्मसिद्ध अधिकार हो। यसको संरक्षण, सम्मान र प्रवर्द्धन हुनु अपरिहार्य छ। मानव अधिकार व्यक्तिको जन्मसिद्ध अधिकार भएको कारण कुनै पनि रूपबाट गरिने मानव अधिकारको उल्लंघनको कार्य स्वीकार्य हुँदैन। विभिन्न मुलुकमा सशस्त्र संघर्ष, गृह युद्ध, बाह्य आक्रमणको क्रममा मानव अधिकार उल्लंघनसम्बन्धी घटनाहरू घट्ने गर्दछन्। द्वन्द्वको क्रममा घटेका मानव अधिकार उल्लंघनसम्बन्धी घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्ने क्रममा संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणाको विकास भएको हो। सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू उल्लेख्य

रूपमा हुने र यसको परिणाम स्वरूप नियमित न्याय प्रणालीको अवस्था कमजोर रहने हुँदा सो समयमा घटेका घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्न संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणाको अवलम्बन गर्ने गरिन्छ । सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा घटेका मानव अधिकारका गम्भीर उल्लंघनका घटनाहरूबाट सृजित अवस्थालाई सत्य अन्वेषण, परिपूरण, मेलमिलाप, न्यायको माध्यमबाट सम्बोधन गरी संस्थागत सुधार मार्फत भविष्यमा सो प्रकृतिका घटना दोहोरिन नदिने उपायको व्यवस्था गर्ने दिशामा संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा केन्द्रित भएको हुन्छ ।

व्यक्तिको जीवन, प्रतिष्ठा र स्वतन्त्रताको लागि उसको मानव अधिकारको संरक्षण र सम्मानको विषयलाई हरेक राज्यले पहिलो प्राथमिकतामा राख्नु पर्दछ । सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा कुनै पनि व्यक्तिमाथि गरिने ज्यादतीलाई मानव अधिकारको उल्लंघनको विषयको रूपमा लिइनु पर्दछ । सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा व्यक्ति विभिन्न रूपबाट पीडित हुने गर्दछ । द्वन्द्वमा संलग्न रहेको वा नरहेको, निशस्त्र वा सशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदाय नै पनि यस्तो द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकार उल्लंघन भएको कारणबाट पीडित बन्नु परेको हुन सक्दछ । यस्ता पीडितहरूलाई संक्रमणकालीन न्यायको माध्यमबाट सम्बोधन गरिनु पर्दछ । हरेक राज्यले नागरिकको मानव अधिकारको प्रवर्द्धनतर्फ केन्द्रित रहि राज्य सञ्चालन गर्नुपर्दछ । यसले व्यक्तिको सुरक्षाप्रतिको संवेदनशीलता र मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने प्रक्रियामा राज्यको उत्तरदायित्वलाई इंगित गर्दछ । जुनसुकै परिस्थितिमा पनि व्यक्तिको मानव अधिकार उल्लंघन नहुने कुराको सुनिश्चतता अनिवार्य हुन्छ । त्यसमा पनि द्वन्द्वोत्तर मुलुकमा संक्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा त भन्ने मानव अधिकार प्रवर्द्धन गर्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिनु पर्ने हुन्छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायको अवस्था र मानव अधिकारवारे समग्र अध्ययन गर्दै नेपालको संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी प्रक्रियामा रहेका समस्या, चुनौतीवारे प्रस्तुत लेखमा विश्लेषण गरिएको छ ।

१.१ संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकारबीच रहेको सम्बन्ध

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा द्वन्द्वरत पक्षबाट गरिने गैर न्यायिक हत्या, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, यातना दिने, जबरजस्ती करणी वा अन्य यौनजन्य हिंसा जस्ता अपराध भएको खण्डमा त्यस्तो कार्यलाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनको रूपमा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले परिभाषित गरेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून तथा मानवीय कानूनले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा घटेका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनका यस्ता घटनाहरूलाई राज्यले प्राथमिकताका साथ सम्बोधन गर्नुपर्ने कुरालाई समेत निर्दिष्ट गरेका छन् । व्यक्तिको मानव अधिकारको संरक्षण गरी सम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने वातावरण निर्माण गर्नुपर्ने कुरा निर्विवाद छ । द्वन्द्वको अवस्थामा व्यक्तिका मानव अधिकारहरू जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहने हुँदा त्यस्तो विषम परिस्थितिमा संवेदनशील र जिम्मेवारीपूर्ण ढंगबाट मानव अधिकारको प्रवर्द्धनको विषयलाई अबै प्राथमिकताका साथ हेर्नुपर्ने हुन्छ । यही पृष्ठभूमिमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा घटेका मानव अधिकारको उल्लंघनको घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्नको लागि नियमित न्यायप्रणालीको विकल्पस्वरूप संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा विकसित भएको हो ।

संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकारबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको छ । कुनै पनि द्वन्द्वोत्तर समाजमा द्वन्द्वकालमा घटेका मानव अधिकारको उल्लंघन वा ज्यादतीका घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्नु नै संक्रमणकालीन न्यायको प्रमुख उद्देश्य हो ।¹ द्वन्द्वकालमा घटेका मानव अधिकारको उल्लंघनका घटनाहरूलाई सम्बोधन गरी व्यक्तिको मानव अधिकारको सम्मान र प्रवर्द्धनसम्बन्धी कार्य गर्ने प्रयत्न स्वरूप संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणालाई अवलम्बन गर्ने गरिएको हो । सत्यको खोजिसँगै न्याय, परिपूरण र संस्थागत सुधार एवम् दोषीलाई कारबाही र पीडितलाई परिपूरण उपलब्ध गराउने संक्रमणकालीन न्यायका महत्वपूर्ण कार्य हुन् । यी विषयहरू व्यक्तिको मानव अधिकारसँग प्रत्यक्षरूपमा सम्बन्धित रहेका छन् । मानव अधिकारको उल्लंघनका घटनाहरू अक्षम्य मानिन्छन् र त्यस्ता घटनाहरू दण्डनीय पनि छन् । यसप्रकारको दोषबाट उन्मुक्ति लिन अब सम्भव छैन ।² यिनै विषयहरूको सुनिश्चिततामा संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा केन्द्रित रहेको हुँदा संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकारको विषय एक अर्कामा अन्योन्याश्रित रूपमा सम्बन्धित रहेको पुष्टि हुन आउँछ ।

२. संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू

संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकारको विषयलाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा समेत सम्बोधन गर्ने प्रयास गरिएको छ । संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा उल्लिखित केही प्रावधानहरूलाई यस प्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

क) संयुक्त राष्ट्र संघको वडापत्र, १९४५^३

यस वडापत्रमा जात, जाति, लिङ्ग, भाषा वा धर्ममा भेदभाव नराखी सबैका लागि मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताप्रति सम्मान भाव विकसित गर्ने उल्लेख छ ।

ख) मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८

यस घोषणापत्रमा प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवन, स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकारको प्रत्याभूति गरिएको^४ र यातना र क्रुर, अमानवीय व्यवहारलाई निषेध गरिएको छ ।^५

ग) नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६

यस प्रतिज्ञापत्रमा जात जाति, भाषा, धर्म, वर्ण, लिङ्ग, विचार वा अन्य कुनै पनि प्रकारको आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने^६ र धारा ६ ले प्रत्येक व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता र सुरक्षा व्यक्तिको

¹ गोविन्दप्रसाद शर्मा बन्दी, नेपालमा संक्रमणकालीन न्याय, संक्रमणकालीन न्याय कानून समिति, नेपाल वार एसोसियसन, (२०७०), पेज १

² व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कसूरसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून र सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तहरूको संग्रह, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, (२०७४), पेज २२५

³ संयुक्त राष्ट्र संघको वडापत्र, १९४५, धारा १

⁴ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ धारा ३

⁵ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ धारा ७

⁶ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ धारा २

अन्तर्नीहित अधिकार भएको उल्लेख गरेको छ।^७

घ) यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४

यस महासन्धिमा प्रत्येक पक्ष राष्ट्रले यातनाको कुनै पनि स्थितिलाई रोक लगाउने उद्देश्यले आफ्नो क्षेत्राधिकार अन्तर्गत कुनै प्रकारको पक्राउ, थुना वा कैदमा रहेका व्यक्तिहरूको थुना वा व्यवहारका लागि सोधपुछ नियमहरू, निर्देशनहरू, विधि व्यवहार एवम् प्रबन्धहरूलाई व्यवस्थित पुनरावलोकन अन्तर्गत राख्नेछन् भन्ने व्यवस्था गरेको छ।^८

ङ) आमसंहारको अपराधको बचावट तथा सजाय गर्ने महासन्धि, १९४८

यस महासन्धिमा कुनै राष्ट्रिय, जातीय, जनजातीय र धार्मिक समुदायलाई पूर्ण वा आंशिक रूपमा सखाप गर्ने मनसायबाट समूहका सदस्यहरूको हत्या गर्ने, समूहका सदस्यहरूलाई गम्भीर शारीरिक वा मानसिक क्षति पुऱ्याउने, मनसायपूर्वक पूर्ण वा आंशिक रूपमा भौतिक विनाश हुने खालको अवस्थामा मानिसको समूहको जीउ ज्यान लिने, समूहभित्र जन्म रोक्ने उद्देश्यका साथ उपाय लादने र केटाकेटीहरूलाई जबरजस्ती एउटाबाट अर्को समूहमा सार्ने कार्यलाई आमसंहारको रूपमा परिभाषित गरेको छ।^९

च) जेनेभा महासन्धिको साभ्ना धारा ३

संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बद्ध ४ वटा जेनेभा महासन्धिहरू १२ अगस्ट १९४९ मा पारित भएका छन्। युद्ध मैदानमा घाइते तथा विरामी सैनिकहरूको अवस्था सुधारसम्बन्धी जेनेभा महासन्धि १९४९, समुन्द्रमा घाइते, विरामी र संकटग्रस्त जहाजका सशस्त्र सेनाका सदस्यहरूको अवस्था सुधारसम्बन्धी महासन्धि १९४९, युद्धबन्दीहरूसँग गरिने व्यवहारसम्बन्धी जेनेभा महासन्धि, १९४९ र युद्धको समयमा गैरसैनिक व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी जेनेभा महासन्धि, १९४९ यस अन्तर्गत पर्दछन्। युद्धको समयमा गैरसैनिक व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी जेनेभा महासन्धि, १९४९को साभ्ना धारा ३ मा अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृति नभएको सशस्त्र द्वन्द्वमा युद्धरत हरेक पक्षलाई न्यूनतमरूपमा लागू गर्न बाध्य हुने कुराहरूको प्रत्याभूति गरिएको छ।^{१०}

छ) बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी घोषणापत्र, १९९२

व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यसँग सम्बन्धित सबै कार्यहरू अत्यन्त गम्भीर कसूरका रूपमा चित्रित गरी र त्यस्तो कसूरलाई सजाय गर्न र रोक लगाउन आवश्यक मापदण्डहरू तयार गर्नको लागि १९९२

^७ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ धारा ६

^८ यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४ धारा ११

^९ आमसंहारको अपराधको बचावट तथा सजाय गर्ने महासन्धि, १९४८ धारा २

^{१०} टेकनारायण कुँवर, न्याय प्रशासनमा मानव अधिकार स्रोत सामग्री, संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा र यसको प्रयोग, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल, (२०७१), पेज ७५८ बाट साभार गरिएको।

मा यो घोषणापत्र जारी गरिएको हो ।

ज) बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धी, २००६
बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता बनाउने कार्यको रोकथाम गर्न, बलपूर्वक बेपत्ताको परिस्थिति, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको अवस्था बारे सत्यता जान्न पाउने अधिकार र यसका बारेमा जानकारी खोज्ने लिने र बाड्ने स्वतन्त्रताको अधिकारको सुनिश्चितता गर्दै संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाबाट सन् २००६ मा यो महासन्धि पारित गरिएको हो ।

झ) रोम विधान, १९९८

यस विधानले आमसंहार, मानवताविरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध लगायतका गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी अपराधमा सजाय गर्ने क्षेत्राधिकार ग्रहण गरेको छ । गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी अपराधलाई यस अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र राखी^{११} त्यस्ता अपराधहरूको परिभाषा, क्षेत्राधिकार ग्रहण हुने तरिका, कारबाही प्रक्रिया लगायतका प्रावधानहरू उल्लेख गरेको छ ।

ञ) सिकागो सिद्धान्तहरू

संक्रमणकालीन न्यायको सम्बन्धमा महत्वपूर्ण मानिएको सिकागो सिद्धान्तमा निम्न सिद्धान्तहरू उल्लेख छन् ।^{१२}

- मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लङ्घनकर्तालाई मुद्दा चलाउनुपर्ने,
- सत्य निरूपण आयोग जस्ता संस्थाहरू मार्फत् सत्य जान्न पाउने अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्ने,
- पीडितहरूलाई न्यायसम्मत पहुँचको प्रत्याभूति गर्ने र हानीपूरणसम्बन्धी व्यवस्था गर्ने,
- राज्यहरूले प्रशासनिक उपायहरूद्वारा अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई छुनोट गर्ने, परीक्षण गर्ने र पदबाट हटाउने,
- पीडितहरूको सम्मानको लागि चेतना जगाउने ऐतिहासिक स्मृति सूचक उपायहरू अवलम्बन गर्ने, मेलमिलाप पद्धतिलाई अंगिकार गर्दा कुनै पनि समाजको ऐतिहासिक, परम्परागत र धार्मिक आस्था एवम् पद्धतिको प्रयोगद्वारा समाजमा मेलमिलाप कायम गर्ने,
- राज्यले कानूनको शासन लागू गर्ने संस्थाहरूप्रति नागरिकको विश्वास जगाउने, मौलिक अधिकारहरूको प्रवर्द्धन गर्ने र असल शासन स्थापित गर्ने जस्ता संस्थागत सुधारहरूलाई अवलम्बन गर्नुपर्ने ।

३. नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायको पृष्ठभूमि

वि.सं.१९०३ सालदेखि नेपालमा राणा शासनको सुरूवात भएकोमा सो विरुद्ध चलेको आन्दोलनको फलस्वरूप वि.सं. २००७ सालमा उक्त व्यवस्थाको अन्त्य भयो । वि.सं. २००७ सालमा राणा शासनको अन्त्य सँगै प्रजातन्त्रको स्थापना भएकोमा राजा महेन्द्रले वि.सं. २०१९ सालमा देशमा निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था लागू गरे । उक्त पञ्चायत व्यवस्थाको विरुद्ध भएको निरन्तर संघर्ष एवम् जनआन्दोलनको

^{११} रोम विधान, १९९८ धारा ५

^{१२} पूर्व पाद टिप्पणी १०, पेज ७६१ बाट साभार गरिएको

परिणामस्वरूप २०४६ सालमा नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना भयो । यो समयसम्म आई पुग्दा देशमा पटक-पटक संघर्षहरू भएको भएता पनि संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा भने स्थापित भइसकेको थिएन ।

वि.सं.२०५२ साल फागुन २ गतेबाट नेपालमा तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी)ले देशमा सशस्त्र द्वन्द्वको सुरुवात गर्‍यो । सोही सशस्त्र द्वन्द्वको कारण यस अवधिमा धेरै व्यक्तिहरूको मृत्यु भएको, उल्लेख्य संख्यामा व्यक्ति बेपत्ता पारिएको, कैयौं व्यक्तिहरूलाई यातना दिएको, अपहरण गरेको, बलात्कार गरेको, विभिन्न सार्वजनिक र निजी सम्पत्तिको नोक्सानी गरेको लगायतका घटनाहरू घटेको तथ्यहरू प्रकाशमा आएका छन् । मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले यो अवधिमा १३००० भन्दा बढी मानिसको मृत्यु भएको र १३०० भन्दा बढी मानिसहरू बेपत्ता भएको उल्लेख गरेको छ ।^{१३} सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्यसँगै द्वन्द्वको क्रममा द्वन्द्वरत पक्षहरूबाट ३२४८ व्यक्तिका परिवारले आफन्त बेपत्ता भएको भनी रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिती र नेपाल रेडक्रस सोसाइटीलाई सूचित गराएका थिए । सयौं व्यक्तिहरू कहाँ र कुनै अवस्थामा छन् भन्ने कुरा स्थापित भइसकेको भए पनि रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिले १३३३ व्यक्तिहरू हालसम्म पनि बेपत्ता अवस्थामा रहेको भनी उल्लेख गरेको छ ।^{१४} यसैगरी एक प्रतिवेदनको आधारमा १३००० भन्दा बढी व्यक्तिको मृत्यु भएको, १३७ भन्दा बढी व्यक्तिहरूलाई लामो समयसम्म चरम यातना दिइएको, ४९ जना भन्दा बढी व्यक्तिहरूलाई सैनिक ब्यारेकबाट बेपत्ता पारिएको, देशभरिबाट ९०० जनाभन्दा बढी व्यक्तिहरूलाई बेपत्ता पारिएको, जबरजस्ती सेनामा भर्ती, बाल सेनामा भर्ती, धेरै व्यक्तिहरूलाई जबरजस्ती विस्थापन गरिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।^{१५} यसको साथै अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)ले ९३१ जना व्यक्ति बेपत्ता भएको उल्लेख गरेको छ ।^{१६} यसरी यस अवधिमा मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लंघनका घटनाहरू उल्लेख्य रूपमा भएको देखिन्छ ।

नेपालमा एक दशक लामो अवधिसम्म राज्य पक्ष र तत्कालीन विद्रोही पक्ष नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) विच भएको सशस्त्र द्वन्द्वलाई अन्त्य गरी मुलुकमा दिगो शान्ति कायम गर्ने उद्देश्यले द्वन्द्वरत पक्षविच वि.सं.२०६३ मंसिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भयो । सोही विस्तृत शान्ति सम्झौता पश्चात् नेपालको करीव एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वको विधिवत् अन्त्य भएको घोषणा गरी सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा घटेका मानव अधिकारको उल्लंघनसम्बन्धी घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्नको लागि देशमा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी अवधारणाको सुरुवात भएको पाइन्छ ।

४. नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धमा भएका महत्वपूर्ण घटनाक्रमहरू

नेपालमा चलेको दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वको कारण उत्पन्न परिस्थितिलाई संक्रमणकालीन न्यायको

¹³ Nepal Conflict Report, OHCHR, (2012), P.14

¹⁴ नेपालमा बेपत्ता भएका व्यक्तिहरू अद्यावधिक सूची, (२०७५), नेपाल रेडक्रस सोसाइटी, पेज १

¹⁵ टेक नारायण कुँवर, संक्रमणकालीन न्यायको पद्धती र नेपालको सन्दर्भ एक समिक्षा, संवाहक, अङ्क ५, (२०७४), राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, पेज ७१

¹⁶ उनीहरू कहाँ छन ? भाग ३, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक), पेज ७, (२०६८)

माध्यमबाट सम्बोधन गर्नको लागि विभिन्न कृयाकलापहरू सम्पन्न भएका छन् । केही महत्वपूर्ण कृयाकलापहरूलाई यस प्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

- ❖ **नेपाल सरकार, सात दल र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको सम्झौताहरू:** सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य गर्ने विषयसँग सम्बन्धित रहेर नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) र नेपाली कांग्रेस, तत्कालीन नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एमाले) लगायतका राजनीतिक पार्टीहरू सम्मिलित सात राजनीतिक दलबीच २०६२ साल मंसिर ७ गते दिल्लीमा भएको भनिएको सम्झौतालाई सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्यको लागि महत्वपूर्ण आधारको रूपमा लिने गरिएको छ । यस बाहेक सात राजनीतिक दल र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) बीच सम्पन्न ८ बुँदे सहमति, २०६३ साल कार्तिक २२ गते भएको शीर्ष नेताहरूको बैठकका निर्णयहरू, नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको २५ बुँदे आचारसंहिता लगायतका अन्य सबै सम्झौता, सहमति र संयुक्त राष्ट्र संघलाई नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)ले प्रेषित समान धारणाको पत्राचारहरू पनि नेपालको संक्रमणकालीन न्यायको लागि महत्वपूर्ण घटनाक्रमको रूपमा लिन सकिन्छ ।
- ❖ **विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३:** नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) बीच २०६३।८।५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको थियो । सोही सम्झौताको माध्यमबाट सशस्त्र द्वन्द्वको विधिवत अन्त्य भएको थियो ।
- ❖ **नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३:** नयाँ संविधान निर्माण भई लागू नभएसम्मको लागि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी गरिएको थियो । यही संविधानमा उल्लेख गरिएको प्रावधानको आधारमा नेपालमा संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भई २०७२ सालमा नयाँ संविधान समेत जारी भइसकेको छ ।
- ❖ **सेना र हतियार व्यवस्थापन:** नेपालमा शान्ति प्रक्रियाको एक महत्वपूर्ण कार्यको रूपमा सेना र हतियार व्यवस्थापन गर्ने कार्य सम्पन्न गरिएको छ । सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा तत्कालीन विद्रोही पक्ष नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी)मा आबद्ध रहेका सेनाहरूलाई देशका विभिन्न स्थानमा खडा गरिएका अस्थायी शिविरमा राखी संयुक्त राष्ट्रसंघबाट अनुगमन एवम प्रमाणीकरण गर्ने, छनौट गरी योग्य लडाकुलाई नेपाली सेनामा एकीकरण गर्ने, नेपाली सेनाको नियन्त्रण, परिचालन र व्यवस्थापन गर्न नयाँ सैनिक ऐन जारी गर्ने, समायोजनमा पर्न नसकेका सेनाहरूको स्वैच्छिक अवकाशको व्यवस्था गर्ने लगायतका कार्यहरू सम्पन्न भएका छन् ।
- ❖ **अन्तरिम राहत तथा क्षतिपूर्ति प्रदान:** विस्तृत शान्ति सम्झौता पश्चात् स्थापना भएको शान्ति तथा पुननिर्माण मन्त्रालयले द्वन्द्व प्रभावितहरूको लगत संकलन गर्न कार्यदल गठन गरेको थियो । सोही कार्यदलले संकलन गरेको द्वन्द्व प्रभावितहरूलाई नेपाल सरकारबाट राहत तथा क्षतिपूर्ति बापत प्रति व्यक्ति बढीमा दश लाखसम्म रकम पीडितहरूलाई प्रदान गरिएको छ । यसको अलावा द्वन्द्व

पीडितहरूलाई राहत र क्षतिपूर्ति बापतको रकम उपलब्ध गराउनको लागि सर्वोच्च अदालतले विभिन्न रिटमा निर्देशनात्मक आदेश दिनुका साथै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले समेत विभिन्न उजुरीमा सिफारिस गरेको छ ।

- ❖ **संविधान सभाको निर्वाचन:** विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा उल्लेख भए अनुरूप नेपालमा वि.सं. २०६४ र २०७० सालमा दुई पटक संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भएको छ । दोस्रो संविधानसभाले २०७२ सालमा नेपालको संविधान जारी समेत गरेको छ ।
- ❖ **संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोग गठन:** वि.सं. २०५२ सालदेखि २०६३ सालसम्म नेपालमा चलेको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधसम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउनको लागि नेपाल सरकारले २०७१ साल माघमा छुट्टाछुट्टै दुई वटा आयोगहरू बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गरेकोमा दुवै आयोग हालसम्म रहेका छन् ।

५. नेपालको संक्रमणकालीन न्यायका संवैधानिक, कानूनी र अन्य व्यवहारिक प्रयासहरू

नेपालको संक्रमणकालीन न्यायका संवैधानिक, कानूनी व्यवस्थाको साथै सोसम्बन्धी भएका केही व्यवहारिक प्रयासलाई यस प्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

५.१ विस्तृत शान्ति सम्झौता

देशमा चलेको दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य गर्ने र संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने उद्देश्यस्वरूप नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) बीच विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको थियो । द्वन्द्वरत पक्षहरूले मानव अधिकारको अवधारणाप्रतिको पूर्ण प्रतिबद्धतासहित मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा मानव अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरूप्रति प्रतिबद्ध रहँदै विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न गरेको कुरा प्रस्तावनामा उल्लेख गरिएको छ । यस सम्झौतालाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को अनुसूचीमा समावेश गरिएको थियो । संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी मानव अधिकारको विषयलाई सम्बोधन गर्ने सम्बन्धमा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख भएका मुख्य प्रावधानहरू यस प्रकार रहेका छन् ।

- आफ्ना कब्जामा रहेका मानिसहरूको बारेमा जानकारी सार्वजनिक गरी १५ दिनभित्र सबैलाई मुक्त गर्न दुवै पक्ष मञ्जुर गर्दछन् ।^{१७}
- दुवै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको वास्तविक नाम, थर र घरको ठेगाना सम्झौता भएको मितिले ६० दिनभित्र सूचनाहरू सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई समेत जानकारी उपलब्ध गराउन मञ्जुर गर्दछन् ।^{१८}

^{१७} विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३, धारा ५.२.२

^{१८} विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३, धारा ५.२.३

- दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्न सहमत छन्।^{१९}
- दुवै पक्षले मानव अधिकारप्रतिको सम्मान र संरक्षण तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनप्रतिको प्रतिबद्धताको पुनःपुष्टि गर्दछन् र कुनै पनि व्यक्तिउपर वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, उमेर, जात, जाति, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, अपाङ्गता, जन्म र अन्य हैसियत विचार वा आस्थाको आधारमा भेदभाव हुनु हुँदैन भन्ने कुरालाई स्वीकार गर्दछन्।^{२०}

५.२ संवैधानिक व्यवस्था

५.२.१ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

नेपालमा चलेको एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य भएपछि मानव अधिकारको मूल्य र मान्यताप्रति पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै संविधानसभाबाट नयाँ संविधान नबनेसम्मको लागि राजनीतिक सहमतिबाट २०६३ सालमा नेपालको अन्तरिम संविधान जारी गरिएको थियो। संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकारको विषयलाई सम्बोधन गर्ने सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संविधानमा निम्न प्रावधानहरूको उल्लेख गरिएको थियो।

- पहिलो पटक राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई संवैधानिक निकायको रूपमा स्थापना गरिएको,^{२१}
- संविधानको भाग ३ मा २१ वटा मौलिक हकको व्यवस्था गरिएको,^{२२}
- राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको,^{२३}
- सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मारिएकाहरूको परिवारलाई तथा यस क्रममा घाइते भई अपाङ्ग र अशक्त भएकाहरूलाई उचित राहत, सम्मान तथा पुनस्थापनाको व्यवस्था गर्ने,^{२४}
- सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गठित छानबिन आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा त्यस्ता व्यक्तिहरूका पीडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने।^{२५}
- सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा विस्थापितहरूको पुनःस्थापना गर्न, नष्ट भएका निजी तथा सार्वजनिक सम्पत्तिहरूको हकमा राहत प्रदान गर्न तथा ध्वस्त संरचनाहरूको पुनर्निर्माण गर्न विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,^{२६}

^{१९} विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३, धारा ५.२.५

^{२०} विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३, धारा ७.१.१

^{२१} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३१

^{२२} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ देखि ३२

^{२३} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ४

^{२४} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ खण्ड (त)

^{२५} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ खण्ड (थ)

^{२६} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ खण्ड(त)

- सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने।^{२७}

५.२.२ नेपालको संविधान

मानव अधिकारको अवधारणामा प्रतिबद्ध रही समृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्ने उद्घोषसहित संविधानसभाबाट २०७२ सालमा जारी भएको नेपालको संविधानमा संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकारसँग सम्बन्धित प्रावधानहरू यस प्रकार रहेका छन्।

- संविधानको भाग ३ मा ३१ वटा मौलिक हकको व्यवस्था गरी तीन वर्षभित्र मौलिक हकको कार्यान्वयनको लागि आवश्यक कानून निर्माण गरिने कुरा उल्लेख गरिएको छ।^{२८}
- राज्यका नीति, सिद्धान्त तथा दायित्वसम्बन्धी व्यवस्थालाई स्वीकार गरिएको छ।^{२९}
- यो संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत कायम रहेका नेपाल कानून खारेज वा संशोधन नभएसम्म लागू रहने छन्। तर यो संविधानसँग बाँफिएको कानून यो संविधानबमोजिमको संघीय संसदको पहिलो अधिवेशन बसेको मितिले एक वर्षपछि बाँफिएको हदसम्म स्वतः अमान्य हुन्छ।^{३०}
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिमका शान्ति प्रक्रियासम्बन्धी कार्यहरू यसै संविधान बमोजिम भए गरेको मानिनेछ।^{३१}

५.३ कानूनी व्यवस्था

५.३.१ बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधसम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, सो घटनाबाट पीडित व्यक्तिलाई परिपूरणको व्यवस्था लगायत त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारबाहीको लागि सिफारिस गर्नको लागि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग तथा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्ने अभिप्राय स्वरूप यो ऐन जारी भएको देखिन्छ। यस ऐनमा रहेका महत्वपूर्ण प्रावधानहरू यस प्रकार रहेका छन्।

- **मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिभाषा:** मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भन्नाले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदाय विरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा

^{२७} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ खण्ड (घ)

^{२८} नेपालको संविधान, धारा १६ देखि ४७ सम्म

^{२९} नेपालको संविधान, भाग ४

^{३०} नेपालको संविधान, धारा ३०४(१)

^{३१} नेपालको संविधान, धारा ३०४(२)

गरिएको देहायको कार्य सम्भन्नु पर्दछः^{३२}

- १) हत्या,
- २) अपहरण तथा शरीर बन्धक,
- ३) व्यक्ति बेपत्ता पार्ने,
- ४) अङ्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने,
- ५) शारीरिक वा मानसिक यातना,
- ६) बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा,
- ७) व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सम्पत्ति लुटपाट, कब्जा, तोडफोड वा आगजनी,
- ८) घरजग्गाबाट जबर्जस्ती निकाला वा अन्य कुनै किसिमबाट विस्थापन, वा
- ९) अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार वा मानवीय कानून विपरीत गरिएका जुनसुकै किसिमका अमानवीय कार्य वा मानवता विरुद्धको अन्य अपराध ।

➤ **आयोगको गठन:** सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने घटनाको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गर्न स्वतन्त्र, निष्पक्ष, जवाफदेही र उच्चस्तरीय बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग गठन गर्ने र त्यस्तो आयोगमा कम्तीमा एकजना महिला रहने गरी अध्यक्ष सहित पाँचजना सदस्यहरू रहने व्यवस्था गरिएको छ।^{३३}

➤ **आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार:** आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारको बारेमा निम्न अनुसार उल्लेख गरिएको छ।^{३४}

- मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी घटनाको छानबिन, सत्य अन्वेषण तथा अभिलेखन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने,
- पीडित तथा पीडकको यकीन गर्ने,
- पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउन पहल गर्ने तथा मेलमिलाप गराउने,
- पीडित वा निजको परिवारका सदस्यलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने परिपूरणको सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने,
- मेलमिलाप नभएका तथा क्षमादानमा नपरेका पीडकलाई कारवाहीको लागि सिफारिस गर्ने,
- पीडितलाई तोकिएबमोजिमको परिचयपत्र तथा छानबिन पछिको जानकारी उपलब्ध गराउने,
- यस ऐनमा उल्लिखित अन्य काम गर्ने, गराउने ।

³² बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, दफा २३

³³ ऐ. ऐन, दफा ३

³⁴ ऐ. ऐन, दफा १३

➤ **उजुरी सार्ने सम्बन्धमा भएको प्रावधान**

- प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधिन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्नेछ।^{३५}
- प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न निकायमा विचाराधिन उजुरीहरू आयोगले छानबिन गर्नेछ।^{३६}
- कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विवाद भएमा त्यसको निर्णय आयोगले गर्नेछ।^{३७}

➤ **सार्वजनिक सुनुवाई गर्ने:**^{३८} आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी विषयमा सत्य तथ्य पत्ता लगाउन सार्वजनिक सुनुवाई गर्न सक्नेछ ।

➤ **उजुरी तामेलीमा राख्ने:**^{३९} आयोगमा परेका उजुरीका सम्बन्धमा छानबिन गर्दा कारवाही चलाउन पर्याप्त आधार नभएमा आयोगले कारण खुल्लाई पछि प्रमाण प्राप्त भएमा छानबिन गर्न सक्ने गरी तामेलीमा राख्न सक्नेछ ।

➤ आयोगले पीडित वा पीडितका परिवारलाई परिपूरणका लागि सिफारिस गर्ने,^{४०} घटनामा दोषी देखिएका व्यक्तिहरूलाई कारवाहीका लागि सिफारिस गर्ने^{४१} लगायतका प्रावधानहरू समेत उल्लेख गरिएको छ ।

➤ **छानबिन पश्चात् नेपाल सरकारमा प्रतिवेदन पेश गर्ने:**^{४२} आयोगले छानबिन पश्चात् नेपाल सरकारसमक्ष प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्नेछ । आयोगले तयार गरी पेश गर्नुपर्ने प्रतिवेदनमा उल्लेख गर्नुपर्ने विषयको बारेमा समेत ऐनमा उल्लेख गरिएको छ । प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी मन्त्रालयलाई^{४३} र सो प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको^{४४} हुने व्यवस्था समेत गरिएको छ ।

➤ **मुद्दा दायर गर्नेसम्बन्धी व्यवस्था:**^{४५} मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी

^{३५} ऐ.ऐन, दफा १३(२)

^{३६} ऐ.ऐन, दफा १३(३)

^{३७} ऐ.ऐन, दफा १३(४)

^{३८} ऐ.ऐ. दफा १८

^{३९} ऐ.ऐन दफा २१

^{४०} ऐ.ऐन दफा २३

^{४१} ऐ.ऐन दफा २५

^{४२} ऐ.ऐन दफा २७

^{४३} ऐ.ऐन दफा २८

^{४४} ऐ.ऐन दफा ३०

^{४५} ऐ.ऐन दफा २९

देखिएको पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउनु पर्नेछ ।

५.३.२ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४: नेपालमा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई पहिलो पटक यस ऐनले कसूर कायम गरेको छ । यस ऐनमा रहेका व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कसूरसम्बन्धी प्रावधानहरू यस प्रकार रहेको छ ।

- कसैले कसैलाई बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न वा गराउन हुँदैन ।^{४६}
- व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कसूर गर्ने, व्यक्ति, मतियार बन्ने वा षडयन्त्र गर्ने कसूरदारलाई सजायको व्यवस्था गरिएको छ ।^{४७}

५.३.३ मौलिक हक कार्यान्वयन गर्ने ऐनहरू

नेपालमा २०७२ सालमा जारी भएको नेपालको संविधानमा संविधान जारी भएको ३ वर्षभित्र मौलिक हक कार्यान्वयनको लागि आवश्यक कानून निर्माण गरिने कुरा उल्लेख भएअनुरूप २०७५ असोजमा मौलिक हक कार्यान्वयनसम्बन्धी विभिन्न १६ वटा ऐन जारी भएको छ । यस अन्तर्गत शिक्षासम्बन्धी हक, आवाससम्बन्धी हक, उपभोक्ता संरक्षणको हक, खाद्यान्नको हक, स्वास्थ्यसम्बन्धी हक, रोजगारीको हक, सामाजिक सुरक्षाको हक तथा वातावरणसम्बन्धी हक, सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजननसम्बन्धी हक, बालबालिकाको हक, दलित समुदायलाई भूमिमा पहुँचको हक, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हक र अपराध पीडितको संरक्षणसम्बन्धी हक कार्यान्वयन गर्न नयाँ ऐन जारी गरिएको छ । सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजननसम्बन्धी ऐन, जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, रोजगारीको हकसम्बन्धी ऐन, उपभोक्ता संरक्षण ऐन, खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी ऐन, आवासको अधिकारसम्बन्धी ऐन, भूमिसम्बन्धी (सातौँ संशोधन) ऐन, सामाजिक सुरक्षा ऐन, अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, वैयक्तिक गोपनीयतासम्बन्धी ऐन, जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) (पहिलो संशोधन) ऐन कार्यान्वयनमा आएको छ । यस्तै, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन (पहिलो संशोधन), वातावरण संरक्षण (पहिलो संशोधन) ऐन, अपराध पीडितको संरक्षण ऐन, बालबालिकासम्बन्धी ऐन र सार्वजनिक सुरक्षा ऐन (तेस्रो संशोधन) ऐन पनि कार्यान्वयनमा छन् । यी ऐनहरू नेपालको संक्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा मानव अधिकार सम्मान र प्रवर्द्धनको लागि समेत उत्तिकै सान्दर्भिक रहेका छन् ।

६. संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकार प्रवर्द्धनमा न्यायिक दृष्टिकोण

नेपालमा संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकारको प्रवर्द्धनको सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन् । यहाँ केही प्रतिनिधिमूलक व्याख्याहरूलाई समावेश गरिएको छ ।

क) अधिवक्ता विदुरप्रसाद अधिकारी समेत विरूद्ध नेपाल सरकारसमेत^{४८}

● अभियोजन मात्रले मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाका पीडितको मागलाई पूरा गर्न सक्दछ भन्ने

⁴⁶ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, दफा २०६ (१)

⁴⁷ ऐ.ऐन, दफा २०६ (७)

⁴⁸ नेकाप २०७५ अङ्क ५ नि.नं.१०००२

सकिँदैन । त्यसैले निर्णय गर्दा पीडित र सम्बन्धित पक्षको चासोलाई केन्द्रमा राख्नु पर्दछ । सत्य उद्घाटित नगरीकन र परिपूरणको प्रयास नगरीकन पीडकको सानो हिस्सालाई मात्र दण्डित गर्ने कार्यले राजनीतिक प्रतिशोधलाई दर्शाउने,

- सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ३ बमोजिम सैनिक ऐनको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने व्यक्तिले कर्तव्य पालनको सिलसिलामा कानून विपरीतका कार्य गरेको देखिएमा त्यस्ता कार्यका सम्बन्धमा सैनिक न्याय प्रणालीबाट परीक्षण गर्न नसकिने भन्ने पनि नमिल्ने ।

ख) सुमन अधिकारीसमेत विरूद्ध नेपाल सरकारसमेत^{४९}

- युद्धरत पक्षबाट अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको व्यापक उल्लङ्घनद्वारा निर्दोषउपर पुऱ्याएको शारीरिक, मानसिक, आर्थिक क्षति, मौलिक अधिकारको उल्लङ्घन वा भावनात्मक पीडा पुऱ्याइएका व्यक्तिहरूलाई पीडित मान्न सकिन्छ । सो अन्तर्गत पीडकलाई समावेश गर्न नसकिने,
- संक्रमणकालीन न्यायको सही र इमानदार रूपमा कार्यान्वयन गर्ने क्रममा सम्बद्ध विषयहरूको कानूनी, संस्थागत, प्रक्रियात्मक, उपचारात्मक र राहतमूलक व्यवस्थाहरूको एकमुष्ट तर्जुमा गर्नु र लागू गर्नु जरूरी हुन्छ । बदलाको भाव वा अपराध ढाकछोप गर्ने उद्देश्यले कुनै नीति वा कानूनको तर्जुमा गर्नु वा सही रूपमा बन्नु पर्ने नीति वा कानूनको निर्माण वा कार्यान्वयनलाई अवरोध गर्नु विडम्बनापूर्ण हुने ।

ग) गोविन्दप्रसाद शर्मा बन्दी विरूद्ध महान्यायाधिवक्ता मुक्ति नारायण प्रधानसमेत^{५०}

- द्वन्द्वकालमा भएका हत्या हिंसा लगायतका मानव अधिकार उल्लङ्घनका सबै प्रकारका घटनाहरू संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनका माध्यमबाट अन्त्य हुन्छन् भन्ने होइन । द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटना र फौजदारी कसूरहरूको अनुसन्धान र अभियोजन गर्न संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाको प्रबन्ध भइनसकेको अवस्थामा नियमित फौजदारी न्यायप्रणाली स्थगन वा निष्क्रिय भएको सम्भन नमिल्ने,
- द्वन्द्वकालका सबै फौजदारी कसूर र मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको अनुसन्धान र अभियोजनलाई विधिसम्मत प्रक्रियाबाट सुचारू गर्नुपर्ने दायित्व भएका विपक्षी महान्यायाधिवक्ताले संविधान तथा प्रचलित कानूनबमोजिमको आफ्नो कर्तव्य, दायित्व र जिम्मेवारी विपरीत हत्या वारदातका सम्बन्धमा भईरहेको अनुसन्धान तथा तहकीकातको कार्यलाई द्वन्द्वसँग जाडेर स्थगन, नियन्त्रण र निष्क्रिय गर्न मिल्ने नदेखिने ।

घ) माधवकुमार बस्नेतसमेत विरूद्ध नेपाल सरकारसमेत^{५१}

- मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवता विरूद्धका अपराधहरू गम्भीर अपराध हुने हुँदा त्यस्तो अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनको दायराभित्र ल्याउन विद्यमान प्रचलित कानून अपर्याप्त

⁴⁹ नैकाप २०७३ अङ्क ३ निर्णय नं. ९५५९

⁵⁰ नैकाप २०७० अङ्क १२ निर्णय नं. ९०९९

⁵¹ नैकाप २०७० अङ्क ९ निर्णय नं. ९०५९

भएको अवस्थामा नयाँ कानूनसमेत निर्माण गरी दण्डहीनताको अन्त्य गर्नुपर्ने,

- मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्तिउपर सामान्य फौजदारी कानूनमा किटान गरे जस्तो हदम्यादको व्यवस्थाले मानव अधिकारको उल्लंघनबाट पीडित व्यक्तिको न्याय प्राप्त गर्न पाउने आधारभूत हकलाई निस्तेज तुल्याई मानव अधिकारको अवधारणा, मूल्य तथा मान्यतालाई नजर अन्दाज गर्न नमिल्ने,
- मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवताविरुद्धको कसूर जस्ता गम्भीर अपराधमा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार लागू हुने र त्यस्तो कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई पश्चातदर्शी कानून बनाएर भएपनि कारवाहीको दायरामा ल्याउन सकिने ।

ड) राजेन्द्रप्रसाद ढकाल विरुद्ध नेपाल सरकार गृहमन्त्रालयसमेत^{५२}

- नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को धारा ९ ले नेपालले अनुमोदन गरेका सन्धि सम्झौताको व्यवस्था नेपाल कानूनसरह लागू हुने व्यवस्था गरेकाले नेपालले स्वीकार गरिसकेका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले निर्धारण गरेको दायित्वबाट राज्यले उन्मुक्ती पाउन सक्ने अवस्था नरहने,
- बेपत्ता नागरिकहरूको खोजी गरी न्याय प्राप्त गर्ने क्रममा पीडित परिवारले भोग्नु परेको शारीरिक, मानसिक यातना तथा आर्थिक क्षतिसमेतलाई ख्याल गरी तत्काल अन्तरिम प्रकृतिको राहतको आदेश दिन उपयुक्त देखिने,
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी ऐन, तिनीहरूलाई बेपत्ता पारिएको कारण र अवस्थावारे जाँचबुझ आयोगको व्यवस्था कानूनबाटै गरी व्यापक रूपमा छानबिन गर्न अधिकार सम्पन्न उपयुक्त आयोग गठन गरी निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूको हकमा छानबिन गरी प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाउने र सो आधारमा फौजदारी अनुसन्धान पूरा गरी आवश्यकता र उपयुक्तता अनुसार सम्बन्धित व्यक्तिको हकमा अभियोजन लगायतको निर्णय गर्नु गराउनु भनी निर्देशात्मक आदेश जारी हुने,

च) सुमन अधिकारीसमेत विरुद्ध नेपाल सरकारसमेत^{५३}

- छानबिनबाट दोषी देखिएका व्यक्तिलाई मुद्दा चलाउन आयोगले गर्ने सिफारिस घुमाउरो बाटोबाट महान्यायाधिवक्तासमक्ष पठाउने व्यवस्थाले अनावश्यक जटिलता र संशयमात्र पैदा गरेको देखिन्छ । यसको परोक्ष अर्थ पीडकलाई अभियोजनबाट उम्काउने मात्र हुन सक्तछ । यस विषयमा यस अधि जारी भएको आदेशमा नै पर्याप्त व्याख्या र विश्लेषण भैसकेको हुँदा संविधानको स्पष्ट व्यवस्थासँग असङ्गत र आवश्यक भन्दा अतिरिक्त उल्लेखन गरिएको उक्त दफामा प्रयुक्त “...नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चलाउन...” भन्ने वाक्यांस बदरभागी देखिने,
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा

⁵² नेकाप २०६४ अङ्क २ निर्णय नं. ७८१७

⁵³ नेकाप २०७१ अङ्क १२ निर्णय नं. ९३०३

२६ को उपदफा(२)मा प्रयुक्त "...आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका..."भन्ने शब्दावली र दफा २९ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त "...नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चलाउन..." भन्ने व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १२, १३, २४ र १३५ समेतको विपरीत बदरभागी देखिएकाले बदर हुने ।

छ) रमेश पराजुलीसमेत विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत^{५४}

- हाल मानव अधिकार आयोग वा अन्य निकायबाट गरिएका उत्खननबाट निस्केका प्रमाणहरूको संकलन, संरक्षण र प्रमाणीकरणमा पनि समस्या परेको अवस्थालाई मध्येनजर गर्दा DNA Data Bank को स्थापना र UN Exhumation Protocol अनुसार उत्खनन हुन सकेमा सत्यको खोज र न्यायको कुरा व्यवस्थित रूपमा अधि बढ्न सक्ने ।

यसरी हेर्दा सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा घटेका घटनाको सम्बन्धमा असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतमा दर्ता हुन आएका रिटहरूमा सर्वोच्च अदालतले संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी मानव अधिकारको विविध पक्षको बारेमा व्याख्या गरी संक्रमणकालीन न्यायको सम्बन्धमा अपनाउनुपर्ने उपाय र संरचनाहरूबारे मार्गदर्शन गरेको देखिन्छ। संक्रमणकालीन न्यायको सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले गरेका व्याख्याहरूको अध्ययनबाट द्वन्द्वकालिन घटनाहरूको सत्य तथ्य पहिचान हुनुपर्ने, बेपत्ता व्यक्तिहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्नुपर्ने, दोषी देखिएका व्यक्तिहरूलाई कारवाही गर्ने र पीडित पक्षलाई उचित राहत र परिपूरणको व्यवस्था गर्नुपर्ने, पीडितहरूलाई संरक्षण गर्नु राज्यको दायित्व हुने, संवैधानिक प्रावधान तथा यस सम्बन्धमा रहेका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजअनुसार पनि राज्य यस दायित्वबाट पन्छिन नमिल्ने कुरामा नेपालको सर्वोच्च अदालत स्पष्ट रहेको छ। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवता विरूद्धका कार्यहरू गम्भीर अपराध हुने हुँदा त्यस्ता अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायराभित्र ल्याउन विद्यमान प्रचलित कानून अपर्याप्त भएको अवस्थामा नयाँ कानून निर्माण गरेर भएपनि दण्डहीनताको अन्त्य गर्नुपर्ने, त्यस किसिमको कानून बनिनसकेको अवस्थामा नियमित फौजदारी कानून आकर्षित हुने, फौजदारी दायित्व सून्यको अवस्थामा रहन नहुने तथा द्वन्द्वकालिन घटनाहरूमा पश्चातदर्शी असर हुने कानूनसमेत निर्माण गरी लागू गर्न सकिने अदालती धारणा रही आएको छ। यसरी बन्ने कानूनमा गम्भीर अपराधका पीडकहरूलाई क्षमादान दिने प्रावधान राख्न नहुने, सार्वजनिक पदमा नियुक्ति तथा बहुवा लगायतका कारवाही गर्दा त्यस्तो व्यक्ति मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने काममा संलग्न रहे नरहेको कुराको परीक्षण गर्नुपर्ने अदालतको दृष्टिकोण रहेको छ। नेपालमा लामो समयसम्म संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरू बन्न नसकेको अवस्थामा अदालतको आदेश पश्चात् मात्रै दुई आयोगहरू गठन भएका हुन्। सर्वोच्च अदालतको आदेशको आधारमा पीडितहरूले नेपाल सरकारबाट अन्तरिम क्षतिपूर्तिको रकम समेत पाएको अवस्था समेतलाई हेर्दा नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायको विगत र वर्तमानसम्मको विकास र विस्तारमा सर्वोच्च अदालतको सकारात्मक भूमिका रही आएको देखिन्छ।

⁵⁴ नेकाप २०७३ अङ्क १२ निर्णय नं. ९७३२

७. संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोग गठन र हालसम्मको कार्य प्रगति

द्वन्द्वरत पक्षहरूबीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न भएका व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्ने कुरा उल्लेख भए अनुरूप नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोग गठन गर्ने सम्बन्धमा कानूनी पृष्ठभूमि तयार भएको थियो । सोही आधारमा सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न रिटमा भएका आदेशहरू पश्चात् शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी विधेयक मिति २०६६।११।१५ मा व्यवस्थापिका-संसदमा प्रस्तुत गर्‍यो । व्यवस्थापिका-संसदको विधायन समितिमा अन्तिम छलफलको अवस्थामा रहेको अवस्थामा संविधानसभाको विघटन भएकोले उक्त विधेयकको औचित्य स्वतः समाप्त हुन पुग्यो।^{५५} तत्पश्चात् बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ जारी भई वि.सं.२०७१ साल वैशाख २८ गते ऐन जारी भयो । द्वन्द्वरत पक्षहरूबीच विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको ८ वर्ष २ महिना २१ दिनपछि मात्रै अर्थात् मिति २०७१।१०।२७ गते संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको रूपमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गरी दुई आयोगहरू गठन भए । हाल बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा मिति २०७५।१०।२६ मा संशोधन गरी आयोगहरू रहि रहने तर आयोगका पदाधिकारीको कार्य अवधि भने २०७५ चैत्रसम्म मात्र हुने व्यवस्था गरिएको छ । २०७५ चैत्र मसान्तदेखि आयोगका पदाधिकारीहरूको पद रिक्त भएको छ । आयोगमा रहने पदाधिकारीहरूको नियुक्तिका लागि सिफारिस गर्न २०७५ चैत्रमा सर्वोच्च अदालतका पूर्व प्रधान न्यायाधीशको अध्यक्षतामा ५ सदस्यीय सिफारिस समिति गठन भएको छ । सिफारिस समितिले आयोगका पदाधिकारी नियुक्तिका लागि छर्नाट तथा सिफारिस प्रक्रिया शुरू गरी ५७ जना इच्छुक उम्मेदवारहरूबाट निवेदनसमेत संकलन गरेको देखिन्छ । तर, आयोगका पदाधिकारीहरूको नियुक्ति हालसम्म (२०७६ श्रावण तेस्रो साता) पनि हुन सकेको छैन।^{५६}

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगको छानबिनसम्बन्धी प्रगति हेर्दा आयोगमा सशस्त्र द्वन्द्वकालमा व्यक्ति बेपत्ता भएको घटनाको सम्बन्धमा विभिन्न माध्यमबाट जम्मा ३१९७ वटा उजुरीहरू दर्ता भएका, आयोगमा दर्ता भएका उक्त उजुरीहरूको आधारमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको संख्या २५१८ जना रहेका र तामेलीमा रहेका उजुरी, दोहोरो उजुरी परी लगत कट्टा गरेका उजुरी, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा फिर्ता पठाएका उजुरीहरू बाहेक २५०६ वटा उजुरीमा आयोगले विस्तृत छानबिन गर्ने निर्णय गरेको देखिन्छ । यसको साथै २१६९ वटा उजुरीमा भने विस्तृत छानबिनको प्रयोजनार्थ अनुसन्धान अधिकारी एवम् कार्यटोलीहरू तोकिएको, सो अनुरूप ६४ जिल्लाका २००८ उजुरीहरूमा

^{५५} पूर्व पाद टिप्पणी १, पेज १७

^{५६} बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा ३८ (३)

उजुरीकर्ताको कागज गर्ने, व्यक्ति बेपत्ता हुनु पूर्वको अवस्थाको बारेमा जानकारी लिन एण्टीमोर्टम फाराम भराउने, परिपूरण फाराम भराउने लगायतका विस्तृत छानबिनको प्रथम चरणका कार्यहरू सम्पन्न गरी आयोगमा प्रतिवेदन पेश गर्ने कार्यसमेत सम्पन्न भइसकेको र बेपत्ता भएको भनी आयोगमा उजुरी परेका व्यक्तिहरू मध्ये २४ जना व्यक्तिहरू भने आफ्नो परिवारको सम्पर्कमा आएको कुरा छानबिनको दौरानमा उजुरीकर्ताहरूले आयोगसमक्ष बताएका छन् र बाँकी १३ जिल्ला मध्ये मनाङ र मुस्ताङ जिल्लामा उजुरी नपरेको र ११ जिल्लामा उजुरीकर्तासँग घटनाबारे सोधपुछ गरी कागज गराउने कार्य बाँकी नै रहेको छ।^{५७}

यसैगरी सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा व्यक्ति बेपत्ता पारिएका बाहेकका अन्य द्वन्द्वकालिन घटनाहरू जस्तै: हत्या, बलात्कार, यातना, अपहरण आदीको सम्बन्धमा जम्मा ६२९५० वटा उजुरी दर्ता भएको देखिन्छ। यस आयोगले प्रदेशस्तरमा रहेका सात वटा उच्च सरकारी वकिल कार्यालयमा आयोगको मुकाम खडा गरी प्रत्येक मुकाममा प्रारम्भिक कारबाहीको लागि उजुरी पठाई छानबिनको कार्यको सुरुवात गरेको छ। आयोगमा दर्ता भएका उजुरीहरू मध्ये प्रारम्भिक कारबाहीको लागि जम्मा १०२२० वटा उजुरी मुकाम कार्यालयमा पठाएकोमा जम्मा ३६१५ वटा उजुरीमा प्रारम्भिक कारबाही सम्पन्न भएको छ।^{५८}

यस अवधिमा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूले पीडितको मानव अधिकारको विषयलाई सम्बोधन गर्ने गरी विभिन्न दस्तावेजको निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको देखिन्छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगले तयार पारेका दस्तावेजहरू यसप्रकार रहेका छन्।^{५९}

क) छानबिनसम्बन्धी निर्देशिका, २०७३

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनाको सम्बन्धमा आयोगमा दर्ता हुन आएका उजुरीहरूको छानबिन गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक प्रक्रियाहरू उल्लेख गरी छानबिनसम्बन्धी निर्देशिका निर्माण गरिएको छ। यस निर्देशिकामा आयोगको कार्य सम्पादनसम्बन्धी व्यवस्था, सचिव र महाशाखा प्रमुखको जिम्मेवारी, उजुरी दर्ता र प्रारम्भिक कारबाही, छानबिनसम्बन्धी व्यवस्था, अनुसन्धान तहकिकात, कार्य सम्पादन र प्रतिवेदन पेश गर्ने लगायतका प्रक्रियाको बारेमा उल्लेख गरिएको छ।

ख) सार्वजनिक सुनुवाई सञ्चालन कार्यविधि, २०७४

सार्वजनिक सुनुवाई सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा कार्यविधिहरू उल्लेख गरी यस सार्वजनिक सुनुवाई सञ्चालन कार्यविधि तयार पारिएको छ।

ग) गोपनीयतासम्बन्धी कार्यविधि, २०७४

आयोगमा परेका उजुरीहरूमा अवलम्बन गर्नुपर्ने गोपनीयताको विषय र छानबिनको क्रममा गोपनीयता कायम राख्न अपनाउनु पर्ने कार्यविधिहरू उल्लेख गरी यस गोपनीयतासम्बन्धी कार्यविधि

⁵⁷ बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगको तेस्रो अन्तरिम प्रतिवेदन, २०७५

⁵⁸ सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग बुलेटिन, २०७५, पेज ८(९)

⁵⁹ <http://ciedp.gov.np/ne/downloads.php> (Visited on 8 August 2019)

तयार गरिएको छ । पीडितको मानव अधिकारको रूपमा रहेको गोपनीयतासम्बन्धी अधिकारलाई संरक्षण गर्ने तथा उजुरीकर्ता, साक्षी तथा घटनाको बारेमा जानकारी दिने व्यक्तिहरूको गोपनीयताको संरक्षण गर्ने अभिप्राय स्वरूप यस कार्यविधिको निर्माण गरिएको देखिन्छ ।

घ) बयानसम्बन्धी कार्यविधि, २०७५

आयोगमा परेका उजुरीहरूमा विस्तृत छानबिनको क्रममा पीडकहरूसँग बयान गर्ने सम्बन्धमा अपनाउनु पर्ने कार्यविधिहरू उल्लेख गरी यस बयानसम्बन्धी कार्यविधि तयार गरिएको छ । मुख्य गरी यस कार्यविधिमा पीडक पहिचान, पीडकलाई सूचना प्रदान, पीडकलाई बयान लिइँदा अवलम्बन गर्नुपर्ने लगायतका प्रक्रियाहरूको बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

ङ) कारबाही सिफारिससम्बन्धी कार्यविधि, २०७५

आयोगमा दर्ता भएका उजुरीउपर छानबिन गरी घटनामा सम्लग्न देखिएका पीडकहरूलाई कारबाही सिफारिस गर्ने क्रममा अपनाउनुपर्ने कार्यविधिहरू उल्लेख गरी यस कारबाही सिफारिससम्बन्धी कार्यविधिको निर्माण गरिएको छ । यस कार्यविधिमा मुख्यतः मुद्दा चलाउने र पुनपरिक्षणको लागि गरिने सिफारिसको सम्बन्धमा आयोगले अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रक्रियाहरूको बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

च) बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिपूरण सिफारिससम्बन्धी कार्यविधि, २०७५

आयोगमा दर्ता हुन आएका उजुरीहरूको छानबिन पश्चात् पहिचान गरिएका पीडितहरूलाई परिपूरण सिफारिस गर्ने सम्बन्धमा अपनाउनुपर्ने कार्यविधिहरू उल्लेख गरी यस बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिपूरण सिफारिससम्बन्धी कार्यविधिको निर्माण गरिएको छ । यस कार्यविधिमा पीडित पहिचान गर्ने, परिपूरण सिफारिसका मापदण्ड आदिको बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

छ) व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनाका पीडित व्यक्तिलाई परिचयपत्र उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी कार्यविधि, २०७५

आयोगमा दर्ता हुन आएका उजुरीहरूमा छानबिन गरी पहिचान गरिएका पीडितहरूलाई परिचयपत्र प्रदान गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक पर्ने कार्यविधिहरूको बारेमा उल्लेख गरि यस व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनाका पीडित व्यक्तिलाई परिचयपत्र उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी कार्यविधिको निर्माण गरिएको छ ।

ज) भविष्यमा द्वन्द्व दोहोरिन नदिनका लागि संस्थागत सुधारसम्बन्धी प्रतिवेदन, २०७५

आयोगमा दर्ता हुन आएका उजुरीसम्बन्धमा देखिएको घटना विवरण, पीडित तथा सरोकारवाला निकायका प्रतिनिधिहरूसँग गरेको अन्तरक्रिया, विज्ञसँगको संवाद एवम् सहकार्यबाट प्राप्त सुझावको आधारमा भविष्यमा द्वन्द्व दोहोरिन नदिनका लागि संस्थागत सुधारसम्बन्धी प्रतिवेदन तयार गरेको छ । यस प्रतिवेदनमा द्वन्द्व हुनुको कारण र उक्त द्वन्द्व निराकरणको लागि अपनाउनुपर्ने तत्कालीन र दीर्घकालीन उपायहरूको बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

झ) अन्य दस्तावेजहरू

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगको सञ्चार नीति, २०७२, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगको पदाधिकारिको आचार संहिता, २०७२, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगको कार्यक्षेत्र र प्रक्रिया लगायतका दस्तावेजहरूको समेत निर्माण गरेको छ ।

यसैगरी सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगबाट तयार पारिएका केही महत्वपूर्ण दस्तावेजहरू यस प्रकार रहेका छन्।^{६०}

क) सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको उजुरी छानबिन कार्यविधि, २०७३

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले गर्ने उजुरीको छानबिन कार्यलाई सरल, व्यवस्थित गरी एकरूपता कायम गर्ने अभिप्राय स्वरूप यस सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको उजुरी छानबिन कार्यविधि तयार गरिएको देखिन्छ। यस कार्यविधिमा उजुरी छानबिन गर्ने व्यवस्था, उजुरी छानबिन गर्नेसम्बन्धी कार्यविधि लगायतका प्रावधानहरू उल्लेख गरिएको छ।

ख) सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको अवहेलनामा कारबाही गर्नेसम्बन्धी कार्यविधि, २०७३

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको अवहेलना सम्बन्धमा रहेको कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनको लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने मापदण्डको निर्धारण गर्न यस सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको अवहेलनामा कारबाही गर्नेसम्बन्धी कार्यविधि तयार गरिएको हो। यस कार्यविधिमा आयोगको अवहेलनासम्बन्धी व्यवस्था, कारबाहीको प्रक्रिया, निर्णय र कारबाहीसम्बन्धी व्यवस्था लगायतका प्रावधानहरू उल्लेख गरिएको छ।

ग) आयोगलाई प्राप्त जानकारी वा अन्य उपयुक्त विषयमा छानबिन गर्ने निर्देशिका, २०७३

आयोगलाई प्राप्त जानकारी वा अन्य उपयुक्त विषयमा छानबिन गर्ने कार्यको लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने कार्यविधिहरू उल्लेख गरि यस आयोगलाई प्राप्त जानकारी वा अन्य उपयुक्त विषयमा छानबिन कार्यविधि निर्माण गरिएको छ। यस कार्यविधिमा सूचना वा जानकारी संकलन गर्ने र सो को छानबिन गर्ने विषयमा उल्लेख गरिएको छ।

घ) उजुरी छानबिन कार्यविधि, २०७३

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले गर्ने उजुरीको छानबिन कार्यलाई सरल, व्यवस्थित र एकरूपता कायम गर्न यस उजुरी छानबिन कार्यविधिको निर्माण गरिएको हो। यस कार्यविधिमा उजुरी छानबिन गर्ने व्यवस्था, उजुरी छानबिनसम्बन्धी कार्यविधि लगायतका विषयहरू उल्लेख गरिएको छ।

ङ) अन्य दस्तावेजहरू

यस बाहेक सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले बैठक सञ्चालन निर्देशिका २०७१, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको आचारसंहिता २०७२, संवाद, परामर्श र सञ्चार नीति २०७२, आयोगको छानबिन कार्यलाई महिला, बालबालिका, अपाङ्ग लगायतको पीडितमैत्री बनाउनेसम्बन्धी कार्यविधि

⁶⁰ <http://trc.gov.np/nepali/Document/> (Visited on 8 August 2019)

२०७२, आयोगमा विज्ञ नियुक्ति गर्नेसम्बन्धी कार्यविधि २०७२, पुरस्कार र कारबाहीसम्बन्धी कार्यविधि २०७२, सार्वजनिक सुनुवाईसम्बन्धी कार्यविधि २०७३ लगायतका कार्यविधिहरू समेत निर्माण गरेको पाइन्छ ।

८. नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायको वर्तमान अवस्था

द्वन्द्वरत पक्षहरू बीच मिति २०६३ मंसीर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भए पश्चात् नेपालमा वि.सं. २०५२ सालदेखि २०६३ सालसम्म चलेको दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वको विधिवत् अन्त्य भएकै थियो । सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भिर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने कुरा विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा उल्लेख गरिएको थियो । सो अनुरूपको संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरू गठन हुन लामो समय लाग्यो । विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएको ८ वर्ष २ महिना २९ दिन पछि मात्र अर्थात् मिति २०७१ १० १२७ गते नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी छुट्टाछुट्टै दुई आयोगहरू बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन हुन सक्यो ।

आयोग गठन भए पश्चात् छानबिनका केही काम मात्र सम्पन्न भएका छन् । द्वन्द्वरत पक्षहरू बीच शान्ति सम्झौता भएको पनि एक दशक भन्दा लामो समय व्यतीत भइसकेको छ । अझै पनि पीडितहरूले न्याय प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । पीडितहरू लामो समयदेखि पीडाको अवस्थामा रहनु परेको छ । द्वन्द्व पीडितहरूले न्याय प्राप्त गर्नुपर्ने माग सहित सरकारलाई ध्यानाकर्षण गराएको पनि देखिन्छ । द्वन्द्व पीडितको पक्षमा काम गर्दै आएका एम्नेष्टी इन्टरनेशनल, अन्तर्राष्ट्रिय कमिसन अफ जुरिष्ट (आइसिजे), ह्युमन राइट वाच, ट्रायल इन्टरनेशनलले संयुक्त रूपमा वक्तव्य जारी गरेर सरकारले द्वन्द्व पीडितलाई न्याय दिन नसकेको सम्बन्धमा ध्यानाकर्षण गराएको कुरा सञ्चार माध्यमहरूमा आएको छ । यस कारण पीडितले न्याय पाउन नसकेको यथार्थतालाई स्वीकार गरी पीडितले न्याय पाउनेतर्फ हरसम्भव इमानदार प्रयास गर्नु अपरिहार्य छ ।

सशस्त्र द्वन्द्वको विधिवत् अन्त्य भएपछि पनि द्वन्द्वकालिन घटनाको छानबिन गर्ने औपचारिक सरकारी निकाय संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोग गठन हुनको लागि लामो समय लाग्यो । यो बीचको अवधिमा विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघ संस्थाहरूले द्वन्द्वकालिन घटनाको बारेमा अध्ययन गरी सरकारको ध्यानाकर्षण गराएका थिए । द्वन्द्व पीडितहरूले पनि अदालत तथा विभिन्न राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूमा उजुरी दिएको र द्वन्द्वकालीन घटनासँग सम्बन्धित कागजात प्रमाणहरू दिएको कुरा बताउँदै आएका छन् । त्यस्ता कागज प्रमाणहरूको संरक्षण र सुरक्षाको विषय पनि सवालको रूपमा रहेको छ ।

द्वन्द्वकालिन घटनाको बारेमा छानबिन गरी सत्य तथ्य जनसमक्ष ल्याउने महत्वपूर्ण कार्यको जिम्मेवारीसहित

गठन भएका नेपालका संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूबाट पनि संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कृयाकलापहरू अपेक्षाकृत रूपमा सम्पन्न हुन नसकेको भनी आलोचनाहरू हुने गरेको छ। सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधिन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत र निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्ने एवम् विभिन्न निकायमा विचाराधिन रहेका उजुरीहरूमा समेत आयोगले छानबिन गर्ने भन्ने कानूनी व्यवस्थासमेत रहेको छ। छानबिन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउनको लागि यो कानूनी व्यवस्थाको पालना गर्नु जरूरी छ। तथापि हालसम्म पनि आयोगहरूले त्यस्ता निकायहरूमा रहेका द्वन्द्वकालीन घटनाहरूसँग सम्बन्धित उजुरी र सो सँग सम्बन्धित कागज प्रमाणहरू आयोगमा भिकाएर छानबिन कार्यलाई अगाडी बढाउन सकेको देखिएको छैन। यसको लागि सम्बन्धित निकायहरूको समन्वयमा पर्याप्त तयारी गरी त्यस्ता उजुरी तथा प्रमाण कागजातहरू आयोगमा प्राप्त गरी छानबिन कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा अगाडी बढाउनु आवश्यक छ।

९. नेपालको संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा रहेका समस्या र चुनौती

दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्व आजभन्दा १३ वर्ष अगाडि समाप्त भएपनि संक्रमणकालिन न्याय प्रक्रियाले पूर्णता पाउन सकेको छैन। संक्रमणकाल लम्बिदै जाँदा संक्रमणकालिन न्याय प्रक्रिया र पीडितहरूको मानव अधिकारको क्षेत्रमा थप समस्या तथा चुनौतीहरू थपिँदै गएका छन्। नेपालको संक्रमणकालिन न्याय प्रक्रियामा देखिएका प्रमुख समस्या र चुनौतीहरूलाई यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

क) राजनीतिक सहमती

राजनीतिक सहमति बन्नुपर्ने विषयमा अलमल हुँदा संक्रमणकालिन न्याय प्रक्रियाले हालसम्म पूर्णता पाउन सकेको छैन। शान्ति प्रक्रियाले पूर्णता पाएको बताउँदै आएका पनि शान्ति प्रक्रियाको मुख्य हिस्साको रूपमा रहेको संक्रमणकालिन न्यायको प्रक्रियाले भने अझै पूर्णता प्राप्त गर्न सकेको अवस्था छैन। सरकारले आयोगका पदाधिकारीहरूको सिफारिस गर्नका लागि सिफारिस समिति गठन गरेपनि हालसम्म पदाधिकारीहरू सिफारिस हुन सकेको छैन। सो बाहेक कानून संशोधनको विषयमा पनि सहमति जुट्न बाँकी नै छ। संक्रमणकालिन न्यायको प्रक्रिया नटुंगिँदा मानवअधिकार उल्लंघनबाट पीडित भएका व्यक्तिहरू लामो समयदेखि पीडा भोग्न बाध्य बनेका छन्।

ख) सर्वोच्च अदालतको आदेशको कार्यान्वयन

सर्वोच्च अदालतले रिट क्षेत्राधिकार मार्फत मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवता विरुद्धका कार्यहरूलाई सम्बोधन गर्ने गरी कानून निर्माण गर्न र सोबमोजिम छानबिनको कार्य अगाडी बढाउनु पर्ने भनि दिएको आदेशको कार्यान्वयनमा ढिलाई भइरहेको छ। द्वन्द्व पीडितहरूले पनि पटक-पटक यस विषयमा सरकारको ध्यानाकर्षण गराइ रहेका छन्।

ग) न्याय प्रक्रियामा पीडितहरूको सहभागिता

द्वन्द्व पीडितहरूले पटक(पटक संक्रमणकालिन न्यायको प्रक्रियामा आफ्नो सहभागिता माग गर्दै आएका

छन् । द्वन्द्व पीडितहरूले २०७५ मंसिर ५ मा राष्ट्रिय सम्मेलन गरी बडापत्र नै सार्वजनिक गरेका थिए । तथापि हालसम्म पनि पीडितहरूको माग अनुरूपको सहभागिता सुनिश्चित हुन सकेको छैन ।

घ) अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको चासो

अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले संक्रमणकालिन न्याय प्रक्रियाका सवालमा पटक/पटक चासो देखाउँदै आएका छन् । नेपालले शान्ति प्रक्रियालाई विश्व सामु छुट्टै नमुना पेश गर्ने बताउँदै गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले उठाएका चासोलाई सम्बोधन गर्नु पनि नेपालको संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको चुनौतीको रूपमा देखिन आएको छ ।

ङ) कानून निर्माण हुन नसक्नु

हालसम्म पनि द्वन्द्वकालिन घटनालाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यबाट कानून निर्माण हुन सकेको छैन । युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध, यातना, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य लगायतका द्वन्द्वकालमा घटेका घटनाहरू अपराधीकरण हुन सकेको छैन । २०७५ सालमा जारी भएको मुलुकी अपराध संहिताले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधीकरण गरेको भएता पनि पश्चातदर्शी प्रभाव हुने प्रावधान नरहेको हुँदा सशस्त्र द्वन्द्वकालमा व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनालाई समेत उक्त ऐनले सम्बोधन गर्न सक्ने देखिदैन ।

च) समन्वयको अभाव

संक्रमणकालीन न्यायको विषय कुनै एक निकायको मात्र जिम्मेवारीबाट सफल हुने होइन । सम्बद्ध संवैधानिक तथा कानूनी निकाय र सरोकारवालाहरूको सामूहिक समन्वय र सहयोगमा संक्रमणकालीन न्यायको सफलता निर्भर रहन्छ । तर नेपालमा भने संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी काममा पूर्णता दिने सम्बन्धमा सरकार, पीडित समूह, नागरिक समाज, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी दुई आयोगहरू बीच प्रभावकारी समन्वय हुन सकेको देखिदैन ।

छ) जनशक्ति प्राप्ति र विकास

दक्ष र उत्प्रेरित जनशक्तिलाई पनि संक्रमणकालिन न्यायको सफलताको महत्वपूर्ण आधारको रूपमा लिन सकिन्छ । तर यसको विपरीत नेपालको संक्रमणकालिन न्यायसम्बन्धी आयोगमा रहेको जनशक्तिको विद्यमान अवस्था यस्तो छैन । आयोगमा दरबन्दी अनुरूपको जनशक्ति उपलब्ध हुन सकेको छैन । उपलब्ध जनशक्तिहरूलाई पनि आयोगमा टिकाई राख्ने वातावरण निर्माण हुन सकेको छैन । साथै जनशक्तिको उत्प्रेरणाको लागि पनि पर्याप्त ध्यान दिन सकेको छैन ।

१०. निष्कर्ष

सेना समायोजन, राज्य पुनःसंरचना र संक्रमणकालिन न्यायको विषय नेपालको शान्ति प्रक्रियाका महत्वपूर्ण पक्षका रूपमा रहेका थिए । सो मध्ये सेना समायोजन र राज्य पुनःसंरचनासम्बन्धी काम पूरा भएतापनि संक्रमणकालिन न्यायको विषय भने अझै टुंगो लागेको छैन । संक्रमणकालिन न्यायलाई

सफलतापूर्वक टुंग्याउने कार्य अत्यन्तै जटिल एवं प्राविधिक विषय हो । तथापि यो असम्भव विषय भने होइन । संक्रमणकालिन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूमा दर्ता हुन आएका द्वन्द्वकालिन घटनाका उजुरीहरूमा प्रभावकारी छानबिन गरी संक्रमणकालिन न्यायलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन सकिन्छ ।

द्वन्द्व पीडित एवम् अन्य सरोकारवालाहरूले नेपालको संक्रमणकालिन न्याय प्रक्रियामा असन्तुष्टी जनाउँदै आएका छन् । विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भई द्वन्द्व समाप्त भएको १३ वर्ष व्यतीत भएको एवम् संक्रमणकालिन न्यायको लागि आयोग गठन भएको ४ वर्ष लामो समय वित्ति सक्दा पनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा घटेका मानव अधिकार उल्लंघनसम्बन्धी घटनाको छानबिन गरी सत्य तथ्य जनसमक्ष ल्याउने कार्य हालसम्म सम्पन्न हुन नसकेको अवस्थामा त्यस्तो असन्तुष्टिलाई स्वाभाविक नै मान्नुपर्ने हुन्छ । संक्रमणकालिन न्यायको बाँकी कार्यलाई सहजतापूर्वक टुंग्याई सरोकारवालाहरूबीच बहृदै गएको असन्तुष्टिको स्थितिलाई अन्त्य गरी पीडितलाई न्याय प्रदान गर्नु अपरिहार्य छ । आयोगमा विगत चार महिनादेखि रिक्त रहेका पदाधिकारिहरूको नियुक्ति गर्ने, पीडितमैत्री कानून बनाउनको लागि कानूनको समय सापेक्ष संशोधन गर्ने, सम्बद्ध सरोकारवालाहरूको सहमतिमा संक्रमणकालिन न्यायको बाकी कार्यहरू सम्पन्न गर्नको लागि समय सिमासहितको कार्य योजनाको निर्माण गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय र सरोकारवाला पक्षहरूसँग विश्वसनीयता कायम गर्ने लगायतका कार्यहरू तत्काल सम्पन्न गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसको लागि सम्बद्ध सबै पक्षहरू बीच सार्थक समन्वय र सहकार्य आवश्यक छ । अन्ततः यी सबै कार्यहरूको लागि बृहत्तर राजनीतिक समझदारी निर्माण गरिनु पनि उत्तिकै अपरिहार्य छ ।

बालअधिकारको सन्दर्भमा मधेशी दलित बालबालिकाको अवस्था

विनोदकुमार विश्वकर्मा “विमल”

सार संक्षेप

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिलाई नेपालले अनुमोदन गरिएता नेपाल सरकारले बालबालिकाका लागि विभिन्न बालबालिकासम्बन्धी ऐन, नियम तथा कानूनहरू बनाएको छ । तर, ती प्रभावकारी रूपमा लागू हुन सकेका छैनन् । मधेशी दलित बालबालिका त्यसको ज्वलन्त उदाहरण हुन् । नीति नियम जतिसुकै राम्रा भए पनि सोको कार्यान्वयन फितलो भएकाले मधेशी दलित बालबालिकाहरू राज्यले दिनुपर्ने सेवा सुविधाहरूबाट वञ्चित रहेका छन् । यसैगरी सरकारी, गैरसरकारी तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरूबाट समेत दीर्घकालीन रूपमा कुनै सेवा सुविधा पाउन सकेको देखिँदैन । केही टाठा-बाठा र राजनीतिक पहुँचका दलित बालबालिकाहरूले मात्र पाउन सकेका छन् । कतिपय मधेशी दलित बालबालिकालाई त बेचबिखनमा पार्ने, देह व्यापारमा संलग्न गराउने, निकृष्ट काममा संलग्न गराउने जस्ता अनुचित र अमानवीय व्यवहार पनि गर्ने गरिएको पाइन्छ । नगरपालिका, गाउँपालिका, विद्यालय, समुदाय र टोलमा हुने सामाजिक कार्य, छलफल, भेलालगायतका सामाजिक गतिविधिहरूमा दलित बालबालिकाको सहभागिता भएको पाइँदैन । समाजमा हुने अन्य विभिन्न सामाजिक कार्यहरूसमेतमा पनि दलित बालबालिकाको सहभागिता न्यून रहेको देखिन्छ । मधेशी समाजमा परापूर्वकालदेखि विद्यमान सामाजिक मूल्य र मान्यता अनुसार दलित बालबालिकाले आफूभन्दा ठूलाका अगाडि बोल्न हुँदैन भन्ने धारणा रहेको छ । यस्तो रूढिवादी मान्यताकै कारण दलित बालबालिकाको विचारको सुनुवाई पनि हुन पाउँदैन । नेपाल सरकारकै कानून पालना गराउनेहरूकै अगाडि सानै उमेरमा दलित बालबालिकाको बालविवाह हुने, बालबालिका होटल, कलकारखाना, ईटाभट्टा तथा उद्योगहरूमा श्रम गरिरहेको देखेर पनि केही गर्न नसक्ने स्थितिलाई एउटा दुखद विडम्बना नै मान्नु पर्ने हुन्छ ।

पृष्ठभूमि

मधेश अर्थात् तराई नेपालको अभिन्न स्थान हो, जसले पृथक पहिचान बोकेको छ । भारतको बिहार, उत्तर प्रदेश र पश्चिम बंगाल राज्यको सीमासँग जोडिएको नेपालको दक्षिणमा रहेको समतल भूमि अर्थात् गंगा नदीका सहायक नदीहरूले बनाएको पूर्वदेखि पश्चिमसम्म फैलिएको समतल भूभागलाई तराई (Plain Land) वा मधेश भन्दछन् । तराईलाई भौगोलिक रूपमा दुई भागमा विभाजन गरिएको छ

- भित्री मधेश (Inner Terai) र बाहिरी मधेश (Outer Terai) । भित्री मधेश (शिवालिक अथवा चुरे पहाड) अन्तर्गत उदयपुरको दक्षिणी भाग र मकवानपुरको मैदानी क्षेत्र पर्दछन् । बाहिरी मधेशमा २० वटा जिल्लाहरू क्रमशः भूपा, मोरङ, सुनसरी, सप्तरी, सिरहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा, पर्सा, चितवन, नवलपरासी, रुपन्देही, कपिलवस्तु, दाङ, बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर पर्दछन् ।¹ मधेश र मधेशी समुदायको जनसंख्यालाई चार समूहको सामाजिक जीवनमा बाँडेर हेर्ने गरेको पाइन्छ :-

क. जात समूह- ब्राह्मण, भूमिहार, राजपूत, दनुवार, कायस्थ, सन्यासी, पञ्जाबी, मारवाडी, जैन, बंगाली, आदि ।

ख. जनजाति समूह - थारु, राजवंशी, दनुवार, सतार, धिमाल, विन्डो, ताजपुरिया, मेचे, किसान, कोचे, कुशवाडिया, गनगाई आदि ।

ग. पिछडा वर्ग - यादव, तेली, कोइरी, कुर्मी, सोनार, केवट, मल्लाह, कलवार, कानू, नुनिया, कुम्हार, हलुवाई, बढई, राजभर, लोढा, भेडियर, माली, अमात, बरही, लोहार, मुसलमान, कैथवनियाँ, बनियाँ आदि ।

घ. दलित समूह - चमार, मुसहर, दुसाध, तत्मा, खत्वे, धोवी, डोम, बाँतर, मेहत्तर, खटीक, पासी, कोरी, चिडीमार, सरभंग, विश्वकर्मा² बालअधिकारको सन्दर्भमा मधेशी दलित बालबालिकाको अवस्थाको चर्चा-परिचर्चा गर्नु भन्दा पहिले मधेशी दलितको संक्षिप्त जानकारी गराउन सान्दर्भिक भएको हुँदा उनीहरूको संक्षिप्त जानकारी यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. चमार : नेपाली बृहत् शब्दकोशमा 'चमार' शब्दको अर्थ छालाको जुत्ता आदि बनाउने जन्मजात पेसा भएको एक जाति दिइएको छ । संस्कृत शब्दकोशमा 'चमार' शब्दको अर्थ जुत्ता आदि बनाउने एक जाति दिइएको छ । छाला प्रशोधनलगायत छालासम्बन्धी काम गर्ने व्यक्ति नेपाली समाज व्यवस्थामा एक सुपरिभाषित श्रेणी (वर्ग) सँग सम्बन्ध राख्दछ । चमारहरू 'राम', 'मोची', 'रविदास', (रैदास), 'चमार', 'महार', 'मेहरा', 'भगत', 'दास', 'सतनामी' आदि उपनामबाट चिनिन्छन् ।

२. मुसहर : राजपाल हिन्दी शब्दकोशमा मुसहरको अर्थ 'एक प्रकारको जंगली जाति दिइएको छ । मुसहर मधेशको गाउँबस्तीहरूमा छुट्टै पहिचानका साथ बाँचिरहेका छन् । मुसाको दूलो खनेर धान निकाल्ने र मुसाको आहार मन पराउने भएकाले नै कथाकथित उच्च जातिले इर्ष्यावश मुसहर नाम जुराई दिएको हुन सक्दछ । मुसहर जातिको परम्परागत जातीय पेसा माटो काट्नु र मजदूरी गर्नु हो । यस जातिका मानिसहरूले आफ्नो नामको अन्त्यमा सदा, सदाय, ऋषिदेव, ऋषिकुल, माभी, राउत आदि उपनामहरू लेख्छन् ।

३. दुसाध : राजपाल हिन्दी शब्दकोशमा दुसाधको अर्थ 'सुगुरपालन' गर्ने जाति दिइएको छ । नेपाली बृहत् शब्दकोशमा दुसाधको अर्थ 'दुर्जन', दृष्ट, खराब स्वभाव भएको, नेपालको तराई प्रदेशमा रहने

¹ मधेश सामाजिक संरचना र विभेद, पृ. ५, २०६०, मधेश मिडिया अध्ययन केन्द्र, काठमाडौं ।

² मधेश सामाजिक संरचना र विभेद, पृ. १०, २०६०, मधेश मिडिया अध्ययन केन्द्र, काठमाडौं ।

जाति दिइएको छ । यस जातिका मानिसहरू आफ्नो नामको पछाडि हजार, पासवान, हजारी, दुसाध, राम, हरिजन आदि लेख्छन् ।

४. **तत्मा** : तत्मा जातिका मानिसहरूको परम्परागत जातीय पेसा तानको काम गर्ने (चर्खा काट्ने) र मजदूरी गर्ने हो । यस जातिका मानिसहरू आफ्नो नामको अन्त्यमा तत्मा, दास, कर्नाजिया आदि लेख्छन् ।
५. **खत्वे** : नेपालको तराई-मधेशमा बसोबास गर्ने दलित जातिमध्ये खत्वे जाति जनसंख्याको आधारमा पाँचौँ स्थानमा रहेको छ । यस जातिका मानिसहरू आफ्नो नामको पुच्छारमा 'खत्वे', 'मण्डल', 'खंग', 'कपुर', 'चौपाल', 'खनार' आदि उपनाम लेखाउने गर्दछन् ।
६. **धोवी** : शब्दकोशहरूमा धोवीको अर्थ 'लुगा कपडाको धुलाई गरी जीवन निर्वाह गर्ने एक जाति' दिइएको छ । बोलचालको भाषामा यो जातिलाई 'धोविया' पनि भन्ने गर्दछन् । हिन्दू धर्ममा धोवी दुई प्रकारका हुन्छन् । राजधोवी र धोवी । राजधोवीसँग सामाजिक भेदभाव र छुवाछूत गरिदैन जबकि धोवीसँग भेदभाव र छुवाछूत गर्दछन् । यस जातिका मानिसहरूले उपनामको रूपमा बैठा, धोवी, रजक, साफी, पथिक, आर्य आदि लेखाउँछन् ।
७. **डोम** : जातीय भेदभाव, छुवाछूत, अन्याय, अत्याचार, उत्पीडन, शोषण, दमन तथा अमानवीय क्रियाकलापको आघात डोम जातिले सहनु परेको छ । छुवाछूतको मर्यादाक्रममा मधेशी अछूत जातिको सामाजिक गणनामा सबभन्दा तल पर्ने अछूत डोम जाति हो । यस जातिका मानिसहरूले आफ्नो नामको अन्त्यमा मरिक, मलिक, डोम, बाँसफोर, बाँसकोर आदि लेखाउँछन् भने केही महिलाहरूले डोमिन पनि लेखाउँछन् ।
८. **बाँतर** : बाँतर जाति तीन प्रकारका छन् । रजबाँतर, घोडबाँतर र ढोकेवाल बाँतर । रजबाँतर जनजातिमा पर्दछन् । उनीहरूको समाजमा पानी चल्छ । समाजमा यिनीहरूसँग जातीय भेदभाव र छुवाछूत गरिदैन । घोडबाँतर र ढोकेवाल बाँतर दलितभिन्न पर्दछन् । बाँतर जाति आफ्नो नामको अन्त्यमा 'सरदार', 'माझी', 'राउत', 'बाँट', आदि लेखाउँछन् । यस जातिको परम्परागत जातीय पेसा काश, पटेरबाट गुन्डी बुन्नु, भोजभतेरमा प्रयोग गरिने खानेपात (पतरी) बनाउनु तथा दाउरा बेच्नु हो । यो जाति 'दाउरे'को नामबाट पनि चिनिन्छ ।
९. **मेहतर** : नेपाली शब्दकोशमा मेहतर शब्दको अर्थ 'फोहोरमैला सफा गर्ने काम लिएको व्यक्ति, कुचिकार, पोडे, च्यामे' आदि दिइएको छ । यस जातिको बसोबास विशेषगरी तराई-मधेशको शहर-बजारमा बढी केन्द्रित रहेको हुन्छ । गाउँघरतिर हुँदैन । शहर-बजारको शौचालय, घर, कार्यालय, बाटोघाटोको सरसफाई गर्नु परम्परागत पेसा रहेको छ, यस जातिको । यस जातिका मानिसहरूले उपनाममा राउत, मेहतर (मेस्तर), हलखोर, आदि प्रयोग गर्दछन् ।
१०. **खटीक** : खटीकको अर्थ 'कसाई' र 'फलफूल' एवं 'तरकारी' बेच्ने मानिस हुन्छ । यस जातिको बसोबास नवलपरासी, बाँके, बर्दिया, कैलाली तथा कञ्चनपुर जिल्लामा रहेको छ । खटीक जातिका

मानिसहरू आफ्नो नामको पुछारमा 'सोनकर' र खटीक पनि लेख्छन् ।

११. **पासी** : यस जातिका मानिसहरू तारको रुखबाट 'ताडी' चुहाउने काम गर्दछ। यो जातिको संख्या अत्यन्तै न्यून छ। यस जातिका मानिसहरू आफ्नो नामको अन्त्यमा राउत, पासी आदि लेख्छन् ।
१२. **कोरी** : बाँके, बर्दिया, कैलाली र कंचनपुरमा बसोबासरत यस जातिका मानिसहरू शहर-बजारमा कुल्लीको काम, रिक्सा चलाउने काम र गाउँघरमा मजदूरी गर्ने काममा बढी आकर्षित भएका छन् । कोरी जातिका मानिसहरू आफ्नो नामको अन्त्यमा कोरी वा कोली लेख्ने गर्दछन् ।
१३. **चिडीमार** : चिडीमार हिन्दीको दुईवटा शब्द 'चिडी' र 'मार' बाट बनेको छ, जसमा चिडीको अर्थ 'चरा', 'पक्षी' तथा 'मार'को अर्थ हुन्छ मारुनु । यसप्रकार चिडीमारको अर्थ हुन्छ 'चरा' मारुनु । चिडीमार शब्द जात नभई यो पेसासँग सम्बन्धित छ । यिनीहरूको जात मूलतः 'बहेलिया' हो । चराहरू मारेर जीविकोपार्जन गर्ने भएकोले नै यिनीहरूलाई चिडीमार भनिएको हो । यस जातिका मानिसहरू चिडीमार, चिडीहार र बहेलिया आफ्नो नामको अन्त्यमा लेख्छन् ।
१४. **सरभंग** : यो जाति 'सरबरिया' नामले पनि चिनिन्छ । भारतमा सरभंग, सतनरिया, सरबरिया, कलर, ककहिया आदि नामले पनि चिनिन्छ । नेपालमा यस जातिका मानिसहरू आफ्नो नामको अन्त्यमा सरबरिया, सरभंग, मंडल, कलर, सरदार, दास, बढई आदि लेखाउने गर्दछन् ।
१५. **विश्वकर्मा** : भगवान विश्वकर्माका पाँच सन्तानहरू मनु, मय, त्वष्ठा, शिल्पी र दैवज्ञ मध्ये कान्छोपुत्र दैवज्ञका सन्तान हुन् विश्वकर्मा । विश्वकर्मा जाति देशभरि नै बसोबासरत छन् । तर तराई-मधेशमा बस्ने विश्वकर्माहरूको रहन-सहन, संस्कार, लवाई-खवाई भाषासमेत पहाडका विश्वकर्माहरू भन्दा फरक छन् । विश्वकर्माहरू परापूर्वकालदेखि नै तराई-मधेशमा बसोवास गर्दै आइरहेका छन् ।^३

मधेशी दलित समुदायको विद्यमान अवस्था

नेपालको संविधान २०७२ को धारा २४ मा छुवाछूत तथा भेदभावविरुद्धको हक अन्तर्गतको उपदफा ५ मा सबै प्रकारका छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्य गम्भीर, सामाजिक अपराधका रूपमा कानूनबमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम दण्डनीय हुनेछ र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।^४ यसको साथै धारा ४० अन्तर्गतको दलितको हकको उपदफा १ देखि ७ सम्ममा दलित समुदायका लागि सकारात्मक विभेदको व्यवस्था गरेको छ, जसमा दलित समुदायलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा प्रतिनिधित्व तथा सहभागीको व्यवस्था, उच्च शिक्षासम्म निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्रदान गरिने, परम्परागत पेसा, ज्ञान, सीप र प्रविधिको विकासका लागि प्रवर्द्धन गर्ने, भूमिहीन दलितलाई कानून बमोजिम एक पटक जमीन उपलब्ध गराउने, आवासविहीन दलितहरूलाई बसोबासको व्यवस्था गर्ने, दलितलाई प्रदान गरिने सेवा सुविधा दलित महिला, पुरुष र सबै समुदायमा

^३ दलितवर्ग: एक अध्ययन, प्रतिवेदन २०६०, सहप्राध्यापक बसन्तकुमार विश्वकर्मा, पृ. ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, राष्ट्रिय दलित आयोग, काठमाण्डौ ।

^४ नेपालको संविधान, २०७२

रहेका दलितलाई समानुपातिक रूपमा प्राप्त गर्ने गरी न्यायोचित वितरण गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।⁵

यस प्रकार कानूनी व्यवस्थाको विकासक्रम अगाडि बढ्दै आएको भए पनि जातीय विभेद तथा छुवाछूत प्रथाको उन्मूलनको त कुरै छाडौं उल्लेखनीय किसिमले न्यूनीकरणसमेत हुन सकेको पाइँदैन। शहरी क्षेत्रमा केही कम देखिए पनि ग्रामीण क्षेत्रहरूमा छुवाछूत र भेदभावको व्यवहार भन्नु बढ्दै गरेको पाइन्छ। तराई-मधेशको शहर वा गाउँ जहाँसुकै पनि मधेशी दलित समुदायमाथि कथित उपल्लो जातिका मानिसहरूबाट तुच्छ व्यवहार, अपहेलना, तिरस्कार, सार्वजनिक चापाकालमा पानी लिन नदिने, मन्दिर प्रवेशमा रोक लगाउने जस्ता दुर्व्यवहार र अनेक प्रकारका शोषण-उत्पीडनबाट प्रताडित भइरहेका घटनाहरू सञ्चार माध्यमहरू र विभिन्न संघसंस्थाका प्रतिवेदनहरूबाट सुन्न पाइन्छ, हेर्न पाइन्छ, र पढ्न पाइन्छ। गरिबी तथा चेतनाको न्यूनताका कारण रुढिगत अन्धविश्वासको सिकार पनि बढी मात्रामा मधेशी दलित समुदायका जनता बन्न पुगेको देखिन्छ। परिणामतः मधेशी दलित समुदायका अधिकांश बालबालिका शिक्षाको अवसरलगायत बालअधिकारका मूलभूत पक्षहरूबाट वञ्चित हुन पुगेका छन्।

राज्यको प्रशासनिक, सुरक्षा संयन्त्र र नीतिनिर्माणको तहमा अपवादलाई छोडेर मधेशी दलितका मानिसहरूको सहभागिता भएको पाइँदैन। सरकारी, गैरसरकारी सेवाका क्षेत्रहरूमा पनि यस समुदायका मानिसहरूको संलग्नता अत्यन्त न्यून रहेको पाइन्छ। यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि जातीय भेदभाव र छुवाछूतविरुद्ध कानून बनाएर मात्र हुँदैन सामाजिक संरचनामा परिवर्तन ल्याउन पनि उत्तिकै आवश्यक छ।⁶

२०६८ सालको जनगणनानुसार नेपालमा दलित समुदायको कुल जनसंख्या ४१ लाख २४ हजार ३९ रहेको छ। यसमध्ये पुरुषको जनसंख्या १९ लाख ७९ हजार ६९६ र महिलाको जनसंख्या २१ लाख ४४ हजार ३४३ रहेको छ, जुन कूल जनसंख्याको १३.८ प्रतिशत हुन आँउछ। तर, जनसंख्याविद्हरू २०७६ सालमा आइपुग्दा २०६८ सालको संख्यामा ३ देखि ३.५ प्रतिशत बढेको प्रक्षेपण गर्दछन्। यस आधारमा अहिले नेपालमा ४२ लाख ६८ हजार ३८० दलित समुदायको जनसंख्या रहेको अनुमान गर्नुपर्ने हुन्छ। तराई मधेशका आठवटा जिल्लाहरूमा सिरहामा १,४४,२५९, सर्लाहीमा १,३०,७२४, महोत्तरीमा १,१७,८८७, सप्तरीमा १,१७,८०३, धनुषामा १,१२,७००, रौतहटमा १,११,४६३, बारामा ९५,०८८ र पर्सामा ९४,३२८ मधेशी दलित समुदायको जनसंख्या रहेको छ।⁷

यसमध्ये मधेशी दलित अन्तर्गत पर्ने तत्माको जनसंख्या १,०४,८६५ (२.९९ प्रतिशत), चमारको जनसंख्या ३,३५,८९३ (९.६ प्रतिशत), मुसहरको जनसंख्या २,३४,४९० (६.७ प्रतिशत), दुसाधको जनसंख्या २,०६,९१० (५.९६ प्रतिशत), खत्वेको जनसंख्या १,००,९२१ (२.८८ प्रतिशत), धोवीको जनसंख्या १,०९,०७९ (३.११ प्रतिशत) बाँतरको जनसंख्या ५५,१०४ (१.५७ प्रतिशत), चिडीमारको जनसंख्या १,२५४ (०.०३ प्रतिशत), डोमको जनसंख्या १३,२६८ (०.३७ प्रतिशत), हलखोरको जनसंख्या ४,००३ (०.११ प्रतिशत), कलरको जनसंख्या १,०७७ (०.०३ प्रतिशत), धाडीको जनसंख्या १,९८२ (०.०५ प्रतिशत), धनकार/धारिकारको जनसंख्या २,६८१ (०.०७ प्रतिशत), कोरीको जनसंख्या १२,२७६ (०.३५ प्रतिशत),

⁵ नेपालको संविधान, २०७२

⁶ मधेशी समुदायको अवस्था, प्रतिवेदन, २०७४, अख्यान नेपाल, काठमाण्डौं।

⁷ जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धको अधिकारको अवस्था अनुगमन प्रतिवेदन २०७६, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, ललितपुर।

सरवरियाको जनसंख्या ४,९०६ (०.१४ प्रतिशत) र अन्य दलितको जनसंख्या १,५५,३५४ (४.४४ प्रतिशत) रहेको छ। यसप्रकार मधेशी दलितको जनसंख्या १३,४४,०६३ रहेको छ। यसमध्ये मधेशी दलित बालबालिको जनसंख्या ५ लाखभन्दा बढी रहेको छ, १^८ जनसंख्याविद्हरू १४ लाख जति मधेशी दलित समुदायको जनसंख्या हुनुपर्ने अनुमान गर्दछन्।

बालबालिकाको परिभाषा र बालअधिकारमा भएका प्रावधानहरू

बालबालिकालाई प्रायः सबै देशको कानूनमा उमेरलाई आधार मानी फरक-फरक रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ। यसरी परिभाषित गर्दा नागरिकको भोट हाल्न सक्ने उमेर, विवाह गर्न योग्य उमेर, सेनामा भर्ना हुन सक्ने उमेर जस्ता प्रावधानहरूलाई आधार मानिएको पाइन्छ। बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिले १८ वर्ष भन्दा कम उमेरका सबै मानवलाई बालबालिकाको रूपमा परिभाषित गरेको छ। त्यसैले स्थानीय कानूनमा जुन उमेरलाई आधार मानेको भए पनि महासन्धि अनुमोदन गर्ने राष्ट्रहरूले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार १८ वर्षभन्दा कम उमेरका सबै मानवलाई बालबालिकाको रूपमा स्वीकार गरेका छन्।^{१९}

सन् १९८९ को नोभेम्बर २० मा बालअधिकार घोषणापत्रको ३० औं वार्षिकोत्सवको सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिलाई सर्वसम्मत रूपमा पारित गर्‍यो। यसपछि सन् १९९० को सेप्टेम्बर २ तारिखदेखि बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि लागू भयो। बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि लागू भएपछि सन् १९९० सेप्टेम्बर ३० मा बालबालिकाका लागि विश्व सम्मेलनको आयोजना गरियो। नेपाल यसैवर्ष (१९९०) १४ सेप्टेम्बरमा उक्त महासन्धिलाई अनुमोदन गर्‍यो। बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा ५४ वटा धारा छन्।

महासन्धिका प्रमुख प्रावधानहरू^{१०}

१. बाँच्न पाउने अधिकार

यस अन्तर्गत अभिभावकहरूको मार्गदर्शन प्राप्त गर्ने (धारा ५), बाँच्ने दीर्घजीवन र विकास गर्ने (धारा ६), सुस्वास्थ्य रहने र स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने (धारा २४) र उन्नत जीवनस्तर (धारा २७) जस्ता प्रावधानहरू रहेका छन्।

२. विकासको अधिकार

यस अन्तर्गत जन्मदर्ता, नाम, राष्ट्रियता र स्याहारसुसार (धारा ७), पहिचान (धारा ८) आमा बुवासँग बस्ने (धारा ९), पारिवारिक पुनर्मिलन (धारा १०), सामाजिक सुरक्षा (धारा २६) शिक्षाको अधिकार (धारा २८), आराम, खेलकूद र संस्कृति (धारा ३१), अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विशेष स्याहार (धारा २३),

^८ राष्ट्रिय योजना आयोग, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८, काठमाण्डौ।

^९ नेपालमा बालअधिकार २०७२, पृ. १५९, पारिवारिक संरक्षणविहिन बालबालिकाको सवाल, ध्रुव लामिछाने, समाज सेवा तथा मानव अधिकारमा महिला र बालबालिका (सिबिस), काठमाण्डौ।

^{१०} बालसंरक्षणका लागि सामुदायिक परिचालन, स्रोत सामग्री, पृ. १३, युनिसेफ, २०१४

शरणार्थी बालबालिकाको विशेष स्याहार र संरक्षण (धारा २२) जस्ता प्रावधानहरू रहेका छन् ।

३. संरक्षणको अधिकार

यस अन्तर्गत बालबालिकाको उच्चतम हित (धारा ३), महासन्धिमा उल्लिखित अधिकारहरूको संरक्षण (धारा ४), पारिवारिक वातावरणबाट वञ्चित बालबालिका (धारा २०), धर्मपुत्र-पुत्रीको अधिकार (धारा २१), शरणार्थी बालबालिका (धारा २२), द्वन्द्वको अवधिमा बालबालिकाको संरक्षणको अधिकार (धारा ३८), बालन्याय (धारा ४०), अपहरण र बेचबिखनबाट संरक्षण (धारा ११), बालबालिकाको विक्री, बन्धक र बेचबिखन/ओसारपसार रोक्न राष्ट्रिय, द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय उपाय अपनाउने (धारा ३५) सबै प्रकारका हिंसाबाट संरक्षण (धारा १९), जोखिमपूर्ण श्रमबाट संरक्षण (धारा ३२), यौन शोषणबाट संरक्षण (धारा ३४), अन्य शोषणहरूबाट संरक्षण (धारा ३६) हानिकारक थुना र दण्ड सजायबाट संरक्षणको अधिकार (धारा ३७) जस्ता प्रावधानहरू रहेका छन् ।

४. सहभागिताको अधिकार

यस अन्तर्गत भेदभाव गर्न नहुने (धारा २), आफूलाई लागेको कुरा अभिव्यक्त गर्ने र आफू प्रभावित हुने निर्णय प्रक्रियामा भाग लिने अधिकार (धारा १२), संघसंस्था खोल्ने स्वतन्त्रता (धारा १५), गोपनीयताको अधिकारको सम्मान (धारा १६), अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता (धारा १३), विचार, आस्था र धर्म (धारा १४), सूचना र आम सञ्चारमा पहुँच (धारा १७) जस्ता प्रावधानहरू रहेका छन् ।

सन् २००० मा संयुक्त राष्ट्रसंघले बालअधिकार महासन्धि अन्तर्गतका दुईवटा इच्छाधीन आलेखहरू पारित गर्‍यो । ती हुन् : 'सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको संलग्नता विरुद्ध' तथा 'बालबालिकाको बेचबिखन, बाल देहव्यापार र बालबालिकाको 'अशिल चित्रणविरुद्ध' आलेख । यी इच्छाधीन आलेखहरूलाई नेपालले अनुमोदन गरिसकेको छ ।¹¹

नेपालको संविधान, २०७२ मा बालअधिकारसम्बन्धी व्यवस्था

धारा ३९, बालबालिकाको हक¹²

१. प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचानसहित नामाकरण र जन्मदर्ताको हक हुनेछ ।
२. प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालनपोषण, उचित स्याहार, खेलकूद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक हुनेछ ।
३. प्रत्येक बालबालिकालाई प्रारम्भिक बालविकास तथा बालसहभागिताको हक हुनेछ ।
४. कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन पाइने छैन ।

¹¹ बाल संरक्षणका लागि परिचालन स्रोत सामग्री, युनिसेफ, पृ. १३,२०१४ ।

¹² नेपालको संविधान, २०७२

५. कुनै पनि बालबालिकालाई बालविवाह, गैरकानूनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न पाइने छैन ।
६. कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न वा सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न पाइने छैन ।
७. कुनै पनि बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै प्रकारको यातना दिन पाइने छैन ।
८. प्रत्येक बालबालिकालाई बाल अनुकूल न्यायको हक हुनेछ ।
९. असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुनेछ ।
१०. उपधारा (४), (५), (६) र (७) विपरीतका कार्य कानूनबमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित बालबालिकालाई पीडकबाट कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

मौलिक हक र कर्तव्यअन्तर्गतको धारा ३९ को बालबालिकासम्बन्धी विशेष व्यवस्थाका अतिरिक्त अन्य ११ वटा धाराहरू प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा बालबालिकाको विकास र संरक्षणसँग सम्बन्धित छन् । संविधानको भाग-२ मा नागरिकता शीर्षकअन्तर्गत धारा ११(४) मा नेपालको नागरिक ठहर्ने उपशीर्षकमा भनिएको छ : नेपालभित्र फेला परेको पितृत्व र मातृत्वको ठेगाना नभएको प्रत्येक नाबालक निजको बाबु वा आमा फेला नपरेसम्म वंशजको आधारमा नेपालको नागरिक ठहर्नेछ । त्यसैगरी भाग-३ मा मौलिक हक र कर्तव्य अन्तर्गत धारा १६ मा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक अन्तर्गत दुईवटा उपधारा छन् । पहिलोमा भनिएको छ, प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ । धारा १६(२) मा उल्लेख गरिएको छ : कसैलाई पनि मृत्युदण्डको सजाय दिने गरी कानून बनाइने छैन ।

धारा १८ मा समानताको हकअन्तर्गत रहेका देहायका उपधाराहरू पनि बालबालिकासँग सम्बन्धित छन्:

१. सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् । कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन ।
२. सामान्य कानूनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जाति, लिंग, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन ।
३. राज्यले नागरिकहरूका बीच उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिंग, आर्थिक अवस्था, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्ने छैन ।

तर सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछ्छडिएका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी,

धारू, मुस्लिम, उत्पीडित वर्ग, पिछडा वर्ग, अल्पसंख्यक, सीमान्तकृत, किसान, श्रमिक, युवा, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, गर्भावस्थाका व्यक्ति, अशक्त वा असहाय, पिछडिएको क्षेत्र र आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्य लगायत नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन। स्पष्टीकरण : यस भाग र भाग ४ को प्रयोजनका लागि “आर्थिक रूपले विपन्न” भन्नाले संघीय कानूनमा तोकिएको आयभन्दा कम आय भएको व्यक्ति सम्भन्धनु पर्दछ।

४. समान कामका लागि लैङ्गिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा कुनै भेदभाव गरिने छैन।
५. पैतृक सम्पत्तिमा लैङ्गिक भेदभाव बिना सबै सन्तानको समान हक हुनेछ।
धारा २९ मा व्यवस्था गरिएको शोषण विरुद्धको हकअन्तर्गत देहायका उपधाराहरूले पनि बालबालिकालाई समेट्दछ :
 १. प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषण विरुद्धको हक हुनेछ।
 २. धर्म, प्रथा, परम्परा, संस्कार, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै किसिमले शोषण गर्न पाइने छैन।
 ३. कसैलाई पनि बेचबिखन गर्न, दास वा बाँधा बनाउन पाइने छैन।
 ४. कसैलाई पनि निजको इच्छा विरुद्ध काममा लगाउन पाइने छैन।
 ५. उपधारा (३) र (४) विपरीतको कार्य कानूनबमोजिम दण्डनीय हुनेछ र पीडितलाई पीडकबाट कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ।

धारा ३० (१) मा व्यवस्था गरिएको स्वच्छ वातावरणको हक अन्तर्गत भनिएको छ : प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हुनेछ। यो धारालाई पनि बालबालिकासँग समेत सम्बन्धित रहेको मान्न सकिन्छ।

धारा ३१ मा शिक्षासम्बन्धी हकअन्तर्गत देहायबमोजिमका उपधाराहरू बालबालिकासँग सम्बन्धित छन् :

१. प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ।
२. प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक हुनेछ।
३. अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानूनबमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने हक हुनेछ।

४. दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई सांकेतिक भाषाको माध्यमबाट कानूनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।
५. नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानून बमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ ।
संविधानको धारा ३४ (१) मा श्रमको हक अन्तर्गत प्रत्येक श्रमिकलाई उचित श्रम अभ्यासको हक हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

त्यसैगरी धारा ३५ मा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक अन्तर्गत देहायबमोजिमका व्यवस्था गरिएको छ :

१. प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित गरिने छैन ।
२. प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा जानकारी पाउने हक हुनेछ ।
३. प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हक हुनेछ ।
४. प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक हुनेछ ।

धारा ३८. महिलाको हक : (२) प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक हुनेछ ।

धारा ४३. मा सामाजिक सुरक्षाको हक शीर्षकमा भनिएको छ : आर्थिक रूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय एकल महिला, अपाङ्गता भएका बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफैँ गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानूनबमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ ।

संविधानको भाग-४ मा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व अन्तर्गत धारा ५१ मा राज्यका नीतिहरू उल्लेख गरिएको छ । तीमध्ये देहायका नीतिहरू बालबालिकासँगसमेत सम्बन्धित देखिन्छन् :

(ख) राजनीतिक तथा शासन व्यवस्थासम्बन्धी नीति :

(२) मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन शासन कायम राख्ने ।

(३) नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूको कार्यान्वयन गर्ने ।

(ङ) श्रम र रोजगारसम्बन्धी नीति :

(३) बालश्रमलगायत श्रमशोषणका सबै रूपको अन्त्य गर्ने ।

(ज) सामाजिक न्याय र समावेशीकरणसम्बन्धी नीति :

(४) बालबच्चाको पालन पोषण, परिवारको हेरचाहजस्ता काम र योगदानलाई आर्थिक रूपमा मूल्याङ्कन गर्ने ।

(५) बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिक रूपमा ध्यान दिने ।

त्यसैगरी धारा ५१ (१४) मा गरिएको गैरसरकारी संस्थासम्बन्धी व्यवस्था पनि बालबालिकासँग समेत सम्बन्धित देखिन्छ। जसमा सामुदायिक तथा राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्थाको लगानी र भूमिकालाई जवाफदेही र पारदर्शी बनाउँदै त्यस्ता संस्थाहरूको स्थापना, स्वीकृति, सञ्चालन, नियमन र व्यवस्थापनका लागि एकद्वार प्रणाली अपनाउने र राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रमा मात्र त्यस्ता संघसंस्थाहरूलाई संलग्न गराउने उल्लेख गरिएको छ।

बालबालिकासम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

नेपालमा बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०४८, बालश्रम निषेध र नियमित गर्ने ऐन २०५१ जस्ता केही विशेष ऐनहरू रहेका छन् भने मुलुकी ऐन लगायतका विभिन्न ऐनहरूमा बालबालिकासम्बन्धी विविध व्यवस्थाहरू भएको देखिन्छ।

यस अतिरिक्त आमाको दूधलाई प्रतिस्थापन गर्ने वस्तु (बिक्री वितरण नियन्त्रण) ऐन २०४९, बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन २०५६, बालन्याय (कार्यविधि) नियमावली २०६३, आपत्कालीन बालउद्धार कोष (सञ्चालन) नियमावली २०६७, अन्तरदेशीय धर्मपुत्र तथा धर्मपुत्री व्यवस्थापन विकास समिति (गठन) आदेश, २०६७ जस्ता ऐन वा नियमहरू बालबालिकाको हक र हितका विषयमा प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएका छन्। नेपाली बालबालिका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्न दिने शर्त तथा प्रक्रिया, २०६५, जन्म, मृत्यु र अन्य व्यक्तिगत घटना दर्ता ऐन २०३३, बालमैत्री स्थानीय शासन राष्ट्रिय रणनीति र कार्यान्वयन कार्यविधि २०६८, आवासीय बालगृहको सञ्चालन तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी मापदण्ड, २०६९ पनि बालबालिकाको हक र हितको विषयसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छन्।

त्यसैगरी कानूनी सहायता ऐन २०५४, कारागार ऐन २०१९, चन्दा ऐन २०३०, चलचित्र निर्माण, प्रदर्शन र वितरण ऐन २०२६, चिठ्ठा ऐन २०२५, छापाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी ऐन २०४८, जीवनासक विषादी ऐन २०४८ तथा दैवी प्रकोप उद्धार ऐन २०३९ मा पनि बालबालिकासँग सरोकार राख्ने केही प्रावधानहरू छन्। निर्माण व्यवसाय ऐन २०५५, निर्वाचन अपराध र सजाय ऐन २०४७, मदिरा ऐन २०३१, मानव शरीरको अङ्ग प्रत्यारोपण नियमित र निषेध ऐन २०५५, लागू औषधि नियन्त्रण ऐन २०३३, अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन २०३९ र यसको नियमावली, संस्था दर्ता ऐन २०३४, शिक्षा ऐन २०२८, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन २०६३ र यसको नियमावली २०६४ तथा चिया बगानसम्बन्धी (श्रम) नियमावली २०५० मा पनि बालबालिकासम्बन्धी प्रावधान समाविष्ट छन्¹³

बालअधिकारका लागि नेपालमा रहेका संरचनाहरू¹⁴

- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

¹³ नेपालमा बालबालिकाको स्थिति २०७३ पृ. ७, नेपाल सरकार महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, केन्द्रीय बालकल्याण समिति, ललितपुर।

¹⁴ पाँचौ मानव अधिकार राष्ट्रिय महाभेला २०७०, बालबालिकाको मानव अधिकारको अवस्था: समस्या र समाधानका उपाय, सह प्राध्यापक कर्पिल अर्याल, पृ. १५५ र १५६, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, मानव अधिकार राष्ट्रिय महाभेला २०७० र दलित गैरसरकारी संस्था महासंघ, ललितपुर।

- बाल अधिकार फोकल पर्सन
- महिला तथा बालबालिका बेचबिखनविरुद्ध महाशाखा
- महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय
- अन्य सम्बन्धित मन्त्रालय तथा आयोगहरू
- गृह मन्त्रालय, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय, बालश्रम शाखा एवं अन्य केन्द्रीय निकायहरू, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय योजना आयोग र नेपाल प्रहरी, महिला तथा बालबालिका निर्देशनालय
- केन्द्रीय तथा जिल्ला बाल कल्याण समिति
- जिल्ला प्रशासन कार्यालय
- अदालत
- महिला तथा बालबालिका कार्यालय
- बालबालिका खोजतलास समन्वय केन्द्र (१०४)
- बाल हेल्पलाईन १०९८
- बालअधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धन उपसमिति
- जिल्ला समन्वय समिति, गाउँपालिका तथा नगरपालिका
- जिल्लास्थित विषयगत कार्यालयहरू
- बालमैत्री स्थानीय शासन नगर/गाउँपालिका
- बाल क्लब

अन्य समूहहरू (पारालिगल कमिटी, आमा समूहहरू, सामुदायिक वन समूह, उपभोक्ता समूह तथा अन्य समूहहरू) गैरसरकारी संघसंस्थाहरू ।

मधेशी दलित बालबालिकाको अधिकारको अवस्था

२०६८ को राष्ट्रिय जनगणनानुसार मधेशी दलितको जनसंख्या १३ लाख ४४ हजार ६३ रहेकोमा बालबालिकाको जनसंख्या करीव पाँच लाख भन्दा बढी रहेको छ । यसप्रकार यिनीहरूको बाँच्न पाउने अधिकार, विकासको अधिकार, संरक्षणको अधिकार र सहभागिताको अधिकार कुनै न कुनै रूपबाट प्रभावित भएको अवस्था छ ।

१. बाँच पाउने अधिकारको अवस्था

बाँच पाउने अधिकारभित्र पोषणयुक्त आहार, सुरक्षित आवास, स्वस्थ वातावरण, सफा पानी, खोप तथा प्राथमिक उपचारसम्बन्धी अधिकारहरू पर्दछन्। बालबालिकाको बाँच पाउने अधिकार सर्वोपरी अधिकार हो। जन्मिएको वा जन्मने कुनै पनि बालबालिकाको मृत्यु हुनु हुँदैन। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा सुरक्षित रूपमा जन्मिएर बाँच पाउनु बालबालिकाको जन्मसिद्ध अधिकार हो। जन्मेपछि पौष्टिक आहार र आवास, स्वच्छ वातावरण, सफा पानी, खोप तथा प्राथमिक उपचार लगायतका आधारभूत आवश्यकताहरू अनिवार्य रूपमा व्यवस्था हुनु पर्दछ, जबकि मधेशी दलित बालबालिका खोप, भिटामिन ए क्यापसुल तथा प्राथमिक उपचार बाहेक अन्य आधारभूत आवश्यकताबाट वञ्चित रहेका छन्।

सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा र पर्सा गरी तराई-मधेशका आठ जिल्लाहरूमा २०७३ असोज ३ गते संविधान जारी भएलगत्तै पुष १५ गतेसम्म करीव १ सय ३५ दिन आन्दोलन र नाकाबन्दीका कारण जनजीवन अक्रान्त बनेको थियो। यस अवधिमा लाखौं बालबालिका खोप लगाउन र भिटामिन 'ए' खानबाट वञ्चित भएका थिए। विशेषगरी नियमित लगाउनु पर्ने क्षयरोग, पोलियो, धनुषटंकार, दादुरा, रुवेलालगायत रोगविरुद्ध विभिन्न दस प्रकारका खोपबाट पाँच वर्षमुनिका बालबालिका वञ्चित भएका थिए। यसमध्ये ४० हजारभन्दा बढी मधेशी दलित बालबालिका समेत उपरोक्त सेवाबाट वञ्चित भएका थिए।¹⁵

बालअधिकार महासन्धिको धारा ६ मा बालबालिकाको जीवनको अधिकारको प्रत्याभूति गरिएको छ, जसमा भनिएको छ बाँच पाउने प्रत्येक बालकको जन्मसिद्ध अधिकार हो भनी पक्ष राष्ट्रहरू स्वीकार गर्नु।¹⁶ तर विगतका दिनहरूमा मधेशी दलित बालबालिकाको बाँच पाउने अधिकारको हनन भएका केही घटना पनि प्रकाशमा आएका छन्। रुपन्देही जिल्लाको कोटिहिमाई गाउँपालिका ३ की १२ वर्षीया सीमा धोवीलाई बलात्कार गरी हत्या गरेको भन्दै मृतकका आफन्तले जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा २२ गते उजुरी दिए। खेतमा घाँस काट्न गएको बालिका अवेरसम्म घर नफर्केपछि खोज्दै जाँदा घाँटीमा सल कसिएको अवस्थामा फेला परेकी थिइन्। शवको पोष्टमार्टम भीम अस्पतालमा गरियो। आरोपितलाई पुर्पक्षका लागि थुनामा पठाइयो तर कुनै सख्त कारवाही भएन।¹⁷

यसैगरी सप्तरी जिल्लाको तरही गाविस ८ की १५ वर्षीया चन्दनकुमारी सदालाई २०७३ साउन १२ गते सोही ठाउँका १८ वर्षीय ओमप्रकाश सदाले बलात्कार गरी हत्या गर्‍यो। मृतक बालिकाको बुवा नसीब सदाले बलात्कार गरी हत्या गरेको आरोपमा ओमप्रकाश सदामाथि इलाका प्रहरी कार्यालय कल्याणपुर, सप्तरीमा उजुरी दर्ता गराए। आरोपित माथि कारवाही भयो तर केही महिनापछि त्यो मुद्धा त्यतिर्क सेलायो।¹⁸

¹⁵ तराईका बालबालिका खोपबाट वञ्चित, कान्तिपुर दैनिक, पृ. ४, २०७३ कार्तिक १०

¹⁶ बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ६ को उपधारा १

¹⁷ नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक, २०१९, पृ. ३५८, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक), काठमाण्डौ।

¹⁸ नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०१७, पृ. १४५, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक), काठमाण्डौ।

घटना अध्ययन

बली चढाउने नाउँमा बालकको हत्या

२०७२ साउन ५ गते नवलपरासी जिल्लाको कुडिया गा.वि.स. वडा नं. ४ मर्चहवा निवासी सोनु भनिने १० वर्षीय जीवन कोहारलाई सोही ठाउँ निवासी ५० वर्षीय कोदइ हरिजन, ७० वर्षीय गंगा चमार, ३५ वर्षीय सूर्यमान हरिजन, ४० वर्षीय रुदल हरिजनले घाँटी रेटेर हत्या गरे। कोदइका छोरा १८ वर्षीय विजय हरिजन विरामी भएपछि उनलाई निको बनाउने नाममा कोदइको घरमा बली चढाउने भन्दै बालकको घाँटी रेटिएको थियो। पीडित बालकको लास २०७२ साउन ८ गते घरभन्दा केही टाढा भाडीमा फेला परेको थियो।¹⁹

सरकारी निकायबाट सञ्चालित जिल्ला अस्पताल, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, उपस्वास्थ्य चौकी, आयुर्वेद केन्द्र गाउँघर क्लिनिक तथा खोप केन्द्रहरूले उपरोक्त स्वास्थ्य सेवाहरू प्रदान गर्दा आइरहेका छन्। जबकि मधेशी दलितमा 'हुँदा खाने' र कथित गरिब मानिसहरूमा जानकारीको अभाव र समयको अभाव आदिले गर्दा उपरोक्त सेवाबाट दलित बालबालिका वञ्चित रहेका छन्।

अशिक्षित आमाहरूले जन्माएका र गरिब परिवारका बालबालिकाको मृत्युदर बढी देखिएको छ। जन्मने वित्तिकैको नवजात शिशु, त्यसमा पनि ग्रामीण भेगमा बसोवास गर्ने गरिब र अशिक्षित आमाहरूले जन्माएका शिशुहरूको मृत्यु हुने कुराले बालबचाउका जटिलताहरू कहाँ निर छन् भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ। चेतना, स्वास्थ्य सेवाको अभाव, रुढिवादी सोच, अन्धविश्वास, हानिकारक परम्परा र चलन अनि कलिलो उमेरका बालिकाहरू नै आमा बन्ने अवस्थाले बाल मृत्युदरमा सोचेजस्तो प्रगति भएको देखिँदैन।

२०७६ असारको अन्तिम साता र साउनको पहिलो साता देशभरि मुसलधारे वर्षा भएपछि तराई-मधेशका अधिकांश गाउँ डुवानमा परे। सप्तरीको डाकेश्वरी नगरपालिका ३ अन्तर्गत पर्ने तरही गाउँ (पत्तिकारको जन्मभूमि) को उत्तरतर्फ बग्ने खडक नदीको पानी दुई पटक गाउँमा पसेपछि करीव १० दिनसम्म पूरै गाउँ जलमग्न रहेको थियो। चापाकलबाट फोहोर पानी आउनु र आवासको समस्याले गर्दा ५० घर मुसहर, ११ घर विश्वकर्मा, ५ घर चमार र ५ घर डोमजातिका महिला पुरुषको सार्थ बालबालिकाहरू समेत गाउँ जलमग्न पश्चात्सम्म स्वच्छ खानेपानी र सुरक्षित आवासबाट वञ्चित रहेको र हालसम्म पनि सरकारी निकाय र संघसंस्थाहरूबाट कुनै पनि किसिमको पहल नभएको स्थानीय सामाजिक अभियन्ता सुकदेव ठाकुर बताउनु हुन्छ। अधिकांश बालबालिकाहरूमा निमोनियाको लक्षण देखा पर्नु, टाउको दुख्नु, भाडापखाला लाग्नु जस्ता विरामीबाट पीडित रहेको समेत अभियन्ता ठाकुर बताउनु हुन्छ।²⁰

सफा र स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइलाई आत्मसम्मान, स्वास्थ्य र विकासको आधारस्तम्भको रूपमा

¹⁹ नेपालमा बाबालिकाको स्थिति २०७३, पृ. ४३, नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, केन्द्रीय बालकल्याण समिति, ललितपुर

²⁰ २०७६ साल साउन १५ गते तरही गाउँका सामाजिक अभियन्ता सुकदेव ठाकुरसँग मोवाइलमा भएको कुराकानी।

लिइए तापनि ग्रामीण क्षेत्रका मधेशी दलित बालबालिका शौचालय प्रयोग गर्न पाएका छैनन् र स्वच्छ खानेपानीको पनि सुविधा पाएका छैनन् । यसमा पनि अपाङ्गता भएका बालबालिकाको अवस्था भने भन्नु दयनीय रहेको छ ।

प्रभावकारी स्वास्थ्य सेवाका लागि नेपाल सरकारले राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति लगायतका विभिन्न योजना, नीति र स्वास्थ्यसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गरे तापनि ग्रामीण क्षेत्रका ३० प्रतिशत बच्चा घरमै जन्मने हुँदा ती आमा र बच्चा सुरक्षित छन् भन्न सक्ने अवस्था छैन । यसैगरी मधेशी दलित बालबालिकामा कुपोषणको अवस्था विकराल छ । बालबालिकामा कुपोषण हुने दुईवटा कारण छन् - एक खानेकुराको अभाव वा भएका खानेकुरालाई सही ढंगले तयार गर्ने र खुवाउने ज्ञान र सीपको कमी र दोस्रो बालबालिकामा हुने लगातारको संक्रमण र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको अभाव । परिणामतः पोषणतत्वको अभावमा शिशु मृत्युदर र बाल मृत्युदर बढिरहेको अवस्था विद्यमान रहेको छ ।

२. विकासको अधिकार

विकासको अधिकारभित्र जन्मदर्ता, नाम, राष्ट्रियता, स्याहासुसार, पहिचान, आमाबुवासँग बस्ने, पारिवारिक पुनर्मिलन, सामाजिक सुरक्षा, शिक्षाको अधिकार, आराम, खेलकूद र संस्कृति, अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विशेष स्याहार तथा शरणार्थी बालबालिकाको विशेष स्याहार संरक्षणसम्बन्धी अधिकारहरू पर्दछन् । जबकि मधेशी दलित बालबालिका यी अधिकारहरूबाट वञ्चित हुन पुगेका छन् ।

काम नपरी आफ्नो बच्चाको जन्मदर्ता नगर्ने, अभिभावकको प्रवृत्ति, पारिवारिक विखण्डन र सम्बन्ध विच्छेद, बाबुको पहिचान नभएको अवस्थामा आमाको नामबाट जन्मदर्ता गर्न सहज वातावरण नहुनु, जन्मदर्ताको महत्वलाई नबुझ्नु, शिशु जन्मदासम्म लगेने स्वास्थ्यको सम्बन्ध विग्रनु, स्थानीय पञ्जिकाधीकारीले नजराना लिने जस्ता कारणले जन्मदर्ता प्रमाणपत्र नबन्दा पनि उनीहरू वञ्चित छन् ।

मधेशी दलित बालबालिका विकासको अधिकारबाट वञ्चित अवस्थामा छन् । उचित जीवनस्तरका लागि आवश्यक पर्ने सुविधा र अवसरहरू प्राप्त हुन नसकेको अवस्था छ । सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा र पर्सा गरी तराई-मधेशको आठ जिल्लाहरूमा २०७३ असोज ३ गते संविधान जारी भए लगत्तै पुष १५ गतेसम्म करीव १३५ दिन आन्दोलन र नाकाबन्दीका कारण जनजीवन आक्रान्त हुन पुगेको थियो । तराई-मधेशका कुल ३ हजार ६ सय ७६ विद्यालयमा अध्ययन गर्ने करीव १३ लाख ५६ हजार ८ सय ५३ विद्यार्थीले सो अवधिमा कुल ८२ दिन विद्यालयबाट वञ्चित हुन परेको थियो । यसमा मधेशी दलित बालबालिकाहरू पनि थिए ।²¹ देशमा भएको ऐतिहासिक प्रथम र दोस्रो पटकको संविधानसभा, नेपालको संविधान, २०७२ निर्माण पश्चात् भएको स्थानीय, संघीय र प्रान्तीय चुनावहरूमा विद्यालयलाई मतदान केन्द्र बनाइनुले पनि शिक्षाको अधिकारमाथि प्रभाव परेको थियो ।²²

मधेशी दलित विद्यार्थीको भर्ना दर र नियमित हुने दरमा धेरै भिन्नता रहेको देखिन्छ । भौगोलिक

²¹ नेपालमा बालबालिकाको स्थिति २०७३, पृ. ६७, नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, केन्द्रीय बालकल्याण समिति, ललितपुर

²² स्थानीय तह, प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभा निर्वाचन २०७४, पर्यवेक्षण प्रतिवेदन, निर्वाचन पर्यवेक्षण समिति (इओसी), नेपाल, काठमाण्डौ

बिकटता, घरायसी काम, आर्थिक विपन्नता, गरिबी, चेतनाको अभाव, बालविवाह, शारीरिक दण्ड सजाय, जातीय भेदभाव र छुवाछूतका कारण धेरै बालबालिका विद्यालय छोड्न बाध्य भएका छन् । फलतः राष्ट्रले होनहार बौद्धिक जनशक्ति गुमाई रहेको छ ।²³ शारीरिक दण्ड सजाय विभिन्न प्रकारका हुन सक्छन् । थप्पड हान्ने, कान तान्ने, कुनै वस्तुले हिकार्उने, अपमानित गर्ने, लज्जित बनाउने, गैरदलित विद्यार्थीसँगै दलित विद्यार्थीहरूलाई बस्न नदिने जस्ता शारीरिक, एवं मानसिक सजायहरू दिनुको साथै भेदभाव र छुवाछूत जस्ता व्यवहारहरू भएको पाइन्छ ।

महोत्तरी जिल्लाको भंगगाहा नगरपालिका ९ हरिनमरिका सिकिन्दर मलिक डोमका १२ वर्षीय छोरा मुकेश मलिकलाई आफ्नै बस्तीको किशोरी जनता माध्यमिक विद्यालयले २०७५ असोज १६ गते निष्काशन गर्‍यो । कक्षा ७ का मुकेशलाई विद्यालय परिसरमा छरिएको फोहोर सफा नगरेको आरोपमा निष्काशन गरिएको थियो । विद्यालयमा असोज १० गते विद्यालय नै बन्द गरेर लेखापाल राकेश यादवको हजुरआमाको किरियाभोज गरिँदा फ्याँकिएको, छरिएको फोहोर सफा नगरेको भन्दै उनलाई निष्काशन गरिएको थियो । पीडितले असोज २३ गते जिल्ला प्रहरी कार्यालय महोत्तरीमा उजुरी दिए, तर कुनै सुनुवाई भएन ।²⁴

घटना अध्ययन

विद्यार्थीको बेहाल

महोत्तरीमा अधिकांश विद्यालयमा भौतिक पूर्वाधार विद्यार्थीमैत्री छैनन् । भौतिक संरचना विद्यार्थीमैत्री नभएपछि शिक्षामैत्री हुने अपेक्षा नै गर्न सकिँदैन । मनरा सिस्वा नगरपालिका १० स्थित मुसहर बस्तीको मनहरा सिस्वा प्राथमिक विद्यालय र भंगगाहा -६ स्थित मजराको दलित प्राथमिक विद्यालयको स्थितिले सिंगो महोत्तरीको विद्यालय शिक्षाको दुरवस्था देखाउँछ । नगरपालिका भित्रका विद्यालयमा सामान्य मापदण्ड समेत छैन । विद्यालयमा न छानो छ, न त बस्न लायक डेस्क बेन्च नै । डेस्क बेन्च अभावमा बालबालिका चिसो चौरमा बसेर पढिरहेको देख्न सकिन्छ । मनरा सिस्वा नगरपालिका १० स्थित सो विद्यालयमा वर्षौंदेखि यही अवस्था रहेको विद्यार्थीहरू बताउँछन् । विद्यालय व्यवस्थापन समिति र प्राधानाध्यापकले पनि विद्यालय सुधारका लागि चासो नदेखाएको दलित अभिभावकहरू बताउँछन् ।²⁵

खेल खेल्ने अवसर पाउनु बालबालिकाको अधिकार हो । बालबालिकाको मानसिक र शारीरिक स्वास्थ्य विकासका साथै मनोसामाजिक विकास, व्यक्तित्व, विकास, आत्मविश्वासको विकास, ज्ञान र सीपको विकासमा सहयोग गर्छन् । बालबालिका श्रममा छन्, जसमा अपाङ्गता छ, यस्ता दलित बालबालिका खेल तथा मनोरञ्जनबाट वञ्चित देखिन्छन् ।²⁶

²³ बालअधिकारको अवस्था, वार्षिक प्रतिवेदन, २०११ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, ललितपुर ।

²⁴ नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०१९, पृ. २१४, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र, (इन्सेक), काठमाण्डौ ।

²⁵ नयाँ पत्रिका, पृ. ६, २५ सेप्टेम्बर, २०१७ ।

²⁶ नेपालमा बालअधिकार २०७२, मधेशी बालबालिकाको अवस्था, समस्या र चुनौती, विनोदकुमार विश्वकर्मा 'विमल', पृ. २३४, समाजसेवा तथा मानव अधिकारमा महिला र बालबालिका (सिबिस), काठमाण्डौ ।

३. संरक्षणको अधिकारको अवस्था

बालसंरक्षणले बालअधिकारको सन्दर्भमा धेरै महत्व राख्दछ। नेपाल सरकारले बालसंरक्षणलाई अत्यन्त प्राथमिकताको क्षेत्रमा राखेको छ। केही कानून, नीति र कार्यक्रमहरूलाई सम्बोधन गर्न निकै कोसिस भएका छन्। तर पनि मधेशमा बालसंरक्षणका कार्यक्रममा प्रशस्तै समस्या देखिएका छन्।

अधिकांश मधेशी दलित बालबालिका परिवारविहीन छन् र तिनीहरू बाबुआमाको हेरचाह र संरक्षणबाट वञ्चित छन्। हुन त मधेशका केही जिल्लाहरूमा न्यून रूपमा बालगृहहरू संस्थागत रूपमा स्थापना नभएका होइनन्। तर जुन दलित बालबालिका त्यहाँ आश्रय लिइरहेका छन्, तिनीहरू दुर्व्यवहार र शोषणमा परेको आशङ्का गर्ने अवस्था छ। किनकी दुर्व्यवहार गर्ने व्यक्तिहरू नै बालबालिकाको हेरचाह र संरक्षणको दायित्वमा छन्। त्यस्ता संस्था उचित नियमअनुसार चलेका पनि छैनन्। मधेशका जिल्लाहरूमा जिल्ला बाल कल्याण समिति, जिल्ला बालन्याय समिति, नगर बालसंरक्षण तथा सम्बर्द्धन उपसमिति, गाउँ बालसंरक्षण समिति जस्ता बालसंरक्षणसम्बन्धी संयन्त्रहरू भएता पनि ती संयन्त्रहरूमा मधेशी दलित बालबालिकाको न्यून सहभागिता रहेको अवस्था छ।

बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६ अनुसार नेपालमा १४ वर्ष उमेर नपुगेका बालबालिकालाई काममा लगाउन पाइँदैन, यस विपरीत कसैले काममा लगाएमा ३ महिनासम्म कैद वा १० हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुन्छ। १४-१५ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकालाई हल्का खालका काममा लगाउँदा आमाबुवा वा अभिभावकको स्वीकृति लिनुपर्ने, त्यसको जानकारी श्रम कार्यालयलाई दिनुपर्ने, दिनको ६ घण्टाभन्दा बढी तथा रातीमा काममा लगाउन नहुने लगायतको व्यवस्था गरेको छ तर १६ वर्षभन्दा मुनिकालाई जोखिमपूर्ण श्रममा भने लगाउन नहुने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। यस विपरीत कसैले जोखिमपूर्ण काममा लगाएमा १ वर्षसम्म कैद वा ५० हजार रुपैयाँ जरिवाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था छ।²⁷ जबकि मधेशका कथित सम्भ्रान्त, उच्च जाति, राजनीतिक दलका नेता, जमीन्दार र सरकारी अधिकारीहरू नै यस कार्यमा संलग्न भएका समाचारहरू प्रकाशमा आएका छन्। अधिकांश बालबालिका जोखिमपूर्ण व्यवसायमा संलग्न भएका समाचारहरू प्रकाशमा आएका छन्। विशेषगरी घरेलु कामदार, होटल, रेष्टुरेण्ट, ईटाभट्टा, खेतीपाती तथा यातायातको क्षेत्रमा संलग्न रहेका छन्।

नेपालमा ५ देखि १४ वर्षसम्मका करीब २६ लाख बालबालिका वर्तमानमा कार्यरत छन्। यी मध्ये १० देखि १४ वर्षको उमेर समूहका बालबालिका बालकको भन्दा बालिकाको संख्या दोब्बर रहेको पाइन्छ। ती मध्ये करीब १ लाख २० हजार जोखिमपूर्ण व्यवसाय वा काममा संलग्न रहेका छन् जसमा अधिकांश मधेशी दलित बालबालिका रहेका छन्।²⁸ कतिपय बालबालिका घरेलु हिंसाबाट पीडित हुन पुगेका छन् तर त्यस्ताको जानकारी मुश्किलले मात्र बाहिर आउने गरेको छ। त्यसो हुँदा सही तथ्याङ्क पाउन ज्यादै कठिन छ। गरिबी, खाद्य सुरक्षा, कमजोर आर्थिक अवस्थाबीच बाँचेका बालबालिका, सचेतनाको अभाव र बालबालिकाको उचित हेरचाह पुऱ्याउन नजान्ने बाबुआमा नै घरेलु हिंसाका मुख्य कारकत्व मानिन्छ।

²⁷ नेपालमा बालबालिकाको स्थिति २०७३, पृ. ३५, नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, केन्द्रीय बालकल्याण समिति, ललितपुर

²⁸ अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसंगठन, प्रतिवेदन २०१८

यसैगरी विद्यालयहरूमा अनुशासनका नाममा दिइने शारीरिक दण्ड पनि एउटा महत्वपूर्ण कारण हो ।

कानूनले विवाहका लागि तोकेको न्यूनतम उमेरको हदभन्दा कम उमेरमा भएको विवाहलाई बालविवाह भनिन्छ । नेपालको कानूनअनुसार संरक्षक वा अभिभावकको मञ्जुरीमा १८ वर्ष र अभिभावकको मञ्जुरी बिना २० वर्ष भन्दा कम उमेरमा भएको विवाहलाई बालविवाह भनिन्छ । मधेशी दलितमा बालविवाहले अभै प्रश्रय पाएको देखिन्छ । विशेषगरी हिन्दू धर्ममा विश्वास गर्ने व्यक्तिहरूले छोरीको रजश्वला नहुँदै कन्यादान गरेर पठाउँदा पुण्य प्राप्त हुन्छ भन्ने धार्मिक विश्वासका कारण बिहे गरेर पठाइदिने गरेको पाइन्छ । यहाँसम्म कि डोम, मेस्तर समुदायमा दुध खाँदै गरेको अवस्थामा बिहे गरिदिने परम्परा विद्यमान छ । यसैगरी बालविवाह हुने कारणहरू क्रमशः दाइजो कम दिनुपर्ने, छोरीलाई बोझ मान्ने, छोरीलाई नपढाउने चलन, आफ्नो जिम्मेवारीबाट छिटो पन्छिने चाहना, सामाजिक दबाव, चेतनाको कमी, गरिबी, आदि हुन् ।

घटना अध्ययन

डोम समुदायालाई पछ्याइरहेको बालविवाह

सप्तरीको महदेवा गाविस-१ स्थित डोमबस्तीकी एउटी ९/१० वर्षकी बालिका टुप्लुक घरबाट निस्कन् । उनको सिउँदोभरी सिन्दूर देखा जो कोहीलाई पनि केही बेर अचम्मित तुल्याउँथ्यो । त्यही ठाउँमा बाँसको काम गरिरहेकी अरहलिया मरिक्लाई सोध्दा उनले जवाफ दिइन् “यि हमार बेटी पुनिता चियै सर” (यो मेरी छोरी पुनिता हो, सर) ।

उनको यस्तो जवाफ सुनेपछि अभै कुरा गर्न इच्छा जागृत भयो “पुनिताको विवाह गर्नुभयो ?” भनेर सोध्दा डराउँदै भनिन् “हँ हजुर, दुई वरिष अगाडीए बिहा करिदेलियै (हो हजुर, दुईवर्ष अघि नै विवाह गरिदिएँ) ।

विवाह कहाँ गर्नुभयो ? भन्ने प्रश्नमा उनको उत्तर थियो “अपने जिल्लाके, सखडा रम्पूराके हलेश्वरके बेटा सन्तोष जरे (आफ्नै जिल्लाको सखडा रम्पूरा टोलका हलेश्वरको छोरा सन्तोषसँग) ।

यति सानै उमेरमा किन विवाह गर्नुभयो त ? सामान्य लेखपढ गर्न समेत नजानेकी अरहलियाले उत्तर दिइन् “कि करबै, हमाररी जाइतमे एहेने संस्कार छै, हमारो छोटेमे मैयाँ बाबु बियाह करिदेलकै (के गर्नु, हाम्रो जातमा यस्तै संस्कार छ, मेरो पनि विवाह सानै उमेरमा बुवा आमाले गरिदिनुभयो) । पहिला छोरा छोरीलाई पढ्न दिनुपर्दछ, अनि उमेर पुगेपछि पो विवाह गर्नुपर्दछ भने थाहा छैन, भन्ने जिज्ञासामा उनको भनाई थियो” गाउँकै बडका जाइतके बच्चासबके स्कूल जाइत देखैछियै त अपनो बेटाबेटीके स्कूल पठावीसे त मन लाग्छे, लेकिन कि करब (गाउँघरका अन्य जातका बालबालिकालाई स्कूल गएको देख्दा आफ्नो छोराछोरीलाई पनि विद्यालय पठाउन मन लाग्छ, तर के गर्नु !) ।

अरहलियाले आफूहरूले पढाईको मर्म नै नबुझेको, बच्चालाई स्कूल पठाएपनि मास्टरदेखि अन्य जातका केटाकेटीले हेला गरेको, बालबच्चा पढाउन पैसाको आभाव रहेको लगायतका कारणले बालबालिकालाई विद्यालय नपठाउने गरेको समेत कुराकानीका क्रममा खुल्लासा गरिन् ।

स्कूलमा पढाईको लागि पैसा लाग्दैन, अनि दलित विद्यार्थीहरूलाई छात्रवृत्ति पनि दिन्छ, नि ? भन्ने

जिज्ञासामा उनले बिना हिचकिचाहट भनिन्” यि बात हमरौर के नै थाहा छै, आ नै कोई अखैन तक कहैले एलछै, (त्यो कुरा हामीलाई थाहा छैन, न कसैले अहिलेसम्म भन्न आएको छ) ।

अरहुलियासंग कुराकानी चल्दै गर्दा छेउमै रहेकी पुनितासंग पनि बहिनी तिम्रो विवाह भयो ? भनेर सोध्दा थोरथोरै नेपाली भाषा समेत बोल्न जानेकी उनले लजाउँदै भनिन्” हँ, सन्तोषसंग विवाह भएको छ ।”

किन विवाह गरेको त यति सानै उमेरमा ? भन्ने प्रश्नमा उनको जवाफ थियो” मलाई थाहा छैन, बुवा आमाले गरिदिएपछि गरें ।” पुनितासंग मैले थप प्रश्न गर्न लाग्दा अरहुलियाले ‘सर, हमरा और काम छै, हम जाइछि, (मलाई अरु काम छ, म लाग्छु) भन्दै घरतिर लागेपछि पुनिता पनि केटाकेटीहरूसंग खेल गाउँतिर कुदिन् । अरहुलिया र पुनिता त एउटा उदाहरण मात्र हुन् । सप्तरीको डोम बस्तीमा अहिले पनि बालविवाहको परम्पराले यसरी नै जरो गाडिरहेको छ ।²⁹

घटना अध्ययन

निदाएकी बालिकालाई जगाएर जग्गेमा

चन्द्रनिगाहपुर गाउँ विकास समिति २ का मडूर मलिकले आफ्नो ४ वर्षिया छोरी पुनमको चैत १० गते विधिवत विवाह गरिदिए ।

सानै उमेरमा विवाह गर्ने चलन भएको बताउने डोम समुदायका मानिसले छोराछोरीलाई बाल्यावस्थामै वैवाहिक सूत्रमा बाँधिदिन्छन् तर १५/१६ वर्षको भएपछि वैवाहिक कार्यक्रम गरी अन्माउने र भित्र्याउने गर्छन् । एक जनाको दुई पटक विहे हुन्छ, डोम समुदायमा ।

बेहुला र बेहुली दुबैका बाबुले बालविवाह गर्नु हुँदैन भन्ने आफूहरूलाई जानकारी भएको बताए पनि आफ्नो परम्परा र चलन अनुसार बालविवाह गर्नु अपराध होइन भन्ने उहाँहरूको तर्क छ ।³⁰

बालसंरक्षणको क्षेत्रमा मधेशी दलित बालबालिकामाथि हुने दुर्व्यवहार, शोषण र ओसार-पसार गम्भीर समस्याको रूपमा रहेको छ । यसैगरी पारिवारिक कलह, बाबुआमा वा अन्य संरक्षकको अभाव, सामाजिक दुर्व्यवहार, लोभ-प्रलोभनमा फस्नु, सौतेनी आमा वा भडकेलो बाबुबाट माया ममता नपाउनु, हेला गर्नु, बह्दो शहरीकरण र शहरी-बस्तीका कारण धेरै बालबालिका सडक बालबालिका बन्न बाध्य भएका छन् ।³¹ यसको साथै विभिन्न मुद्दा मामिलामा परेका बालबालिका, रोगग्रस्त बालबालिका, एचआईभी प्रभावित बालबालिका, अपाङ्गता भएका बालबालिका र जातीय भेदभावबाट पीडित दलित बालबालिकाहरू बालसंरक्षणको पर्खाइमा रहेका छन् ।

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा १८ को समानताको हक अन्तर्गतको उपधारा १ मा ‘सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् । कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन, भनिएको छ । यसैगरी सोही धाराको उपधारा ३ मा राज्यले नागरिकहरूबीच उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात,

²⁹ मानव अधिकार स्मार्क २०७२, पृ. १२१, डोम समुदायलाई पछ्याइरहेको बालविवाह, राजु विश्वकर्मा, अप्सन नेपाल, काठमाण्डौ ।

³⁰ गोरखापत्र दैनिक, पृ. १०, ५ अप्रिल २०११ ।

³¹ नेपालमा बालबालिकाको स्थिति, प्रतिवेदन २०७५, केन्द्रीय बालकल्याण समिति ।

जाति, लिंग, आर्थिक अवस्था, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्ने छैन भनिएको छ।³² जबकि मधेशी दलित बालबालिकासँग गरिने भेदभाव विद्यमान छ। बारा जिल्लाको परमानीपुर गाउँपालिका ३ का १२ वर्षीय राकेश रामले सोही ठाउँमा रहेको राधाकृष्ण मन्दिरको धारा (चापाकल)मा २०७५ भदौ २४ गते पानी खाएको आरोपमा मन्दिरका पुजारी, सोही, ठाउँका ५५ वर्षीय किसान यादव, २६ वर्षीय रमेश यादव, २८ वर्षीय भोला साह रौनियार लगायतले दलितले छोइदिएकोले मन्दिर अशुद्ध भयो भनी बाँसको लाठी, भाटा, फलामको रड र धारिलो खुकुरीले बालकमाथि आक्रमण गरेको थियो। घाइतेको उपचार हेल्थकेयर अस्पताल गण्डकमा गरियो, तर त्यो घटना त्यतिकै सेलायो।³³

४. सहभागिताको अधिकारको अवस्था

बालबालिकासँग सरोकार राख्ने विकास र शासनका सबै गतिविधिको निर्णय र कार्यान्वयन प्रक्रियाको सबै चरणमा बालबालिका समान हैसियतमा उमेर अनुसार स्वेच्छापूर्वक सहभागी हुनु नै बालसहभागिता हो। नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ३९ (३) मा बालबालिकाको सहभागिताको हक सुनिश्चित गरेको छ। यस अतिरिक्त मौलिक हक अन्तर्गतका अन्य अधिकारहरू नागरिक सबैको हकमा लागू हुने हुँदा विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा संघसंस्था खोल्ने स्वतन्त्रताका हकहरू बालबालिकाको लागि पनि आकर्षित हुन्छन्। बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको अनुमोदनपश्चात् नेपालमा योजना, नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा प्रक्रियामा बालसहभागिता उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भइरहेको पाइन्छ। तर, बालसहभागिताको नाममा केही क्षेत्रमा मधेशी दलित बालबालिकाको दुरुपयोग भएका घटनाहरू पनि छन्। देशमा भएको प्रथम र दोस्रो पटक ऐतिहासिक संविधानसभा, नेपालको संविधान, २०७२ पश्चात् भएको स्थानीय, प्रान्तीय र संघीय निर्वाचनहरूमा विभिन्न राजनीतिक दलहरूले मधेशी दलित बालबालिकाहरूलाई विभिन्न प्रलोभनमा पारी चुनावी प्रचार-प्रसार, भान्से, साँस्कृतिक कार्यक्रम तथा रोड-शो जस्ता कार्यक्रमहरूमा प्रयोग गरिएको थियो।³⁴

बालअधिकारको सहभागिताको सुनिश्चितताका लागि मधेशका जिल्लाहरूमा बालसञ्जाल, बालसमूह, बालक्लब, बालमञ्च जस्ता संयन्त्रहरूको स्थापना भएको पाइन्छ। तर, ती संयन्त्रहरू विद्यालय, समुदाय, वडा र वस्तीमा आधारित रहेका छन्। केही बालक्लब मात्र जिल्ला बाल कल्याण समितिमा आधारित छन्। गा.वि.स वा नगरपालिकामा दर्ता भएका बालक्लबहरू न्यून रूपमा रहेका छन्। सप्तरी जिल्लामा १ हजार २ सय १६ बालक्लबहरू रहेका छन्। विद्यालयमा आधारित बालक्लबहरू मध्ये २५ वटा मात्र सक्रिय छन्। समुदायमा आधारित बालक्लबहरू मध्ये १५ वटा बालसञ्जाल जिल्ला बाल कल्याण समितिमा आधारित छन् भने विद्यालयमा आधारित क्लबहरूमध्ये २१२ वटा जिल्ला बाल कल्याण समितिमा आवद्ध भएका छन्।³⁵ ती क्लबहरूमा दलित बालबालिकाको सहभागिता अर्थपूर्ण र नैतिक मूल्य, मान्यतामा आधारित रहेको पाइँदैन। महत्वपूर्ण विषयमा छलफल हुँदा दलित बालबालिकालाई सहभागी गराइँदैन।

³² नेपालको संविधान, २०७२ को धारा १८।

³³ नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०१९, पृ. २२७, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक), काठमाण्डौ।

³⁴ स्थानीय तह, प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभा निर्वाचन, २०७४, पर्यवेक्षण प्रतिवेदन, निर्वाचन पर्यवेक्षण समिति (इओसी), नेपाल, काठमाण्डौ।

³⁵ सप्तरी जिल्लाको बालबालिकाका स्थिति प्रतिवेदन, २०७२, जिल्ला बालकल्याण समिति, सप्तरी।

कथमकदाचित सहभागी गराइ हाले तापनि उनीहरूको विचारलाई बेवास्ता गरिन्छ, कुनै कुरा राखेमा गाली गरिन्छ, र चूप लाग्न भनिन्छ।

नेपालमा राष्ट्रिय दैनिक अखबारहरूले केही बालकेन्द्रित सामग्री प्रकाशित गर्दा बालबालिकाका रचनाहरूलाई पनि स्थान दिने गरेको पाइन्छ। कान्तिपुरले कोपिला नामक अतिरिक्त पृष्ठ प्रकाशन गर्दै आएको छ भने अन्नपूर्ण पोष्टले आइतवार अङ्कुर, नागरिक दैनिकले शनिवार जुनकिरी शीर्षकको विशेष पृष्ठ र गोरखापत्रले हरेक शनिवारको अङ्कमा बालरचनालाई स्थान दिनुको साथै मुना मासिक पत्रिका प्रकाशन गर्दै आएको छ। यसैगरी बालबालिका लक्षित गरी केही मासिक, त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक प्रकाशनहरू पनि हुँदै आएका छन्।³⁶ तर ती प्रकाशनहरूमा मधेशी दलित बालबालिका लक्षित बालरचनाहरू प्रकाशित भएको पाइँदैन। कहिलेकाहीं गोरखापत्रको शनिवारको अङ्कमा सुनार, गजमेर, नेपाली, वागचन, आदि थर भएकाहरूको रचनाहरू प्रकाशित भएको देखिन्छ, तर डोम, मुसहर, खत्वे, मेस्तर आदि मधेशी दलित बालबालिकाहरूको लेख/रचना प्रकाशित भएको देखिँदैन।

निष्कर्ष

विगतका दिनहरूमा बालबचाउ, बालविकास, बालसंरक्षण तथा बालसहभागिताको निमित्त ऐन, कानून, नियम निर्देशकाहरू निर्माण भएका छन्। नेपालले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूमा हस्ताक्षर अनुमोदन गरेर संरक्षण तथा सम्बर्द्धनको दायित्व लिएको छ। नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ३९ मा बालबालिकाको हकको व्यवस्था गरिएको छ। संविधानतः प्रत्येक बालबालिकाले सुरक्षित वातावरणमा बाँच्न पाउने, विकास गनै पाउने अधिकार छ, जबकि यौन दुर्व्यवहार जस्तो पाशिवक अत्याचारबाट मधेशी दलित बालबालिका पीडित छन्।

नेपालको संविधान, २०७२ ले प्रत्येक बालबालिकाको संरक्षणको अधिकारलाई मूलभूत अधिकारको रूपमा स्थापित गरेको छ। तर पनि पारिवारिक संरक्षणविहीन मधेशी दलित बालबालिकाको सवालमा कर्म मात्रामा काम भएको पाइन्छ। यसैगरी मधेशी दलित बालबालिकामाथिको शोषण, उत्पीडन, दुर्व्यवहार र हिंसामा पनि न्यूनीकरण भएको देखिँदैन, भन् भन् वृद्धि भइरहेको अवस्था विद्यमान छ।

शिक्षालाई मानव अधिकारमा आधारित दृष्टिकोणबाट हेरिनुपर्दछ। मानव अधिकारमा आधारित दृष्टिकोणका रूपमा शिक्षाको लक्ष्य भनेको प्रत्येक बालबालिकालाई गुणस्तरीय शिक्षाको सुनिश्चितता प्रदान गरिनु हो। गुणस्तरीय शिक्षाले प्रत्येक बालबालिकाको गरिमाको सम्मान गर्नुको साथै उनीहरूको उपयुक्त विकास तथा वृद्धिका लागि अभिप्रेरित गर्दछ। जबकि मानव अधिकारमा आधारित गुणस्तरीय शिक्षाबाट मधेशी दलित बालबालिकाहरू वञ्चित छन्।

कृषि क्षेत्रमा रहेको बँधुवा श्रमप्रथालाई कानूनतः निषेध गरियो, तर व्यवहारमा अझै पनि कृषि क्षेत्रमा बाँधाश्रम प्रणाली कायमै रहेको पाउन सकिन्छ। श्रममा संलग्न अधिकांश मधेशी दलित बालबालिका त अझै पनि निकृष्ट र जोखिम प्रकारका श्रम गर्न विवश छन्, जो प्रत्यक्ष रूपमा बालबँधुवा श्रमकै एउटा रूप हो।

³⁶ नेपालमा बालबालिकाको स्थिति २०७३, पृ. ९३, नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, केन्द्रिय बालकल्याण समिति, ललितपुर।

मधेशी दलित बालबालिका दया मायाका पात्र मात्रै होइनन्, यिनीहरू त देश विकासका लागि एक महत्वपूर्ण हिस्सेदार हुन् । समाज कस्तो छ भन्ने कुरा त्यहाँका बालबालिकाको अवस्थाले दर्शाइरहेको हुन्छ । त्यसैले मधेशी दलित बालबालिकालाई प्राथमिकता दिनु तथा यिनीहरूको संरक्षण र विकासमा लगानी गर्नु भनेको राष्ट्र विकासको महत्वपूर्ण पक्षलाई बलियो बनाउनु हो । यसर्थ मधेशी दलित बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासमा राज्य, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, सरकारी, गैरसरकारी तथा अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायहरू तथा राजनीतिक दलका नेताहरू व्यवहारतः अगाडि बढ्नु । मधेशी दलित बालअधिकार भनेको सबैको सरोकारको विषय हो ।

समस्या तथा चुनौती ³⁷

मधेशी दलित बालबालिकाको अधिकार कार्यान्वयन क्षेत्रमा निम्न समस्या तथा चुनौतीहरू देखिएका छन् :-

- **नीतिगत**

प्रचलित नीति तथा कानूनहरूको बारेमा मधेशी दलित बालबालिका तथा सेवा प्रदायकहरूका बीचमा पर्याप्त चेतनाको अभाव रहेको छ । यसको साथै सम्बद्ध नीतिहरूमा समसामयिक परिमार्जन पनि हुन सकेको छैन । सरोकारवालाहरू बीचमा सचेतना अभिवृद्धि तथा पैरवी गर्ने कार्यमा पर्याप्त ध्यान पुग्न सकेको छैन ।

- **स्वस्थ जीवन**

मधेशी दलित बालबालिकाको पोषण स्थितिमा वाञ्छित सुधार हुन नसक्नु एउटा चुनौतीको रूपमा रहेको छ । यसका अतिरिक्त दलित बालबालिकाको सेवामाथिको पहुँचमा कमी, स्थानीय स्रोतको प्रभावकारी ढंगले व्यवस्थापन र परिचालन हुन नसकेको अवस्था, आमाहरूमा चेतनाको कमी, अस्पतालहरूमा सीमित शैया, बालबालिकाको स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्यालाई पर्याप्त मात्रामा सम्बोधन गर्न नसकिएको अवस्था पनि चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

- **शिक्षा**

विद्यालयको पढाइलाई जारी राख्ने दर सन्तोषजनक रूपमा अभूँ बढिरहेको छैन । मधेशी दलित तथा गैरदलितका बालबालिकालाई शिक्षा उपलब्ध गराउने कार्यमा असमानता देखिन्छन् । शिक्षाको गुणस्तर तथा विद्यालयमा बालमैत्री वातावरण पर्याप्त रूपमा लागू हुन सकेको छैन । शान्ति क्षेत्रका रूपमा बालबालिका तथा शान्ति क्षेत्रका रूपमा विद्यालयसम्बन्धी कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनलाई विस्तार गर्न सकिएको छैन ।

³⁷ नेपालमा बालअधिकार २०७२, विनोदकुमार विश्वकर्मा 'विमल', मधेशी बालबालिकाको अवस्था समस्या र चुनौती, पृ. २४५, मानव सेवा तथा मानव अधिकारमा महिला र बालबालिका (सिबिस), काठमाण्डौ ।

- **बालअधिकारको संरक्षण**

बालसंरक्षणसम्बन्धी नीति, बालमैत्री स्थानीय शासन जस्ता नीति तथा रणनीतिहरूको कार्यान्वयन हुन नसकेको अवस्था छ। जिल्ला बालसंरक्षण समिति/गाउँ बालसंरक्षण समितिका भूमिकालाई स्पष्ट पारी जिम्मेवारी दिन सकिएको छैन। दलित किशोरीहरूको संरक्षणसम्बन्धी अधिकारहरू सुनिश्चित गर्न पर्याप्त पैरवी हुन सकेको छैन। बालसंरक्षण केन्द्रहरू धनी तथा राजनीतिक पहुँचवालाहरूको लागि मात्र रहनु, अज्ञानता, गरिबी वा लोभ लालचमा फसेर आफ्ना बालबालिका धर्मपुत्र/धर्मपुत्रीको रूपमा दिने परिपाटी विद्यमान रहनु, बाबुआमा गुमाएका वा छुट्टिएका बालबालिकाका लागि ठोस कानूनी सुरक्षाको अभाव हुनु यस क्षेत्रका समस्याहरू हुन्।

- **भेदभाव**

दलित बालबालिकासँग जातीय भेदभाव र छुवाछूतजस्ता कुरीतिहरू अभै प्रचलनमा रहेको अवस्था छ। यसैगरी लैङ्गिक भेदभाव, धनी र गरिब तथा शहर र गाउँका बालबालिका बीचको भेदभाव, वैवाहिक सम्बन्ध भई बाहिर जन्मिएका बालबालिकासँग गरिने भेदभाव पनि कायमै रहेको छ। यी समस्याहरूलाई समाधान गर्न ठूलो चुनौतीको रूपमा रहेका छन्।

- **बालसहभागिता**

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिले उजागर गरे अनुसार घर, विद्यालय, स्थानीय निकाय, स्वास्थ्य चौकी आदिमा मधेशी दलित बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागितालाई सुनिश्चित गर्नुपर्नेमा सो कार्य व्यवस्थित र नियमित हुन सकेको छैन। मधेशमा बालबालिकाको सञ्जालको रूपमा बालक्लब रहे तापनि उनीहरूको निभैरता अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायहरूमाथि रहेको छ। यसले गर्दा स्थानीय क्लबहरूको दिगोपना एउटा चुनौतीको रूपमा रहेको छ।

- **दातृ निकायहरूको स्वामित्वमा कमी**

मधेशी दलित बालअधिकारको मुद्दालाई दातृ निकायहरूले सहज रूपमा अड्गीकार गर्न सकिरहेको देखिँदैन। परिणामतः सरोकारवालाहरूको कार्यक्रममा दलित बालबालिकासम्बन्धी विषय प्राथमिकता भित्र पर्न नसकेको, सामूहिक उत्तरदायित्वको अभाव तथा स्वामित्वबोध नभएको कारण लगानीमा समेत कमी देखिएको छ।

- **समन्वय, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन**

सम्बन्धित मन्त्रालय, निकाय, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग तथा केन्द्रीय बालकल्याण समितिको तहबाटै समन्वय, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन हुनुपर्नेमा पर्याप्त समन्वय र संयन्त्रको विकास हुन सकेको छैन। बालक्लब तथा तिनका सञ्जालहरूको अनुसरण तथा अनुगमनका लागि संयन्त्र निर्माण हुन सकेको छैन। सचेतना उत्पन्न गर्ने गतिविधिहरूको कार्यान्वयन

समन्वयात्मक तथा एकीकृत रूपमा भएको पाइदैन । यसैगरी सूचना तथा सञ्चार प्रणालीको पहुँच जति हुनुपर्ने त्यति हुन सकेको छैन । यो पनि एउटा चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

अब के गर्ने त ?

१. बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको व्यापक रूपमा मधेशी दलित बालबालिकामा प्रचार-प्रसार गरिनु पर्दछ ।
२. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार एवम आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारलाई समान हैसियत दिनुपर्दछ ।
३. बालअधिकारसम्बन्धी विद्यमान ऐन कानून, नीति-नियम र निर्देशिकाको परिमार्जनसहित कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ । यसको साथै अस्पष्ट कानूनहरूको संशोधनसमेत गरिनु पर्दछ ।
४. मधेशी दलित बालबालिकाको सबै अधिकारलाई व्यवहारतः सम्मान हैसियत र सम्मान गरिनु पर्दछ ।
५. मधेशी दलित बालबालिकाविरुद्धमा हुने सबै प्रकारका शोषण, उत्पीडन, अन्त्याय, दुर्व्यवहार, विद्यालय तथा अन्य सार्वजनिक स्थानहरूमा गरिने छुवाछूत र जातीय भेदभावको अन्त्य गरिनु पर्दछ ।
६. शिक्षा, बालविकास, स्वस्थ पोषण तथा अन्य सम्बन्धित क्षेत्रमा केन्द्रित भई दलित बालमैत्री वातावरणको प्रवर्द्धन गरिनु पर्दछ ।
७. सबै आधारभूत आवश्यकता, सुविधा र सेवाहरूमा मधेशी दलित बालबालिकाको पहुँचलाई अभिवृद्धि गरिनु पर्दछ ।
८. बालअधिकारसँग सम्बन्धित निकायहरूलाई प्रभावकारी रूपमा व्यवहारतः मधेशी दलित बालमैत्री जवाफदेही बनाउनु पर्दछ ।
९. समुदायमा आधारित मधेशी दलित बाल सूचना व्यवस्थापन प्रणाली निर्माण गरिनु पर्दछ ।
१०. अशक्त, अनाथ, सडक बालबालिका, सुविधाबाट वञ्चित, बेचबिखन तथा ओसार-पसारमा परेका, यौन तथा आर्थिक शोषण गरिएका र कारागारमा रहेका मधेशी दलित बालबालिकालाई अधिकारको प्रत्याभूति हुने अवसरहरू प्रदान गरिनु पर्दछ ।
११. मधेशी दलित बालबालिकाको लैङ्गिकता र सुविधा विमुख समूहलाई विशेष प्राथमिकता दिई सबै क्षेत्रमा दलित बालमैत्री लैङ्गिक सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको निर्माण गरिनु पर्दछ ।
१२. प्रशासकीय तथा अन्य उपायहरूको परिचालन र व्यवस्थापन गरिनुपर्दछ ।
१३. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मधेशी दलित बालबालिकाको अधिकारसम्बन्धी अर्थपूर्ण रूपमा

अध्ययन अनुसन्धान गर्नुपर्दछ ।

१४. मधेशी दलित बालबालिकामाथि हुने यौनजन्य हिंसा, बालविवाह, बालश्रम, घरेलु कामदारको रूपमा बालबालिकाको प्रयोगलाई व्यवहारतः अन्त्य गर्नुपर्दछ ।
१५. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मधेशी दलित बालबालिकाको बाँच्न पाउने अधिकार, विकासको अधिकार, संरक्षणको अधिकार र सहभागिताको अधिकारसम्बन्धी सामग्रीहरू समावेश गरी पर्चा, पम्फलेट, पोष्टरको निर्माण गर्नुको साथै छापा र विद्युतीय सञ्चार माध्यमबाट समेत सूचनामूलक, सन्देशमूलक सामग्रीहरू प्रसारण र प्रकाशन गर्नु पर्दछ ।
१६. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मधेशी दलित बालबालिकाको सवालमा मधेशी दलितका विज्ञ र गैरदलितका बीच अन्तरक्रिया, सेमिनार र गोष्ठीजस्ता कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्नुपर्दछ ।

अनुरोध

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गराएको प्राज्ञिक अनुसन्धानको पूर्ण प्रतिवेदन केन्द्रीय कार्यालयको मानव अधिकार स्रोत केन्द्रमा रहन्छ ।
इच्छुक महानुभावहरूले त्यहाँ सम्पर्क राखी अध्ययन गर्न सक्नुहुनेछ ।

मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू र यसको सान्दर्भिकता

-डा.अश्वस्थामा भक्त खरेल

सार संक्षेप

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकार उल्लंघनसम्बन्धी उजुरी व्यवस्थापनका क्रममा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, महासन्धि एवं मानव अधिकारसँग सम्बन्धित दस्तावेजहरूलाई समेत उल्लेख गर्ने गरेको पाइन्छ। राष्ट्रिय कानूनहरूको कार्यान्वयन प्रभावकारी रूपमा हुन नसकेकोले दण्डहीनता बढिरहेको कटुसत्य छँदाछँदै नेपालले मानव अधिकारमा कटिवद्ध र प्रतिवद्ध छौं, भन्ने देखाउन अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा आँखा चिम्लेर अनुमोदन/सम्मिलन गर्दा कानूनी राज्यको आधार भन्ने भत्केको महसुस भैरहेकोतर्फ कति पनि संवेदनशील हुन नसकिरहेको अवस्था छ। मानव अधिकार उल्लंघनका घटना न्यूनीकरण वा व्यक्तिका हक अधिकारहरू संरक्षण तथा मानव अधिकार संस्कृतिको विकास गर्ने हो भने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले खुट्टा नकमाइकन अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूलाई प्रभावकारी रूपमा लागू गर्न/गराउन सरकारलाई बारम्बार सिफारिश गरी भक्भक्क्याउनु जरुरी देखिन्छ।

१. विषय प्रवेश

मानुको वंशमा उत्पन्न भएको सन्तति मानव हुन्।¹ विश्वका मानवले पाउने आधारभूत स्वतन्त्रता मानव अधिकार हो। व्यक्तिको जन्मदेखि मरणसम्म, सूर्योदयदेखि सूर्यास्तसम्म, चन्द्रोदयदेखि चन्द्रास्तसम्म, इहलोकदेखि परलोकसम्म जीवनको प्रत्येक चक्रमा मानव अधिकारको विषय समेटिएको हुन्छ। मानिसले मानिस भएर मर्यादित रूपमा बाँच्नको लागि आवश्यक पर्ने सबै अधिकारहरूलाई मानव अधिकार भनिन्छ। मानव अधिकार भनेको मानिसलाई आत्मसम्मानपूर्वक बाँच्न नभई नहुने अति आवश्यक तत्व हो।² प्रकृतिले मानिसलाई स्वतन्त्र जन्मायो, तर समाजले नै उसलाई पराधीन गरायो। व्यक्तिको

¹ बृहत् नेपाली शब्दकोष (वि.सं. २०४०), काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. १०६९।

² गोविन्द शर्मा पौड्याल र सूर्यबहादुर देउजा (वि.सं. २०७१), मानव अधिकारसम्बन्धी जान्नुपर्ने कुराहरू, ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, पृ.१।

स्वतन्त्रता प्राकृतिक हो र राज्यले यसको आदर गर्नुपर्दछ।³ मानव अधिकार कानूनले राज्य पक्ष र राज्यको शक्ति र अधिकारभित्र आफूलाई पाउने सबै मानिस बीचको सम्बन्धलाई सुनिश्चित गर्दछ।⁴ मानव भएको नाताले मानिसलाई स्वतः प्राप्त हुने अर्न्तनिहित एवं नैसर्गिक अधिकार नै मानव अधिकार हो। मानव अधिकार मानवीय मूल्य मर्यादासँग अर्न्तनिहित छ।⁵

फ्रान्सेली दार्शनिक तथा लेखक जीन जैक्स रुसोले लेखेका छन् कि “मनुष्य स्वतन्त्र जन्मिएका छन्, तर प्रत्येक स्थानमा उ साङ्लोले बाँधिएको छ”।⁶ दार्शनिक जोन लकले भनेका छन् कि समानतासँगै स्वतन्त्रता प्रत्यक्ष रूपमा समाहित हुन्छ। स्वतन्त्रताबारे लकको भनाई छ, “स्वतन्त्रता अन्य मानिसको ईच्छामा निर्भर हुने विषय होइन”।⁷ “स्वतन्त्रता शक्तिको समान वितरणको व्याख्या हो। सबै मानिस स्वतन्त्र जन्मिएका हुन्छन् तर प्राकृतिक स्वतन्त्रता हुँदैन। सामाजिक सम्झौताभित्र यो उपलब्धि होइन। यसैमा जोन लक र जीन जैक्स रुसोको फरक धारणा छ। रुसोको भनाईमा “प्राकृतिक स्वतन्त्रता सरकारको नियममा व्यवस्थित गरिएको हुन्छ”।⁸

२. मानव अधिकार

मानिसका आधारभूत आवश्यकताहरूको ग्रहण गर्न पाउने अधिकार मानव अधिकार हो। व्यक्तिको गर्भावस्थादेखि मृत्युपर्यन्तसम्मका सबै विषयहरू मानव अधिकारभित्र पर्दछन्। संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् १९४८ मा गरेको घोषणा अनुसार विश्वका मानव मात्रले पाउने आधारभूत सामाजिक, आर्थिक र नागरिक हक तथा स्वतन्त्रता मानव अधिकार हो।⁹ मानव अधिकार मानिसले मानिस भएर जन्मनासाथ पाएका वा प्रकृतिले नै मानव भएको कारणबाट प्रदान गरेका नैसर्गिक अधिकारहरूलाई बुझाउँदछ। जुन अधिकार विना मानव भएर रहन सम्भव हुँदैन। मानव अधिकारले मानवीय मूल्य र मान्यतालाई केन्द्रविन्दुको रूपमा लिएको हुन्छ।¹⁰

संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकारको उच्चायुक्तको कार्यालयले मानव अधिकारको परिभाषा गर्दै भनेको छ- मानव अधिकार सबै मानिसका लागि व्यवस्था गरिएको त्यो व्यवस्था हो जुन राष्ट्रियता, बसोवासको स्थान, लिङ्ग, राष्ट्र वा जाति, रङ्ग, धर्म, भाषा वा अन्य कुनै अवस्थामा विभेद हुँदैन। यी अधिकारहरू सबै अन्तर्सम्बन्धित, अर्न्तनिभर र अर्न्तनिहीत हुन्छन्। विश्वव्यापी मानव अधिकार कानून, सन्धि निर्माण,

³ केट थम्पसन र गिफार्ड, क्यामेल (सन् २००२), मानव अधिकार उल्लंघनका रूपमा हत्यासम्बन्धी सूचना सम्प्रेषण, कोल्वेस्टर वेलायत : मानव अधिकार केन्द्र, एसेक्स विश्वविद्यालय, पृ. ७९।

⁴ पूर्ववत्, पृ. १८।

⁵ सुवरा क्षेत्री र शोभा गौतम (वि.सं. २०५९), मानव अधिकार र यसप्रति नेपालको प्रतिबद्धता. विराटनगर : सुरेश पन्त, पृ. ७८९।

⁶ J. J. Rousseau, J. J. (AD 1762). Social contract or principle of political rights . P. 1 .

⁷ J. Locke (AD 1689). Two treatises on government . Livonia: Lonage Institute . p. 17 .

⁸ A. Amezquita, A. (AD 1992). Rousseau and Locke: the general will . philosophy .eserver .org . p. 1 .

⁹ बृहत् नेपाली शब्दकोष (वि.सं. २०४०), काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. १०६८।

¹⁰ आनन्दमोहन भट्टराई, नरेश्वर भण्डारी र श्रीकृष्ण मुल्मी (सन् २००९), मानव अधिकारसम्बन्धी स्रोत सामग्री, ललितपुर : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, पृ. ३।

अन्तर्राष्ट्रिय कानून, साधारण सिद्धान्त र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अन्य स्रोतद्वारा अभिव्यक्त र सुरक्षित गरिएका हुन्छन्। मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न र व्यक्तिगत वा समूहको मौलिक स्वतन्त्रता रक्षार्थ अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार अनुरूप कानून बनाइनु सरकारको दायित्व हुन्छ।¹¹

थोमस हब्सले The Leviathan (1651) मा लेखेका छन्- मानवीय प्रकृति र ज्ञान, मानवीय उल्लंघनको कठोरपूर्वक लेखाजोखा र मानवीय व्यवहार प्राकृतिक राज्यको सोच विरुद्धको संघर्षमा हरेक व्यक्तिमा रहेको हुन्छ।¹² Hobbes ले भनेका छन् कि स्वतन्त्रताको अर्थ बन्धनबाट मुक्त हुनु हो। कार्ल मार्क्सले वर्ग संघर्षमा हुने अधिकार र कर्तव्यको समानताबारे उल्लेख गर्दै भनेका छन्- समानताका लागि समाजवादी समाजको सोच स्वतन्त्रता र समानताको परिवर्तित एकपक्षीय फ्रान्सेली सोच हो। जुन सोच प्रष्ट्याउन सकिन्छ- आफ्नो समय र स्थानमा विकासको चरण शुरु हुन्छ। जस्तो समाजवादी सिद्धान्तहरूका सबै एकपक्षीय सोचहरू अहिले नै हट्नु पर्दछ, जुन जनताको टाउकोमा विवादको उत्पादनका लागि आउँछ।¹³

संयुक्त राज्य अमेरिकाको संविधान, १७८७ को पिताका रूपमा बिख्याता जेम्स म्याडिसनले भनेका छन्- व्यक्तिको स्वतन्त्र कार्यहरू वा उसको विचार र प्रतिभा सबै अधिकारको मुख्य आधार हो, जुन हाम्रो नागरिक अधिकार र स्वतन्त्रतामा निहित हुन्छन्। यी संलग्न स्वतन्त्रताहरूमा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, सभा गर्ने स्वतन्त्रता र सम्पतिको अधिकार समाहित छन्।¹⁴ मानव अधिकार मानव मात्रको नैसर्गिक अधिकार हो।¹⁵ मानव अधिकार शब्द कुनै खास वा छुट्टै प्रकृतिको अधिकार मात्र नभई मानवका समष्टिगत स्वरूपलाई बुझाउँदछ। अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा विश्वका सबै मानिसहरूको लागि सिर्जना गरिएको अधिकारको समूहलाई मानव अधिकार भनिन्छ।¹⁶

३. मानव अधिकारको वर्गीकरण

राज्यले हस्तक्षेपकारी भूमिका निर्वाह नगरेर पनि व्यक्तिले अधिकार प्रयोग गर्न सक्ने प्रावधान नकारात्मक अधिकार हो भने राज्यले योजना र कार्यक्रमहरू बनाउनु तथा स्रोत/साधनहरू प्रयोग गरी व्यक्तिले अधिकार उपभोग वा महसूस गर्ने प्रावधान सकारात्मक अधिकार हो। यातना, क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार नकारात्मक अधिकारको उदाहरण हो भने आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारहरू सकारात्मक अधिकार हुन्। अर्कोतर्फ अधिकारको स्वरूपको दृष्टिकोणबाट नियाल्दा मानव अधिकारलाई नागरिक तथा राजनीतिक र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको रूपमा हेर्न सकिन्छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा उल्लिखित अधिकार कार्यान्वयन गर्न बन्धनकारी कानूनी संयन्त्र

¹¹ UNOHCHR. Status of National Institutions. Retrieved from unohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages on 2019, July 22. p. 1.

¹² R. Tuck & M. Silverthorne (Eds). (AD 2011). Thomas Hobbes on the citizen. Cambridge: Britannica.

¹³ A.W. Wood (AD 2015). Karl Marx on equality. Indiana: Indiana University.p.3.

¹⁴ C. Sheehan (AD 2013). James Madison: father of the constitution. Washington DC: Heritage Foundation. p. 1.

¹⁵ एघारौं त्रिवर्षीय अन्तरिम योजना (वि.सं. २०६४/६५-२०६६/६७), काठमाडौं: राष्ट्रिय योजना आयोग, पृ. ७१।

¹⁶ सुवरा क्षेत्री र शोभा गौतम (वि.सं. २०५९), मानव अधिकार र यसप्रति नेपालको प्रतिबद्धता. विराटनगर: सुरेश पन्त, पृ. ७८९।

निर्माण गर्ने कुरामा तत्कालीन महाशक्ति राष्ट्रहरू संयुक्त राज्य अमेरिका र सोभियत संघबीच विवाद सिर्जना हुन गयो । जस्ले गर्दा बेग्लाबेग्लै प्रतिज्ञापत्रहरू जारी भए । अमेरिकी दृष्टिमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको संरक्षण भएमा त्यसले स्वतः आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारको संरक्षण गर्छ भने सोभियत संघको दृष्टिमा आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारको व्यवहारिक प्रयोग नभई नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको व्यवहारिक प्रयोग हुन सक्दैन ।¹⁷

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारलाई पहिलो पुस्ताको अधिकार (First Generation Rights), आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारलाई दोस्रो पुस्ताको अधिकार (Second Generation Rights), भनी वर्गीकरण गरिएको छ । पछि आएर तेस्रो पुस्ताको अधिकार (Third Generation Rights) को पनि वकालत गरिन थालियो । यसभित्र विकासको अधिकार, शान्तिको अधिकार देखा पर्ने थाल्यो । अधिकांश अधिकारहरू व्यक्तिले एकल रूपमै उपभोग गर्न सक्ने भएकाले व्यक्तिगत अधिकार (Individual Rights) भन्ने गरियो भने केही अधिकारहरू उपभोग गर्नको निमित्त समूहको आवश्यकता पर्ने भएकाले सामूहिक अधिकार (Collective Rights) भन्ने गरिएको पाइन्छ । आत्म निर्णयको अधिकार तथा साँस्कृतिक अधिकारहरू र विकाससम्बन्धी अधिकार व्यक्ति एकैले उपभोग गर्न सक्ने नभई समूहको आवश्यकता पर्दछ ।¹⁸ अहिले चौथो पुस्ताको अधिकार पनि उपस्थित भएको छ । सूचनाको हक खासगरी मोबाइल, इन्टरनेटको अधिकार र महिला समलिङ्गी, पुरुष समलिङ्गी, ट्रिलिङ्गी, तेस्रो लिङ्गी र अन्तरलिङ्गी (LGBTI- Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender and Intersex) हरूको अधिकार यस पुस्तामा पर्ने मानिन्छ ।¹⁹

फरक बाटोको सङ्ख्यामा मानव अधिकारको वर्गीकरण हुन सक्दछ । फराकिलो दायराबाट हेर्दा मानव अधिकार साधारणतः नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार र सामाजिक अधिकार (आर्थिक र साँस्कृतिक अधिकार समेत समेटिएको) गरी दुई प्रकारमा विभक्त रहेको छ ।²⁰ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार र आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सबैका लागि विश्वव्यापी, अविभाज्य, अन्तरसम्बन्धित र एकअर्काका परिपुरक हुन् । मानव अधिकार वर्गीय, क्षेत्रीय, जातीय वा भाषिकका आधारमा फरक हुदैन । यसलाई १७१ राष्ट्रले भाग लिएको २५ जुन १९९३ को भियना सम्मेलनले समेत पुष्टि गरिसकेको छ । सात परिच्छेदको १०० बुँदामा २५ Vienna Declaration and Programme of Action जारी गरिएको छ ।²¹ मानव अधिकारलाई प्राकृतिक अधिकार, कानूनी अधिकार, मूलभूत अधिकार जे जसरी

¹⁷ आनन्दमोहन भट्टराई, नरेश्वर भण्डारी र श्रीकृष्ण मुल्मी (सन् २००९), मानव अधिकारसम्बन्धी स्रोत सामग्री, ललितपुर : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, पृ. ४ ।

¹⁸ पूर्ववत्, पृ. ५ ।

¹⁹ महेश शर्मा पौडेल (वि.सं. २०६८), मानव अधिकार र सामाजिक न्याय, ललितपुर : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान नेपाल, पृ. ९ ।

²⁰ Lincoln University (nd). criminaljustice/hr/Classification. Missouri . Retrieved from <http://www.lincoln.edu> on 2019, June 2. p.1.

²¹ United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights (nd). Vienna wc. Retrieved from unohchr.org/ViennaWC.aspx on 2019, May 5.

नामाकरण गरिए पनि यो मूलतः मानवीय मूल्य र मर्यादासँग अर्न्तनिहित छ।²² भियनामा सन् १९९३ मा भएको मानव अधिकारसम्बन्धी विश्व सम्मेलनले घोषणापत्र तथा कार्ययोजनाले मानव अधिकारलाई वर्गीकरण गर्न नहुने भनेको छ।²³

४. मानव अधिकारको क्षेत्र

मानव सभ्यताको शुरुवातताका मानव अधिकार समस्या अन्तर्राष्ट्रिय समस्या थिएन। यो प्रत्येक राज्यको क्षेत्राधिकारको विषय थियो कि आफ्ना नागरिकलाई कुनै कुनै अधिकार प्रदान गर्ने? २१ औं शताब्दीसम्म आइपुग्दा मानव अधिकारको प्रश्नले विश्वव्यापी रूप धारण गरेको छ।²⁴ मानव अधिकारको संरक्षणका मुख्य क्षेत्र प्रत्येक राष्ट्रको आ-आफ्नो राज्यक्षेत्र भएकोले ती अधिकारहरूको संरक्षणको मुख्य र व्यावहारिक स्रोत राष्ट्रिय ऐन कानूनहरू नै हुन्। तापनि कुनै राष्ट्रले आफ्नो ऐन कानूनमा मानव अधिकार संरक्षणको कुनै वैधानिक व्यवस्था नगरेमा वा व्यवस्था गरेको भएतापनि कुनै नागरिकप्रति मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने उत्तरदायित्व पूरा नगरेमा अन्तर्राष्ट्रिय कानून सहायक हुन सक्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले मानव अधिकारको संरक्षणमा ठूलो योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ। साथै मानव अधिकार संरक्षणसम्बन्धी राष्ट्रिय वैधानिक व्यवस्थामा पनि निश्चित प्रभाव पारेको छ।²⁵ कैयौं अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सन्धिको पक्षका रूपमा नेपाल सरकार आफ्नो क्षेत्राधिकारका व्यक्तिहरूका विभिन्न प्रकारका मानव अधिकारको सम्मान र त्यसलाई सुनिश्चित गर्न बाध्य छ।²⁶

सबै सार्वभौम राष्ट्रहरूका लागि मानव अधिकारको पालन वा उल्लंघन विशेष महत्व राख्दछ। कुनै पनि राष्ट्र मानव अधिकारको विषयवस्तुबाट अलग हुन सक्दैन। संविधान वा राष्ट्रिय कानूनहरूमा अधिकारको बारेमा ग्यारेण्टी गरिएको हुन्छ। मानव अधिकारको पालनाले कुनै पनि राष्ट्रको सम्प्रभुतामाथि टकरावको स्थिति पैदा हुन जान्छ। सन् १९४० सम्म मानव अधिकार राष्ट्रको अधिकारक्षेत्रमा थियो। राष्ट्रको सम्प्रभुता अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा सर्वोच्च मानिन्थ्यो। सन् १९४५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापनापछि विस्तारै विस्तारै मानव अधिकारको मुद्दा सुरक्षा परिषदको निर्णयले प्रभावित पार्न थालेको छ। जसका कारण मानव अधिकारको क्षेत्र राष्ट्रिय घेराबाट अन्तर्राष्ट्रिय दायरामा फैलियो। संयुक्त राष्ट्रसंघको सबभन्दा ठूलो समस्या राष्ट्रको सम्प्रभुता तथा मानव अधिकारको सन्तुलन बनाउनु रहेको छ। युद्ध अपराध, नरसंहार, अतिवादका कारण कतिपय मामिलामा संयुक्त राष्ट्रसंघले हस्तक्षेप गर्ने गरेको छ।

²² सुवरा क्षेत्री र शोभा गौतम (वि.सं. २०५९), मानव अधिकार र यसप्रति नेपालको प्रतिबद्धता. विराटनगर : सुरेश पन्त, पृ. ७८९।

²³ UNGA (AD 1993). Vienna declaration and programme of action. Res. 48/121, 20 december 1993. P.1 .

²⁴ गाँधीजी राय (सन् १९९३), अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति, पटना : भारती भवन, पृ. ३६३।

²⁵ गोपाल शर्मा (वि.सं. २०५९), संक्षिप्त अन्तर्राष्ट्रिय कानून, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ. २०३।

²⁶ संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (वि.सं. २०६८), न्यायिक उपचार र अधिकारहरूको हरण, काठमाडौं, पृ. ३।

विभिन्न मानव अधिकार सम्मेलनमा तय गरिएका मापदण्डले समेत ठूलो भूमिका निभाएको छ ।

१९ औं शताब्दीमा राष्ट्रको सम्प्रभुता तथा घरेलु न्यायक्षेत्रको सिद्धान्त सर्वोच्च थियो । जुन विषयलाई आज मानव अधिकार भनिन्छ, त्यो बेला राष्ट्रको क्षेत्राधिकारमा थियो । सन् १९१९ मा स्थापित League of Nations स्थापनासँगै मानव अधिकार तथा राष्ट्रको सम्प्रभुताका विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको सोचमा बदलिएको छ । दोस्रो विश्वयुद्धको प्रभावले मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनहरू विकास हुँदै गए । मानव अधिकार संरक्षणको लागि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई एकत्रित र प्रतिवद्ध हुन कर लाग्यो । मानव अधिकारको सिद्धान्त विकासमा न्युरेम्बर्ग ट्रायल (जर्मनी) १९४५-४६ ले पहिलोपटक व्यक्तिगत रूपमा अधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको महत्व स्वीकार गरेको छ ।²⁷ यो भन्दा अघि यी विषय अलग थियो । जसमा व्यक्तिलाई होइन कि राष्ट्र मानव अधिकार उल्लंघनको लागि कानूनको क्षेत्र मानिन्थ्यो । संयुक्त राष्ट्रसंघको मुख्य उद्देश्य मानव अधिकारको सुरक्षा गर्नु रहेको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघ कुनै पनि देशको नागरिकलाई व्यक्तिको रूपमा होइन कि मानवको रूपमा हेर्दछ । सुरक्षा परिषदको गठन मानव अधिकार संरक्षणका लागि भएको हो । मानव अधिकारको संरक्षणको लागि सुरक्षा परिषदले उठाएको कदमको उदाहरण जिम्बावे तथा दक्षिण अफ्रिकाको रङ्गभेद सरकारको विरुद्ध गरिएको प्रतिवन्धलाई लिन सकिन्छ ।²⁸

मानव अधिकारसँग जोडिएका सन्धि, सम्झौता, घोषणापत्रहरू कुनै पनि राष्ट्रले स्वीकार गर्दछ भने त्यो राष्ट्रिय कानून सरह लागू हुन जान्छ । संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार प्रणालीमा सदस्य राष्ट्रहरूले समय समयमा प्रतिवेदनहरू प्रस्तुत गर्नुपर्ने प्रावधानले पनि मानव अधिकारको क्षेत्र घरेलु र बाह्य दुवैमा रहेको प्रष्ट हुन्छ । राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारवादी संघसंस्थाहरूले समेत मानव अधिकारको संरक्षणका लागि चनाखो हुने र आवाज उठाउने घटनाहरूले पनि मानव अधिकारको संरक्षण अति जरुरी हुन जान्छ । कुनै पनि राष्ट्रको सरकार मानव अधिकारको संरक्षणका लागि असफल हुन्छ भने अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय अधिकार संरक्षणका लागि हस्तक्षेपकारी भूमिका खेल्न सक्ने हुनाले मानव अधिकारको क्षेत्र व्यापक देखिन्छ ।

मानव अधिकारको उल्लंघनले अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गतको राज्यको दायित्वको उल्लंघन समेत समावेश गरेको हुन्छ । तसर्थ यसबाट निस्कने अर्थ भनेको उल्लंघन यदि जारी रहेको भए त्यस्तो उल्लंघनको अन्त्य गर्नु राज्यको दायित्व हो । चाहे कुनै मुद्दा विशेषमै किन नहोस्, अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूद्वारा उल्लंघन ठहर गरिनुको अर्थ भनेको राज्यले कुनै खास घटनामा उल्लंघन अन्त्य गर्नुपर्ने मात्र नभइ उल्लंघन दोहोरिने छैन भन्ने कुराको प्रत्याभूति गर्न अन्य चौतर्फी उपायहरूको अवलम्बन समेत गर्नुपर्ने हुन्छ । यदि घरेलु कानूनका कारण प्रत्यक्ष रूपमा उल्लंघन घटित भएको हो भने कानूनी संयन्त्रको अवलम्बन गर्नुपर्ने कुरा

²⁷ D.O. Linder (2015, April 10). Famous World Trials: Nuremberg Trials 1945-1949. Retrieved from <http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/nuremberg/nuremberg.htm> on 2019, April 10. p. 1.

²⁸ Whittier Daily (nd). Peacekeeping Missions Need Support Guest Commentar. Retrieved from whittierdailynews.com/opinion/un on 2019, April 14.

समावेश गरेको हुन्छ।²⁹

५. मानव अधिकार कानून

मानव अधिकारसम्बन्धी सन्धिहरू कानून निर्माण गर्ने वस्तुगत प्रकृतिका सन्धि हुने भएको र यिनीहरूले सबै पक्ष राष्ट्रहरूका लागि सामान्य (General Norms) तथा मापदण्ड (Standard) स्थापना गर्ने गर्दछन्। यस्ता मान्यता तथा मापदण्डहरूलाई पक्ष राष्ट्रहरूले अरु पक्ष राष्ट्रले लागू गरे वा गरेनन् भनेर नहेरिक्न लागू गर्नुपर्ने हुन्छ।³⁰ अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा साझा न्यूनतम मापदण्ड तथा मान्यताहरू निर्धारण गरी कानूनी रूपमा बन्धनकारी शक्ति प्रदान गर्ने कुरा नै मानव अधिकार कानून हो।³¹ यसको क्षेत्र एक व्यक्तिदेखि राष्ट्रहरूसम्म पुगेको हुन्छ। राज्यले मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धिहरू अन्तर्गतका दायित्वहरू स्वीकार गरिसकेपछि त्यसको प्रत्याभूति आफ्नो राष्ट्रिय कानूनको माध्यमबाट गर्नुपर्ने हुन्छ।³² सामान्य कानून (Lex Generalis) को रूपमा रहेको अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले युद्ध वा शान्ति जुनसुकै समयमा पनि विना भेदभाव सबैलाई समान व्यवहार गर्नुपर्ने कुरा निर्देशित गर्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून विशिष्टीकृत कानून (Lex Specialis) हो।

अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको क्षेत्र मानव सभ्यताको विकास र वृद्धिसँगसँगै विस्तृत हुँदै गएको पाइन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले व्यक्ति जन्मेपछि त्यसको जन्मदत्ता गर्नुपर्नेदेखि लिएर निजको शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, नागरिकता लगायतका निजको विवाह र मृत्यु पश्चात् आफ्नो परम्परा अनुसार मृत्यु कार्य गराई पाउने अधिकारको लागि राज्यले कोरिलेटिभ ड्यूटी 'Correlative Duty' पूरा गरिदिनुपर्ने व्यवस्था गरेको हुँदा यसको क्षेत्र सीमित रूपमा हेर्न सकिदैन।³³ मानव अधिकार संरक्षणका लागि कानूनको शासन महत्वपूर्ण सिद्धान्तको रूपमा लिइन्छ। प्रत्येक सदस्य देशले कानूनको शासनको सिद्धान्तलाई स्वीकार गर्नपर्दछ।³⁴

कुनै पनि राज्यले आफ्नो राज्यको राष्ट्रिय कानूनको कारण देखाएर अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको दायित्व पूरा गर्न असक्षम भएको भनी दावी गर्न पाउँदैन।³⁵ अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी सन्धि सम्झौताहरूको पक्ष बन्ने र तिनको अनुमोदन वा सम्मिलन गर्ने सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै नेपालको छवि राम्रो छ। यो

²⁹ कोर्डुल ड्योयज (सन् २००६), उपचारको अधिकार तथा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनमा परिपूरणको अधिकार, जेनेभा : आईसीजे, पृ. १११।

³⁰ आनन्दमोहन भट्टराई, नरिश्वर भण्डारी र श्रीकृष्ण मुल्मी (सन् २००९), मानव अधिकारसम्बन्धी स्रोत सामग्री, ललितपुर : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, पृ. ८।

³¹ P. Sieghart (AD 1983). The international law of human rights. Oxford : Clarendon Press. p. 19.

³² आनन्दमोहन भट्टराई, नरिश्वर भण्डारी र श्रीकृष्ण मुल्मी (सन् २००९), मानव अधिकारसम्बन्धी स्रोत सामग्री, ललितपुर : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, पृ. ६।

³³ पूर्ववत्, पृ. ६।

³⁴ युरोपेली परिषदको विधान (सन् १९९३) धारा ३।

³⁵ सन्धि कानूनसम्बन्धी भियना अभिसन्धि (सन् १९६९) धारा २७।

कदम सकारात्मक र प्रशंसनीय छ।³⁶ नेपालको सन्दर्भमा नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानूनसँग बाझिएमा सो सन्धिको प्रयोजनका लागि बाझिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुनेछ, र तत्सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुनेछ।³⁷ सन्धि लागू गर्ने सम्बन्धमा नेपालले एकत्ववादी (Monist) सिद्धान्त अवलम्बन गरेको छ। द्वैधवादी (Dualist) सिद्धान्त अङ्गाल्ने मुलुकहरूमा सन्धिका प्रावधानहरू लागू गर्न छुट्टै कानून बनाउनुपर्ने हुन्छ। मानव अधिकार अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा कानूनका घरेलु क्षेत्राधिकारका सिद्धान्त (Principle of Domestic Jurisdiction), स्थानीय उपचारको समाप्ति (Exhaustion of Local Remedies), अधिकारको प्राथमिकता (Priority of Rights), मानव अधिकारको विश्वव्यापकता तथा अविभाज्यता (Universality and Indivisibility of Human Rights), आत्म निर्णयको अधिकार (Rights to self-determination), विकासको अधिकार (Right to Development) व्यापक रूपमा स्वीकार गरिएका मान्यताहरू हुन्।³⁸

६. मानव अधिकारका स्रोतहरू

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका स्रोतहरू नै मानव अधिकार कानूनका स्रोत हुन्। सन्धि, महासन्धि, सम्झौताहरूद्वारा अन्तर्राष्ट्रिय कानून व्यवस्थित गरिएको हुन्छ। परम्परागत र सामान्य कानूनका सिद्धान्तहरूद्वारा समेत मानव अधिकार कानून व्यवस्थित गरिएको पाइन्छ। न्यायिक निकायका फैसलाहरू, विद्वानहरूका लेखहरू पनि यसका महत्वपूर्ण स्रोत मानिन्छन्। मानव अधिकारसम्बन्धी परम्परागत कानून, राज्यका अभ्यासहरू, कानूनको सर्वमान्य सिद्धान्तहरूलाई सहितावद्ध गर्ने तथा समय सापेक्ष रूपमा रहेका नयाँ मान्यताहरूलाई ग्रहण गरी प्रगतिशील विकासको कार्य समेत गर्ने भएकाले सन्धि महासन्धिहरूलाई नै मानव अधिकारको प्रमुख स्रोतको रूपमा लिनुपर्दछ। यसखालका कानूनहरू बन्धनकारी शक्तिको हिसाबले कुनै कठोर कानून (Hard law) र कुनै नरम कानून (Soft Law) को रूपमा रहेका हुन्छन्।³⁹ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको स्रोतहरूलाई प्राथमिक र सहायक गरी छुट्ट्याउन सकिन्छ।⁴⁰

प्राथमिक स्रोत :-

- अन्तर्राष्ट्रिय परम्परा, जसलाई प्रमाण स्वरूप सामान्य अभ्यासद्वारा कानूनको रूपमा स्वीकार गरिएको छ,
- कानूनद्वारा सामान्य सिद्धान्तहरू जसलाई राष्ट्रहरूको समुदायले स्वीकार गरेका छन्।

³⁶ ठाकुरप्रसाद चापागाईं (वि.सं. २०६८), नेपालमा बालअधिकारको अवस्था वार्षिक प्रतिवेदन, ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, पृ. ९।

³⁷ नेपाल सन्धि ऐन (वि.सं. २०४७) दफा ९।

³⁸ शंकरनाथ अधिकारी (वि.सं. २०५८). मानव अधिकार र यसप्रति नेपालको प्रतिवद्धता. काठमाडौं : मकालु बुक्स एण्ड स्टेशनर्स, पृ. ५६२-५६८।

³⁹ आनन्दमोहन भट्टराई, नरिश्वर भण्डारी र श्रीकृष्ण मुल्मी (सन् २००९), मानव अधिकारसम्बन्धी स्रोत सामग्री, ललितपुर : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, पृ. ४।

⁴⁰ अन्तर्राष्ट्रिय अदालतको विधान (सन् १९९३) धारा ३८(१)।

सहायक स्रोत :-

- कानूनका नियमहरू निकर्षण गर्ने क्रममा सहायक सामग्रीको रूपमा न्यायिक निर्णयहरू तथा प्रख्यात विद्वानका भनाईहरू तथा पुस्तकहरू ।

७. संयुक्त राष्ट्रसंघ र मानव अधिकार

द्वितीय विश्वयुद्धको समयमा घटित भएका घटनाहरूबाट यो पनि स्पष्ट भयो कि मानव अधिकारको संरक्षण विना शान्ति र शान्ति विना मानव अधिकारको संरक्षण सम्भव छैन।⁴¹ सन् १९४५ अक्टोबर २४ मा विधिवत स्थापना भएको संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रमा मानव अधिकारलाई महत्व दिइएको छ। प्रस्तावनामा नै मौलिक हक, मानव अधिकार, व्यक्तिको मर्यादा र मूल्य, महिला र पुरुष तथा ठूला र साना सबै राष्ट्रका सबै मानिसका समान अधिकारहरूप्रति विश्वास सुदृढ गराउने कुरा उल्लेख गरिएको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रको धारा ५६ मा सबैको मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता प्राप्त गर्न र यसको लागि विश्वव्यापी सम्मान गर्ने दिशामा महत्वपूर्ण कार्य गर्ने अठोट उल्लेख छ।

राष्ट्रका नागरिकहरूले एकै समयमा एकैनासको अधिकारको उपभोग गर्न पाउने मानव अधिकारको सिर्जना संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापनापछि सम्भव भयो।⁴² संयुक्त राष्ट्रसंघ बडापत्रको प्रस्तावनामा ठूला र साना सबै राज्यका आधारभूत मानव अधिकार, मानव प्रतिष्ठा र मानव व्यक्तिको मूल्य, महिला र पुरुष बीच समानता जस्ता कुराहरूमा दृढ विश्वास प्रकट गरियो। प्रस्तावनामा अन्य कुराको अतिरिक्त सामाजिक उन्नतिको प्रवर्द्धन र बढी भन्दा बढी स्वतन्त्रताका साथ अझ राम्रो जीवनस्तर कायम गर्ने प्रतिज्ञा गरियो। चारवटा उद्देश्य मध्ये धारा १(३) मा “आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक वा मानवीय प्रकृतिका अन्तर्राष्ट्रिय समस्या समाधान गर्न तथा जाति, लिङ्ग, भाषा वा धर्मका आधारमा भेदभाव नराखी सबैका लागि मानव अधिकार एवं मौलिक स्वतन्त्रताप्रति सम्मानको भाव प्रवर्द्धन र प्रोत्साहित गर्नमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग प्राप्त गर्ने उल्लेख गरेको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्र तथा बडापत्रको आधारमा निर्माण गरिएका कैयन अन्तर्राष्ट्रिय वैधानिक लिखतहरूमा मानव अधिकारहरूको विस्तृत व्याख्या र तिनीहरूको संरक्षणको निश्चित व्यवस्था भएको पाइन्छ।

मानव अधिकारको सन्दर्भ उल्लेख भएका बडापत्रका अन्य व्यवस्थाहरूमा : धारा १३(१)(ख), ५५(ग), ५६, ६२(२), ६८ र ७६(ग) छन्। खासगरी धारा ५६ र ५५(ग) लाई जोडेर अध्ययन गर्दा, संयुक्त राष्ट्रसंघका सदस्य देशहरूमा एक कानूनी दायित्व रहेको छ। वर्ण, लिङ्ग, भाषा वा धर्मको आधारमा भेदभाव नगरिकन मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूप्रति विश्वव्यापी सम्मान र पालनाको लागि “संयुक्त वा बेगलाबेगलै रूपमा संगठनसग मिलेर सहयोग गर्ने” भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। यस व्यवस्थाले सदस्य देशहरूलाई संयुक्त राष्ट्रसंघका मानव अधिकारसम्बन्धी कार्यक्रमहरूमा सहभागी

⁴¹ गोपाल शर्मा (वि.सं. २०५१).संक्षिप्त अन्तर्राष्ट्रिय कानून. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ.२३९।

⁴² सुवरा क्षेत्री र शोभा गौतम (वि.सं. २०५९), मानव अधिकार र यसप्रति नेपालको प्रतिबद्धता, विराटनगर : सुरेश पन्त, ७९०।

भई पूरा गर्नुपर्ने कानूनी दायित्व सिर्जना गरेको छ ।⁴³ संयुक्त राष्ट्रसंघले २० भन्दा बढी सैद्धान्तिक सन्धिहरूको ग्रहण गरेको छ ।⁴⁴

संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रमा उल्लिखित मानव अधिकार कुनै नयाँ विषय होइन । यो सयौं वर्षको ऐतिहासिक देन हो ।⁴⁵ संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रमा उल्लिखित सिद्धान्तहरूमध्ये विश्वव्यापी रूपमा मैत्री, न्याय र शान्तिको आधारको रूपमा मानव समाजको सबै सदस्यहरूको अन्तर्निहित प्रतिष्ठा, सम्मान र अहरणीय अधिकार रहेको हुन्छ, भन्ने सिद्धान्तले सबै मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि, प्रतिज्ञापत्र वा संयन्त्रहरू निर्देशित भएको देखिन आउँछ ।⁴⁶ राष्ट्रसंघीय बडापत्र त एकप्रकारको मूल कानून जस्तै हो । संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रभित्र छरिएर रहेका मानव अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था निम्नानुसार रहेका छन् ।⁴⁷

बडापत्रको प्रस्तावनामा-मौलिक मानव अधिकारहरूमा, मानवीय व्यक्तिको मर्यादा र मूल्यमा ठूला र साना राष्ट्रहरूमा एवं नरनारीको समान हकमा विश्वास पुनः दृढ गराउने ।

१. बडापत्रको उद्देश्यमा-आर्थिक, सामाजिक अथवा लोकहितका अन्तर्राष्ट्रिय समस्या समाधान गर्न तथा जाति, लिङ्ग, भाषा र धर्ममा भेदभाव नराखी सबैको निमित्त मौलिक हक एवं मानव अधिकारहरूप्रति सम्मानको भाव प्रोत्साहन र विकसित गर्नमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग प्राप्त गर्नु ।
२. महासभाको उद्देश्य धारा १३ को उपधारा १(ख) बमोजिम-आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, शैक्षिक र स्वास्थ्यसम्बन्धी क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग बढाउने तथा जाति, लिङ्ग, भाषा वा धर्ममा भेदभाव नगरिकन सबैलाई मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता प्राप्त गराउन सहायता गर्ने ।
३. अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक तथा सामाजिक सहयोग शीर्षकको धारा ५५(ग) बमोजिम- जाति, लिङ्ग, भाषा वा धर्ममा भेदभाव नगरिकन सबैका निमित्त मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताका लागि विश्वव्यापी सम्मान तथा तिनको पालना ।
४. आर्थिक तथा सामाजिक परिषदको काम र अधिकार धारा ६२(२) मा व्यवस्था भएबमोजिम- यसले सबैका निमित्त मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको सम्मान र पालनामा अभिवृद्धि गर्ने प्रयोजनका लागि सिफारिस गर्न सक्नेछ ।
५. अन्तर्राष्ट्रिय जिम्मा जमानी प्रणाली धारा ७६(ग) अनुसार- जाति, लिङ्ग, भाषा र धर्ममा भेदभाव

⁴³ आनन्दमोहन भट्टराई, नरिश्वर भण्डारी र श्रीकृष्ण मुल्मी (सन् २००९), मानव अधिकारसम्बन्धी स्रोत सामग्री, ललितपुर : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, पृ. १४ ।

⁴⁴ N . Flowers (AD 2013). Celebrating the universal declaration of human rights. USA : University of Minnesota, Human Rights Resource Center. p. 3.

⁴⁵ गाँधीजी राय (सन् १९९३), अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति. पटना : भारती भवन, पृ. ३६३ ।

⁴⁶ नेपाल कानून पत्रिका (वि.सं. २०६४), भाग ४९ अङ्क २, काठमाडौं : सर्वोच्च अदालत, प्र.नं. ६ ।

⁴⁷ सुवरा क्षेत्री र शोभा गौतम (वि.सं. २०५९), मानव अधिकार र यसप्रति नेपालको प्रतिबद्धता, विराटनगर : सुरेश पन्त, पृ. ७९४ ।

नराखी सबैका लागि मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको सम्मान गर्न प्रोत्साहित गर्ने तथा संसारका जनताहरूबीच आपसी निर्भरतालाई अङ्गीकार गर्न प्रोत्साहन गर्ने । त्यसरी नै धारा ५६ र ७३ मा पनि मानव अधिकारसँग सम्बन्धित व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रमा उल्लिखित मानव अधिकारसम्बन्धी व्यवस्थामा निम्नलिखित दुई कुराको ध्यान दिनु जरुरी छ ।⁴⁸

१. संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रमा उल्लिखित मानव अधिकारसम्बन्धी प्रावधानमा कहीं पनि मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको व्याख्या भएको छैन ।

२. संयुक्त राष्ट्रसंघको कार्य अधिकार एवं स्वतन्त्रताको महत्व बढाउने र प्रोत्साहित गर्नु हो ।

राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार निकाय र संयन्त्रहरूको संगठन तालिका⁴⁹

मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनका लागि क्रियाशील रहने संयुक्त राष्ट्रसंघको प्रमुख अंग संयुक्त राष्ट्रसंघ मानव अधिकार आयोग हो । राष्ट्रसङ्घीय बडापत्रमा आधारित ५३ राष्ट्र सदस्य भएको आयोगको स्थापना सन् १९४६ मा आर्थिक तथा सामाजिक परिषदले गरेको हो । मानव अधिकारका सवालमा नीति निर्माण गर्ने प्रमुख अन्तर सरकारी निकाय भएकाले यो आयोग विश्वका कुनै पनि ठाउँमा मानव अधिकारबारे छलफल गर्न राज्यहरू, गैरसरकारी संस्थाहरू र अरु स्रोतहरूबारे प्राप्त जानकारीहरूको छानविन गर्न सक्षम मानिन्छ । मानव अधिकार संरक्षण, संवर्द्धन र अनुगमनका लागि विभिन्न उपआयोगहरू गठन गरिने प्रावधान समेत रहेको छ । सन् १९९३ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको मानव अधिकार क्रियाकलापलाई समन्वय र सुदृढ पार्न चार वर्षको पदावधि भएको मानव अधिकार उच्चायुक्तको व्यवस्था गरिएको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् २००६ देखि महासभाको सहायक अंगको रूपमा काम गर्ने गरी मानव अधिकार परिषदको स्थापना गरेको छ ।⁵⁰

मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनका लागि सन्धिमा आधारित संयन्त्रहरू पनि स्थापना गरिएका छन् । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकारसम्बन्धी प्रमुख नौ महासन्धि⁵¹ एवं प्रतिज्ञापत्रहरूको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्न राष्ट्रसंघमा मानव अधिकार समिति, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारहरूको समिति, यातना विरुद्धको समिति, बालअधिकारसम्बन्धी समिति, जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी समिति, महिला विरुद्धको भेदभावको अन्त्य गर्न गठित समिति, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी

⁴⁸ गाँधीजी राय (सन् १९९३), अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति. पटना : भारती भवन, पृ. ३६४ ।

⁴⁹ UNOHCHR(nd). Human Rights Bodies. Retrieved from <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/Pages/HumanRightsBodies.aspx> on 2019, May 7.

⁵⁰ कृष्ण पोखरेल (वि.सं. २०६४), नेपालको शासन र प्रशासन, काठमाडौं : एम्.के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, पृ. ८९-९० ।

⁵¹ UNOHCHR (nd). Human Rights Bodies. Retrieved from <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/Pages/HumanRightsBodies.aspx> on 2019, May 7. p.1.

समिति, बलपूर्वक बेपत्तासम्बन्धी समिति र आप्रवासी कामदारहरूसम्बन्धी समिति खडा गरिएका छन् । यी समितिहरूले पक्षराष्ट्रले बुझाएका आवधिक प्रतिवेदनमाथि छलफल गरी अनुगमन गर्दछ ।⁵²

मानव अधिकारसम्बन्धी महत्वपूर्ण ठूला नौ महासन्धि⁵³

महासन्धि/प्रतिज्ञापत्र	संयुक्तराष्ट्रसंघीय महासभाबाट पारित भएको मिति	नेपालले अनुमोदन/सम्मिलन गरेको मिति
नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतीज्ञापत्र	१६ डिसेम्बर, १९६६	१४ मे, १९९१ (स)
आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र	१६ डिसेम्बर, १९६६	१४ मे, १९९१ (स)
सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि	२१ डिसेम्बर, १९६५	३० जनवरी, १९७१ (स)
महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि	१८ डिसेम्बर, १९७९	२२ अप्रिल, १९९१ (अ)
बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि	२० नोभेम्बर, १९८९	१४ सेप्टेम्बर, १९९०(अ)
यातना तथा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्ध महासन्धि	१० डिसेम्बर, १९८४	१४ मे, १९९१ (स)
अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि	१३ डिसेम्बर २००६	२८ डिसेम्बर २००९
जबर्जस्ती बेपत्ता पारिनिवाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि	२० डिसेम्बर २००६	अनुमोदन गरेको छैन
सबै आप्रवासी कामदारहरू र तिनीहरूको परिवारका सदस्यहरूको अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि	१८ डिसेम्बर १९९०	अनुमोदन गरेको छैन

मानव अधिकार संरक्षण प्रभावकारी बनाउनका लागि मानव अधिकारको राष्ट्रसङ्घीय प्रणाली, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार संयन्त्रको कार्य गर्नेसम्बन्धी अधिकारकर्मीको लागि निर्देशिका, गैरसरकारी संस्थाका लागि निर्देशिका, अल्पसङ्ख्यकका लागि निर्देशिका, राष्ट्रसंघका कर्मचारीका लागि मानव अधिकार आधारभूत

⁵² निर्मलकुमार उप्रेती र सम्झा श्रेष्ठ (वि.सं. २०६९), मानव अधिकार : ठूला नौ महासन्धि, काठमाडौं : अनौपचारिकक्षेत्र सेवा केन्द्र, पृ. ५ ।

⁵³ पूर्ववत्, पृ. २ ।

हाते पुस्तक, संयुक्त राष्ट्रसंघ नीलो पुस्तक, राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार प्रणाली बारेमा पाठ्यक्रम र तालिमका बारेमा संयुक्त राष्ट्रसंघले विभिन्न पुस्तकहरू प्रकाशन गरेको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघ मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (ओएच्सीएच्आर) नेपालमा स्थापना गर्ने सम्बन्धमा ओएच्सीएच्आर र नेपाल सरकार परराष्ट्र मन्त्रीबीच ई.सं. २००५ अप्रिल १० मा सम्झौता भई नेपालमा कार्यरत रहेकोमा ई.सं. २०११ डिसेम्बर ८ मा फिर्ता भएको थियो ।⁵⁴

८. मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, सन् १९४८

संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापनापछि ठूलो उपलब्धि मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, सन् १९४८ जारी गर्नु हो । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (Universal Declaration of Human Rights- UDHR) १० डिसेम्बर १९४८ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारण सभाबाट पारित भई जारी भएको हो । मानव अधिकार संरक्षण गर्ने दिशामा संयुक्त राष्ट्रसंघका घोषणाहरूमध्ये यूडीएचआर विस्तृत र महत्वपूर्ण मानिन्छ । यो घोषणापत्र मानव अधिकारको मूल आधारको रूपमा रहेको छ । “अत्याचार र दमनको विरुद्ध अन्तिम उपायको रूपमा विद्रोह गर्न मानिसलाई बाध्य नगराउनका लागि कानूनको शासनद्वारा मानव अधिकारको संरक्षण गर्न अत्यावश्यक भएको यूडीएचआरमा उल्लेख छ ।⁵⁵

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रले विश्वव्यापी स्थान ओगटेको छ । यसले जातजाति, भाषाभाषी, वर्ण, लिङ्ग, भेषभूषा, क्षेत्रको आधारमा भेद गर्दैन । यूडीएचआरमा विश्वका सम्पूर्ण मानव जातिलाई विना कुनै भेदभाव प्रदान गरिनुपर्ने नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक अधिकारहरू लगायत बहुपक्षीय मानव अधिकारहरूको सम्मान र विस्तृत व्यवस्था गरिएको छ । राष्ट्रसंघीय सभाले यूडीएचआर घोषणा गर्दै सदस्य राष्ट्रहरूलाई घोषणाको मूल धारणाको प्रचार गर्न तथा कुनै भेदभाव नगरी प्रसार र व्याख्या गराउन आह्वान गरेको थियो ।⁵⁶ यूडीएचआर संयुक्त राष्ट्रसंघको आधिकारिक भाषा अंग्रेजी, चिनीया, फ्रेञ्च, रुसी, अरबी र स्पेनिसमा प्राप्त छन् भने विश्वका प्रायः सबै मुलुकहरूका राष्ट्रिय भाषामा अनुवाद गरिएको छ ।⁵⁷ संयुक्त राष्ट्रसंघको यो घोषणापत्र स्वीकार गर्दा ५८ देशहरूले अनुमोदन गरेका थिए ।⁵⁸

यूडीएचआर जारी भएको दिन १० डिसेम्बरलाई विश्वभर अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवसको रूपमा मनाइन्छ । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा प्रस्तावना सहित ३० वटा धारा रहेका छन् ।

यूडीएचआर का ३० वटा धाराहरूमा प्रत्येक राष्ट्रका जनताले उपभोग गर्न पाउने नागरिक, राजनीतिक, ⁵⁴ United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights (nd). Status of National Institutions . Retrieved from unohchr.org/EN/ProfessionalInterest/ Pages on 2019, April 22. p.1.

⁵⁵ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (सन् १९४८), प्रस्तावना ।

⁵⁶ रामकुमार दाहाल (वि.सं. २०५०), संवैधानिक कानून र नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ. १६२ ।

⁵⁷ प्रतियोगिता दर्शन (वि.सं. २०४७), काठमाडौं : चण्डेश्वरी प्रकाशन प्रालि, पृ. १२-१५ ।

⁵⁸ कृष्ण पोखरेल (वि.सं. २०६४), नेपालको शासन र प्रशासन, काठमाडौं : एम्.के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स,

साँस्कृतिक, आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारहरूको व्यवस्था गरिएको छ । यूडीएचआर राष्ट्रहरूको आचरण र व्यवहार जाँच्ने साभा सूचाङ्क हो । यूडीएचआर अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार संहिताको रूपमा रहेको छ । मानव अधिकारको घोषणापत्र र यसका सारमूल्यहरू-अर्न्तर्निहित मानवमर्यादा, न्याय, भेदभावहीनता, समानता, सुनिश्चितता र विश्वव्यापकता- सर्वत्र सदासर्वदा हरेक व्यक्तिमा लागू हुन्छन् । विश्वका सबै भागमा व्यक्ति, समूह, संगठन र सरकारहरू मानव अधिकारको घोषणापत्रमा रहेका बाचाहरूलाई यथार्थमा अनुवाद गर्नमा प्रयत्नशील रहेका छन् । यी सोचको उत्प्रेरणामा अनेकले ज्यान गुमाएका छन् । “आजको धनी र गरीब, शक्तिशाली र कमजोर, प्रविधिगत हिसाबले समुन्नत र निरक्षर, आक्रमणकर्ता र पीडितबीचमा बढ्दो विभाजनहरूमा घोषणापत्र र सर्वव्यापक रूपमा घोषित अधिकारहरूलाई सघन ध्वनीपूर्वक पुनः निश्चित गर्नु पर्दछ” ।⁵⁹

प्रस्तावनामा उल्लेख भए अनुसार अधिकारहरूको मान्यता स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिको आधार भएकोले, भय र अभावबाट मुक्ति पाउने विषय भएकोले, कानूनी शासनद्वारा मानव अधिकारहरू संरक्षित रहनु अति आवश्यक भएकोले, सामाजिक प्रगति एवं जीवनस्तर संबर्द्धन गर्न संकल्प गरेकोले, अधिकार र स्वतन्त्रताको समान समझदारी हुनु आवश्यक भएकोले, राष्ट्रहरूकाबीच मैत्रीसम्बन्ध वृद्धि गर्न आवश्यक भएकोले, अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको सर्वसाधारणहरूले जानकारी राख्नु अत्यन्त आवश्यक भएकोले यूडीएचआर आएको हो ।⁶⁰ द्वितीय विश्वयुद्धको विभीषिकाबाट भएको क्षति र नरसंहार मानव सभ्यताको इतिहासमा अमिट कलंकको रूपमा रहेको छ । विश्वयुद्धपश्चात् स्थापित भएका विश्वका प्रमुख राष्ट्रहरूले आम नागरिकहरूको अधिकार कुण्ठित गर्न कसरी तानाशाहहरूको उत्पत्ति हुँदा रहेछन् र नागरिकप्रति उनीहरू कति हदसम्म क्रूर हुँदारहेछन् भन्ने कुराको अनुभूत गरेकोले मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षणमा विश्व समुदायको चासो र निगरानीको विषय बनेको सर्वविदितै छ । यसै उद्देश्य प्राप्तिका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघका सदस्य राष्ट्रहरूका निमित्त मार्गदर्शनको रूपमा सन् १९४८ डिसेम्बर १० का दिन मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को प्रादूर्भाव भयो । यो घोषणापत्र विश्वमा मानव जातिको प्रेरणाको स्रोत रहेको छ ।⁶¹

संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले पारित गरेको मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र विगत ६८ वर्षदेखि विश्वमा प्रचलनमा छ । मानव सभ्यताको मानकको रूपमा आएको यो घोषणापत्र यस युगको सबैभन्दा ठूलो उपलब्धि हो । अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले यस अधि कहिल्यै पनि कुनै अरु दस्तावेजहरूलाई यस्तो व्यापक मान्यता दिएको थिएन । त्यसैले संयुक्त राष्ट्रसंघका तत्कालीन महासभाका अध्यक्ष

⁵⁹ लुइस आर्वर (२००७, डिसेम्बर १०), अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस (मन्तव्य), जेनेभा : संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्चायोग, पृ. १ ।

⁶⁰ पूर्ववत् ।

⁶¹ केदारनाथ उपाध्याय (२०६४, मंसिर ५), अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस (मन्तव्य), ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, पृ. १ ।

अष्ट्रेलियाका ईभाटले घोषणापत्रको सम्बन्धमा भन्नुभएको थियो- “यो एउटा असाधारण उपलब्धि, ठूलो क्रान्तिकारी प्रक्रियाको अग्रगामी पाइला हो।” यो विश्वव्यापी घोषणापत्र संसारका अधिकांश भाषामा अनुवाद भएको छ। यसबाट पनि यो कति महत्वपूर्ण छ भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ। यो मानव अधिकारसम्बन्धी सिद्धान्तहरूको लिखत मात्र हो तापनि यसले आफ्ना नागरिकहरूको मौलिक अधिकार प्रत्याभूत गर्न सदस्य राष्ट्रहरूलाई निश्चय नै नैतिक अभिभारा सुम्पिएको छ।⁶² समय र परिस्थितिमा जस्तोसुकै परिवर्तन आए पनि मानव अधिकारको सारतत्वको रूपमा रहेको मानवीय मर्यादाको सम्मान हुन नसकेमा व्यक्तिमा असन्तुष्टि एवम् विद्रोहको भावना उत्पन्न हुन्छ। मर्यादाको अवमूल्यनले सीमा नाघ्दा व्यक्तिको अन्तरआत्मामा आक्रोश एवम् प्रतिशोधका ज्वालाहरू दन्किन थाल्छन्। अन्ततः यसले हिंसात्मक रूप लिन पुग्छ। यही यथार्थलाई स्वीकार गर्दै मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, सन् १९४८ ले जनताले विद्रोह गर्नुपर्ने अवस्था नआओस् भनी राज्यले मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, संवर्द्धन तथा प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्नु पर्दछ भन्ने अभिप्राय राखेको हो। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकार उल्लंघनसम्बन्धी उजुरी एवं घटनाहरूको अनुसन्धान र अनुगमनमा यस घोषणापत्रलाई मूल आधार बनाउने गरेको देखिन्छ।

९. मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू

सन् १९४८ को मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र समेतलाई आधार मानेर समय समयमा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू जारी हुँदै आएका छन्।⁶³ युरोप, अमेरिका, अफ्रिका समेतका महादेशहरूमा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनका लागि क्षेत्रीय दस्तावेजहरू निर्माण भएका छन्। मानव अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरू भएका छन्। पूर्वी युरोप, अफ्रिका, ल्याटिन अमेरिकामा सन् १९८९ देखि मानव अधिकारको सम्मानका लागि माग गर्दै सशक्त प्रदर्शनहरू हुन थालेपछि मानव अधिकारको सवालमा नाटकीय परिवर्तन (Dramatic Changes) हुन थाल्यो। चीन, कोरिया, अन्य एशियाली मुलुकमा समेत मानव अधिकारको सिद्धान्तप्रति प्रतिवद्धता जनाउन थालियो।⁶⁴

मानव अधिकार विश्वव्यापी, अविच्छेद्य र अविभाज्य हुन्छन्।⁶⁵ नेपालले मानव अधिकारलाई सर्वव्यापी, अविभाज्य एवं वस्तुपरक मूल्यहरूको रूपमा आत्मसात् गरेको छ भने यी मूल्यहरूको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनको दायित्व एवं अधिकार सार्वभौमसत्ता सम्पन्न राष्ट्रहरूमा निहित छ भन्ने स्पष्ट धारणा राखेको छ।⁶⁶ मानव अधिकारकै कुराहरूलाई मौलिक हकको मूल आधार मानेर राज्यका संविधान तथा

⁶² नयनबहादुर खत्री (२०६२), ५७ औं अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस (मन्तव्य), ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, पृ. १।

⁶³ एघारौं त्रिवर्षीय अन्तरिम योजना (वि.सं. २०६४/६५-२०६६/६७), काठमाडौं : राष्ट्रिय योजना आयोग, पृ. ७१।

⁶⁴ N. Flowers (AD 2013). Celebrating the universal declaration of human rights. USA : University of Minnesota, Human Rights Resource Center. p. 4.

⁶⁵ युएनडीपी (वि.सं. २०५९), संयुक्त राष्ट्रसंघ र मानव अधिकार, पृ. ३४।

⁶⁶ नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूको संग्रह (सन् १९९८), काठमाडौं : नेपाल

कानून अन्तर्गत समेटिएको हुन्छ। नेपालको संविधान, २०७२ को भाग ३, मौलिक हक अन्तर्गत धारा १६ देखि ४८ सम्म नागरिकका हक अधिकारहरूको ग्यारेण्टी गरिएको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघले मानव अधिकारसँग सम्बन्धित ७० भन्दा बढी महासन्धि तथा घोषणाहरू पारित गरिसकेको छ। यस्ता अनुवन्ध तथा घोषणाहरू अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी प्रलेखहरू हुन्। यसप्रकारका प्रलेखहरूले प्रत्येक राष्ट्रले व्यक्तिको मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रतालाई सम्मान गर्नुपर्ने, भेदभारहित निर्वाधरूपमा मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न पाउने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्ने जस्ता मूलभूत व्यवस्थाहरूको स्पष्ट उद्घोषण गरेको छ। मानव अधिकारसम्बन्धी जुन महासन्धिहरूलाई राज्यहरूले अनुमोदन तथा सम्मिलन गरेका छन्, उनीहरूको दायित्व ती महासन्धि अनुरूपका व्यवहारहरू आफ्ना राष्ट्रिय कानूनहरूमा समावेश गरी त्यसलाई प्रचलन गराउनुपर्ने हुन्छ।⁶⁷

महासन्धि वा सन्धिको सम्मिलन, अनुमोदन वा समर्थन प्रभावकारी भई लागू भएपछि, तिनीहरूका लागि सो बाध्यकारी हुन्छ। मुलुकमा मानव अधिकारको पालना गर्ने प्रमुख दायित्व राज्यको हो। जे गर्ने भनेर बाचा गरिएको छ, सो कुरा पूरा गर्नको लागि वैधानिक तथा कार्यकारी कारवाही चलाउने र नागरिकले मानव अधिकारका नियम बुझेको र पछ्याएको निश्चित पार्ने काम राज्यको हुन्छ। मुलुकको राष्ट्रिय कानूनमा मानव अधिकारका सन्धि सम्झौता समेटिएको वा मानव अधिकारसम्बन्धी नै कानून पारित गरिएका ठाउँमा मानव अधिकारको कार्यान्वयन गराउने दायित्व अदालतहरूको हुन जान्छ। कानूनमा मानव अधिकारलाई ग्रहण गरिसकेपछि, कुनै ऐन कानूनको व्यवस्था त्यससँग बाभ्यो भने मानव अधिकार कानून नै प्रभावकारी हुने मानिनु पर्दछ। मुलुकभित्रको उपचार समाप्त भइसकेपछि, अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चबाट उपचार खोज्ने कुराका लागि बाटो खुल्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय निकायमा जानका लागि राज्यले तिनको अधिकारक्षेत्रलाई मान्यता दिएको हुनुपर्दछ। मान्यताप्राप्त अन्तर्राष्ट्रिय अदालत वा निकायले त्यस्तो राज्यले मानव अधिकार दायित्व तोडेको देखेमा त्यसलाई उल्टाउने वा मुलुकको कानूनलाई अनुचित ठहर्‍याउन सक्दछ।⁶⁸ सुमन अधिकारी समेत विरूद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेतको उत्प्रेषण/परमादेश रिट WS-००५० मा सर्वोच्च अदालतले भनेको छ- अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसमक्ष राज्यले व्यक्त गरेका प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयनबाटै राज्यले आफूलाई विश्वमञ्चमा स्थापित गराउन सक्तछ। प्रतिबद्धता भने गरिरहने तर पछि हटिरहने सोंचले विश्वसनीयताको क्षयीकरण मात्र हुने।⁶⁹

जन्मदेखि नै अभेद्य रूपमा रहेका मानव प्राणीका अर्त्तिनिहित प्राकृतिक अधिकारलाई सर्वप्रथम सन् १२१५ को बेलायतको महान अधिकारपत्र, सन् १६२८ को पेटिसन अफ् राइट्स, सन् १६८९ को बिल अफ

सरकार, परराष्ट्र मन्त्रालय, परराष्ट्र मन्त्रालय, पृ. १।

⁶⁷ काशीराज दाहाल (वि.सं. २०४९), संवैधानिक कानून, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, पृ. १७१-१७२।

⁶⁸ मानव अधिकार समाचार लेखन (वि.सं. २०६५), काठमाडौं : नेपाल पत्रकार महासंघ, पृ. ४४-४५।

⁶⁹ नेपाल कानून पत्रिका (वि.सं. २०७१), अङ्क १२, काठमाडौं : सर्वोच्च अदालत, प्र.नं. ९।

राइट्स, अमेरिकी स्वतन्त्रताको घोषणा, अमेरिकी बिल अफ राइट्स, सन् १७८९ को फ्रान्सको नागरिक अधिकारपत्रको घोषणा लगायतका राष्ट्रिय घोषणापत्रहरूद्वारा प्रारम्भ गरिएको मानव अधिकारको संरक्षण दिने कार्यलाई दोस्रो विश्वयुद्ध पश्चात् अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले निश्चित मापदण्ड सहितको मानव अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजको रूपमा घोषित गर्न आवश्यक ठान्यो।⁷⁰ १६ अगस्त १७८९ मा फ्रान्सको नेशनल एसेम्बलीले पारित गरेको नागरिक अधिकार घोषणापत्रमा १७ धारा रहेका छन्। जस्लाई सन् १९५८ को पाँचौं गणतन्त्रको संविधानको प्रस्तावनामा उल्लेख गरिएको छ।⁷¹

मानव अधिकारका प्रमुख दस्तावेजहरू⁷² :

- बेलायतको महान अधिकारपत्र, १२१५
- पेटिसन अफ् राइट्स, १६२८, बेलायत
- बन्दी प्रत्यक्षीकरण ऐन, १६४०, बेलायत
- बन्दी प्रत्यक्षीकरण अधिनियम, १६७९, बेलायत
- इङ्लिस बिल अफ राइट्स, १६८९
- संयुक्त राज्य अमेरिकाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी घोषणापत्र, १७७६
- अधिकारको भर्जिनिया घोषणापत्र, १७७६
- नागरिक अधिकारसम्बन्धी फ्रान्सेली घोषणापत्र, १७८९
- संयुक्त राज्य अमेरिकाको संविधान, १७९१
- बिल अफ राइट्स, १७९१
- राष्ट्रसंघ, १९१९
- अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन, १९१९
- दासत्व महासन्धि, १९२६
- संयुक्त राष्ट्रसंघीय बडापत्र, १९४५
- मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८
- जाति हत्या अपराधको रोकथाम र सजायसम्बन्धी महासन्धि, १९४८

⁷⁰ J. Pictet (AD 1985). Deveopment & principles of humanitarian law. Geneva: Martinus Nijhoff Publishers. P.25.

⁷¹ *ibid.*

⁷² International Justice Resource Center (nd). Overview of the Human Rights Framework. Retrieved from <http://www.ijrcenter.org/ihr-reading-room/overview-of-the-human-rights-framework/on> 2019, June 9 .

- मानवीय कानूनसम्बन्धी जेनेभा कन्भेन्सनहरू, १९४९
 - युद्धभूमिका घाइते र बिरामी सैनिकहरूको स्थितिमा सुधार विषयक महासन्धि, १२ अगस्त १९४९
 - समुद्रमा ध्वस्त पानी जहाजका सदस्यहरू, बिरामी र घाइते सैनिकहरूको स्थिति सुधार विषयक महासन्धि, १२ अगस्त १९४९
 - युद्धबन्दीहरूलाई गरिने व्यवहार विषयक महासन्धि, १२ अगस्त १९४९
- युद्धको बेलामा गैरसैनिक व्यक्तिहरूको सुरक्षा विषयक महासन्धि, १२ अगस्त १९४९
- जीउ मास्ने बेच्ने तथा अरुको वेश्यावृत्तिको शोषणको दमनको लागि व्यवस्था भएको महासन्धि, १९४९
- शरणार्थीहरूको स्थितिसम्बन्धी महासन्धि, १९५१
- नारीको राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९५२
- २५ सेप्टेम्बर १९२६ मा जेनेभामा हस्ताक्षर गरिएको दासत्व महासन्धिलाई संशोधन गर्ने प्रोटोकल पूरक महासन्धि, १९५३
- दासत्व, दास व्यापार र दासत्व समान संस्था र अभ्यासहरूको उन्मूलनसम्बन्धी पूरक महासन्धि, १९५६
- सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५
- आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६
- नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६
- नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको स्वेच्छिक प्रोटोकल, १९६६
- रङ्गभेद अपराधको दमन र दण्डसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९७३
- महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९
- यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्ध महासन्धि, १९८४
- खेलकूदमा रङ्गभेद विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८५
- नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको स्वेच्छिक प्रोटोकल, १९८९
- बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९
- मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्ने उद्देश्यले व्यवस्था भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको दोस्रो प्रोटोकल, १९८९
- महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धिको इच्छाधीन आलेख, १९९९

- मानव अधिकारको कायरो घोषणापत्र, १९९० (मुस्लिम राष्ट्रहरूबाट निर्माण भएको)
- सबै आप्रवासी कामदारहरू र तिनीहरूको परिवारका सदस्यहरूको अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९०
- बालअधिकार महासन्धिको बालबालिकालाई सशस्त्र युद्धमा प्रयोगसम्बन्धी स्वेच्छक आलेख, २०००
- बालअधिकार महासन्धिको बालबालिकाहरूको बेचबिखन, बाल बेश्यावृत्ति तथा अश्लील साहित्यसम्बन्धी स्वेच्छक आलेख, २०००
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको पहिलो स्वेच्छक आलेख, २००६
- बलपूर्वक बेपत्ता पारिन्वाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २००६

नेपालले मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विभिन्न २४ वटा अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा अनुमोदन/सम्मिलन गरिसकेको छ।⁷³ श्रमसम्बन्धी ११ वटा आई.एल्.ओ. कन्भेन्सनहरू र ४ वटा जेनेभा कन्भेन्सनमा नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको छ।⁷⁴ नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ बमोजिम “संसदबाट अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन भई नेपाल राज्य वा नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानूनसँग बाझिएमा सो सन्धिको प्रयोजनको लागि बाझिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुनेछ र तत् सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुनेछ”⁷⁵ भन्ने व्यवस्थाले मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू राष्ट्रिय कानूनभन्दा माथि रहेको देखिन्छ। यी विषयहरू मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ मा समेत समेटिएको छ। ऐनको दफा २(च) मा मानव अधिकारको परिभाषा गर्दै भनिएको छ- “मानव अधिकार भन्नाले व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकार तथा नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतामा निहित अधिकार सम्झनु पर्दछ।”

१०. मानव अधिकारका क्षेत्रीय दस्तावेजहरू

विश्वको राजनीतिक भूगोलमा क्षेत्रीय रूपमा खडा गरिएका सङ्गठनहरूमा समेत मानव अधिकारका मुद्दाहरू जोडतोडले उठिरहेको छ। अफ्रिकन संघ, अमेरिकन राष्ट्रहरूको संगठन, युरोपेली संघ, ओसियाना, एशियन सहयोग समूह, आशियान, सार्क जस्ता क्षेत्रीय संगठनहरूमा कुनै न कुनै रूपमा मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनका लागि पहलकदमी भएका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारको

⁷³ भइन्द्रप्रसाद गुरागाई (वि.सं. २०७१), चौथो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०७१/७२-२०७५/७६, काठमाडौं : प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, पृ. १०६।

⁷⁴ मानव अधिकारसम्बन्धी जान्नुपर्ने कुराहरू (वि.सं. २०७४), ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, पृ. ८६-८७।

⁷⁵ नेपाल सन्धि ऐन (वि.सं. २०४७), दफा ९।

व्यवहारिक कार्यको ढाँचाभित्र लामो समयदेखि क्षेत्रीय संगठनहरू स्वतन्त्र रूपमा लागि परिरहेका छन् । यसक्रममा मुख्यतः मानव अधिकारसम्बन्धी युरोपेली महासन्धि, सन् १९५०, मानव अधिकारसम्बन्धी अमेरिकी महासन्धि, सन् १९६९ तथा मानव र नागरिक अधिकारसम्बन्धी अफ्रिकन बडापत्र, सन् १९८१ समेत तीन सिद्धान्तलाई क्षेत्रीय मानव अधिकारको महत्वपूर्ण दस्तावेज मानिएको छ ।

मानव अधिकारका प्रमुख क्षेत्रीय सन्धिहरू⁷⁶

- मानव अधिकारसम्बन्धी अमेरिकी महासन्धि, १९६९
- आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारको क्षेत्रमा मानव अधिकारसम्बन्धी अमेरिकी महासन्धिको प्रोटोकल
- मानव र जनताको अधिकारसम्बन्धी अफ्रिकन बडापत्र, १९८१
- बालबालिकाको अधिकार र कल्याणसम्बन्धी अफ्रिकन बडापत्र, १९९०
- अफ्रिकामा महिला अधिकारको मानव र जनअधिकारसम्बन्धी अफ्रिकन बडापत्रको प्रोटोकल, २००३
- मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता संरक्षणका लागि युरोपेली महासन्धि, १९५०
- युरोपेली सामाजिक बडापत्र, १९६१
- संशोधित युरोपेली सामाजिक बडापत्र, १९९६ ।

१०.१. अफ्रिकी महादेश

५४ अफ्रिकी राष्ट्रहरू सदस्य रहेको अफ्रिकन युनियन सन् २००१ मे २६ मा स्थापना भएको हो । प्रजातन्त्र, मानव अधिकार र दिगो अर्थतन्त्रका लागि अफ्रिकाको सुरक्षामा मद्दत गर्नु युनियनको मुख्य उद्देश्य हो ।⁷⁷ अफ्रिकी युनियन २५ मे १९६३ मा स्थापित अर्गनाइजेशन अफ अफ्रिकन युनिटीबाट नाम परिवर्तन गरिएको हो । अफ्रिकाको मोरक्को एकमात्र देश यसको सदस्य छैन ।⁷⁸ सन् १९७९ मा घोषणा गरिएको मानव र नागरिक अधिकारसम्बन्धी अफ्रिकन बडापत्र, सन् १९८१, OAU सभाले सन् १९८१ मा स्वीकृति गरेको हो । यो २१ अक्टोबर १९८६ बाट कार्यान्वयनमा आयो । २१ अक्टोबरलाई अफ्रिकन मानव अधिकार दिवसको रूपमा प्रत्येक वर्ष मनाइन्छ (अफ्रिकन बडापत्र, सन् १९८१) । अफ्रिकन युनियनको अर्द्धन्यायिक निकाय मानव र जनअधिकारसम्बन्धी अफ्रिकन आयोग (ACHPR)

⁷⁶ United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights (nd). Regional HR Treaties. Retrieved from <http://www.ohch.org/EN/Issues/ESCR/> on 2019, May 9.

⁷⁷ African Union (nd). Retrieved from www.au.int/en on 2019, June 21.

⁷⁸ Encyclopedia the Free dictionary (nd). African Union Member States. Retrieved from encyclopedia2.thefreedictionary.com 2019, April 10.

हो । आयोगले मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनसँगै उल्लंघनका घटनाहरूको उजुरी ग्रहण, निर्णय र सरकारलाई सिफारिस समेत गर्दछ । विशेष गरी आयोगले तीनवटा क्षेत्रमा उत्तरदायित्व निभाउँदछ ।⁷⁹

१. मानव र जनअधिकारको संवर्द्धन,
२. मानव र जनअधिकारको संरक्षण, र
३. मानव र जनअधिकारसम्बन्धी अफ्रिकी बडापत्रको व्याख्या ।

मानव र जनअधिकारसम्बन्धी अफ्रिकन प्रोटोकल १९९८ (जनवरी २००४ देखि लागू) ले मानव र जनअधिकारसम्बन्धी अफ्रिकन अदालतको व्यवस्था गरेको थियो । तर ४ जुलाई २००४ मा अफ्रिकन युनियनले निर्णय गरी सो अदालतलाई अफ्रिकन युनियनको न्यायालयमा संगठित गर्‍यो । अफ्रिकाका प्रमुख संगठनहरू अफ्रिकन संघ, इन्टेन्ट परिषद, पश्चिमी अफ्रिकन राज्यहरूको आर्थिक समुदाय परिषद, पूर्व अफ्रिकी समूह, पश्चिम अफ्रिकी आर्थिक र मुद्रा संघ, दक्षिणी अफ्रिकी विकास समूह, विकासमा गैरसरकारी अधिकार, अरब माघर्ब संघ हुन् ।⁸⁰

१०.२. अमेरिकी महादेश

अमेरिकी राष्ट्रहरूको संगठन (OAS - Organization of American States) सन् १९४८ अप्रिल ३० मा स्थापना भएको हो । यसको मुख्यालय संयुक्त राज्य अमेरिकाको वाशिङ्गटन डिसीमा रहेको छ । ३५ राष्ट्र सदस्य रहेको OAS ले मुख्यतः प्रजातन्त्रको सुदृढीकरण, शान्तिको लागि कार्य, मानव अधिकारको संरक्षण, भ्रष्टाचार, अल्पसंख्यकको अधिकार, दिगो विकास प्रवर्द्धनका विषयहरूमा प्राथमिकता दिएको छ ।⁸¹ OAS को अङ्गको रूपमा The Inter-American Commission on Human Rights (IACHR) ले मानव अधिकारको संवर्द्धन र संरक्षणका लागि कार्य गर्दछ । सन् १९६९ मा मानव अधिकारसम्बन्धी अभिसन्धि महत्वपूर्ण दस्तावेजका रूपमा देखा पर्‍यो । अभिसन्धिमा भएको प्रावधान लागू र व्याख्या गर्न सन् १९७९ मा The Inter-American Court of Human Rights स्थापना भयो । यसले न्यायिक र सल्लाहकारी भूमिका निर्वाह गर्दछ ।⁸² अमेरिकाको मानव अधिकार संस्कृति विकासमा योगदान दिइरहेका संगठनहरूमा अमेरिकी राष्ट्रहरूको संगठन, दक्षिण अमेरिकी राष्ट्रहरूको संघ, अमेरिकी न्याय अध्ययन केन्द्र, क्यारेबियन समुदाय, क्यारेबियन राष्ट्रहरूको संघ, पूर्वी क्यारेबियन राष्ट्रहरूको संगठन, केन्द्रीय

⁷⁹ African Commission on Human and Peoples' Rights (nd). Retrieved from www.achpr.org on 2019, June 21.

⁸⁰ Britannica Encyclopedia (nd). EBchecked/topic8408/African-Union-AU (nd). Retrieved from <http://britannica.com> on 2019, April 10.

⁸¹ Organization of American States (nd) . Retrieved from towson.edu/polsci/ppp/sp97/oas/OAS.HTM on 2019, June 2.

⁸² Ibid.

अमेरिकी संसद, अमेरिकीहरूको लागि बोलिभियन एलायन्स, रियो ग्रुप, अमेरिकी हवाई फोर्स सहयोग प्रणाली, आर्थिक एकीकरणका लागि केन्द्रीय अमेरिकी बैंक, केन्द्रीय अमेरिकी एकीकृत प्रणाली, उर्जाको लागि ल्याटिन अमेरिकी संगठन रहेका छन्।⁸³

१०.३. युरोपेली महादेश

युरोपका सम्पूर्ण राष्ट्रहरूमा कानूनी श्रेष्ठता, मानव अधिकार, प्रजातान्त्रिक विकास, कानूनी शासन, साँस्कृतिक सम्बन्धका लागि १९४९ मे ५ मा गठन भएको युरोपेली परिषदमा ४७ राष्ट्र सदस्य, ५ पर्यवेक्षक राष्ट्र र ३ सभा पर्यवेक्षक राष्ट्र रहेका छन्।⁸⁴ १९५८ जनवरी २ मा गठन गरिएको युरोपेली आर्थिक समुदाय सन् १९९३ मा नाम परिवर्तन गरी युरोपेली संघ भयो। हाल युरोपेली संघमा २८ राष्ट्रसदस्य रहेका छन्।⁸⁵ युरोपेली संघ कानूनी शासन, प्रजातन्त्रको प्रत्याभूति, आधारभूत मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताको सिद्धान्तसँग दृढ छ। युरोपेली अदालत विश्वमा एकमात्र त्यस्तो अदालत हो, जसमा सदस्य राष्ट्रका व्यक्ति विशेषको मानव अधिकारसम्बन्धी मुद्दाहरू समेत सुनुवाई हुन्छ। सन् २०१० सम्ममा १ लाख २० हजार पुराना मुद्दाहरू अदालतमा रहेका छन्।⁸⁶ युरोपमा मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनको सवालमा कुनै न कुनै रूपमा ठोस कदम चाल्दै आएका संगठनहरू यी हुन्- युरोपेली संघ, पश्चिमी युरोपेली संघ, युरोपेली परिषद, युरोपेली स्वतन्त्र व्यापार संघ, युरोपेली प्याटेण्ट संगठन, युरोपेली विज्ञान फाउण्डेशन, ग्रुप ९, नागरिक अवस्थाको लागि अन्तर्राष्ट्रिय आयोग, जहाज पाइलटको लागि केन्द्रीय आयोग, बाल्टिक समुद्री राज्य परिषद, युरोपेली क्षेत्रीय सभा, युरो मञ्च, सेर्न, युरोपेली मिश्रण विकास सम्झौता, युरोपेली परमाणविक जैविक प्रयोगशाला, युरोपेली अन्तरीक्ष एजेन्सी, जलवायु स्याटलाइटको प्रयोगका लागि युरोपेली संगठन, युरोपेली दक्षिणी प्रयोगशाला, युरोपेली सिन्क्रोट्रोन रेडियशन फ्यासिलिटी, युरोपेली एक्स-रे फ्रि इलेक्ट्रोन लेजर, ला-लानोभिन इन्स्टिच्यूट, हवाई पाइलट सुरक्षाका लागि युरोपेली संगठन, बाल्टिक मारिन वातावरण संरक्षण आयोग, बेनलक्स, बेल्जियम-लक्जमबर्ग आर्थिक संघ, ब्रिटिश-आइरिस परिषद, नोर्डिक परिषद, नोर्डिक इन्भेष्टमेण्ट बैंक, सार्वजनिक स्वास्थ्य र सामाजिक हितरक्षाका लागि उत्तरी डाइमेन्सन पार्टरशीप, संयुक्त सैनिक सहयोग संगठन, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सूचना र सहयोग निकाय, भाइसग्राड ग्रुप, भी४, युरेका, विज्ञान र प्रविधिमा युरोपेली सहयोग, राष्ट्रहरूको प्रजातन्त्र र अधिकारका लागि समुदाय।⁸⁷

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Council of Europe (nd). Retrieved from <http://hub.coe.int> on 2019, June 21.

⁸⁵ European Union (nd). Council of the European Union. Retrieved from http://europa.eu/about-eu/institutions-bodies/council-eu_en on 2019, June 21.

⁸⁶ Virginia Law Review (nd). Retrieved from www.virginialawreview.org on 2019, June 4. p. 1.

⁸⁷ United States Department of State (nd). List of International Organizations Approved for Detail and Transfer of Federal Employees. Retrieved from state.gov/p/io/empl/126305.htm on 2019,

१०.४. ओसियाना क्षेत्र

ओसियाना (Oceania) क्षेत्रमा मानव अधिकारका कुनै पनि क्षेत्रीय संरचना र सम्झौताहरू भएका छैनन् । तर धेरै राष्ट्रहरूमा मानव अधिकारका मुद्दाहरू राम्ररी सङ्ग्रहित गरिएका छन् । सन् २००५ को प्यासिफिक योजना (Pacific Plan) ले ओसियाना क्षेत्रका लागि सुरक्षा र मानव अधिकारको प्रवर्द्धनको प्रतिवद्धता प्रकट गरेको छ । प्यासिफिस आइसल्याण्ड फोरम क्षेत्रीय मानव अधिकार संरचनाका लागि संस्थागत सोचको रूपमा देखा परेको छ ।⁸⁸ ओसियानामा सार्वभौम राष्ट्रहरू अष्ट्रेलिया, पूर्वी टिमोर, फिजी, इण्डोनेशिया, किरिवाटी, पपुवा न्यू गिनी, मार्शल आइसल्याण्ड, संघीय राज्य माइक्रोनोशिया, नाउरू, न्यूजिल्याण्ड, पालाउ, सामोआ, सोलोमोन आइसल्याण्ड, टोङ्गा, टुभालु, भानुआटु तथा उपनिवेश राष्ट्रहरू अमेरिकन सामोआ, क्रिशमश आइसल्याण्ड, कोकोस (किलिड) आइसल्याण्ड, कूक आइसल्याण्ड, फ्रेञ्च पोलिनेशिया, गुआम, हवाई, न्यू क्यालेडोनिया, निवे, नोरफक आइसल्याण्ड, उत्तरी मारियाना आइसल्याण्ड, पिटकोर्न आइसल्याण्ड, टोकेलाउ, वेल्स र फुटुना सदस्य रहेका छन् ।⁸⁹

१०.५. एशियाली महादेश

जनसंख्या र राजनीतिक भूगोलका हिसाबले एशिया सबैभन्दा ठूलो महादेश हो । एशिया क्षेत्रीय रूपमा विशेष गरी पूर्वी एशिया, केन्द्रीय एशिया, मध्यपूर्व एशिया, दक्षिण एशियामा संगठित गरिएको छ । Association of South East Asian Nations (ASEAN) १९६७ अगस्त ८ मा स्थापना भएको र यसमा १० राष्ट्र सदस्य छन् ।⁹⁰ आर्थिक वृद्धि, सामाजिक विकास, साँस्कृतिक विकासको लागि संगठित आशियानले सन् २००९/१० मा गैरसरकारी मानव अधिकार आयोग गठन गरेको छ । The Co-operation Council for the Arab States of the Gulf (CCASG) सन् १९८१ मा स्थापना भएको हो । यसमा ६ राष्ट्र सदस्य रहेका छन् । आर्थिक र सामाजिक सवालका मुद्दाहरूमा खाडी राष्ट्रहरू एक ठाउँमा उभिएका छन् । त्यसैगरी सन् २००२ मा स्थापित Asia Cooperation Dialogue (ACD) ले साभा सवालका विषयहरूमा संवाद र सहयोग गर्ने उद्देश्य लिएको छ । खासगरी गरिवी, जीवनको गुणस्तर, व्यापार र आर्थिक बजार, खुल्ला बजारका मुद्दाहरूमा सहयोग गर्ने ACD को मुख्य उद्देश्य हो । यस संगठनमा ३१ राष्ट्र सदस्य रहेका छन् ।⁹¹ आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक उद्देश्यहरूसँग मानव

July 10.

⁸⁸ Blaauw, J. D. (nd). Human Rights at a Crossroad? Towards an institutionalised regional human rights framework in the Pacific. Retrieved from http://www.dev-one.org/justchange/documents/JC%2012_web on 2019, May 26. p.1.

⁸⁹ Factual World (nd). Human Rights in Oceania. Retrieved from <http://www.factualworld.com/article> on 2019, June 8.

⁹⁰ Association of South East Asian Nations (nd). Retrieved from <http://www.aseansec.org> on 2019, June 21 .

⁹¹ Asia Cooperation Dialogu (nd) . Retrieved from www.acddialogue.com on 2019, May 13 .

अधिकारको संवर्द्धन र संरक्षणको विशेष म्याण्डेट एशियाली संगठनहरूमा रहेको छ । एशियाका प्रमुख क्षेत्रीय संगठनहरूमा एशिया सहयोग वार्ता, एशियाली विकास बैंक, पूर्वी एशिया सम्मेलन, दक्षिणपूर्वी एशियाली राष्ट्रहरूको संगठन, क्षेत्रीय सहयोगका लागि दक्षिण एशियाली संगठन, शैक्षिक संगठनको गल्फ, कोलम्बो प्लान, दक्षिणपूर्वी एशियाली मन्त्रीहरूको अरब राज्यहरूको लागि सहयोग परिषद, बिमस्टेक, मेकोड-गड्गा सहयोग, मेकोड दनी आयोग रहेका छन् ।⁹²

१०.६. दक्षिण एशिया

नेपाल, भारत, पाकिस्तान, बंगलादेश, भूटान, श्रीलङ्का, माल्दिभ्स र अफगानिस्तान समेत आठ राष्ट्र सदस्य रहेको दक्षिण एशियाली क्षेत्रीय सहयोग संगठन (South Asia Association for Regional Co-operation- SAARC) मा मानव अधिकारका लागि संस्थागत संरचना खडा गरिएको नभएपनि मानव अधिकारको संवर्द्धन र संरक्षणका लागि प्रभावकारी कदमहरू भने भएका छन् ।⁹³ सबैभन्दा बढी जनसंख्या ओगटेको क्षेत्रीय संगठन सार्कमा मानव अधिकारका मुद्दाहरू संरचना खडा गरेर सम्बोधन गर्नु ठूलो चुनौती बनेको छ । सार्कले विशेष गरी विकासका मुद्दाहरूमा कार्यक्रमहरू विस्तार गर्दै आएको छ । महिला र बालबालिकाको बेचबिखन, खाद्य सुरक्षा, जलवायु परिवर्तन सार्कका विशेष अभियानका क्षेत्र हुन पुगेका छन् । मानव अधिकार निकाय बन्न नसकेको सार्क विश्वमा एकमात्र क्षेत्रीय संगठन हो । सार्क राष्ट्रहरू बीचको तिक्तता, एकआपसका विवाद र राजनीतिक मुद्दाहरू कायम रहेकाले पनि मानव अधिकारका मुद्दाहरूमा सार्कले ध्यान पुऱ्याउन नसकेको हो ।

मानव अधिकारसँग सम्बन्धित सार्कका केही दस्तावेज निम्न छन्—

- सार्क बडापत्र, १९८५
- सार्क सामाजिक बडापत्र, १९९८
- बेश्यावृत्तिका लागि महिला र बालबालिका बेचबिखन रोकथामसम्बन्धी सार्क महासन्धि, २००२
- दक्षिण एशियामा बालकल्याण सम्बर्द्धनको लागि क्षेत्रीय प्रावधानसम्बन्धी सार्क महासन्धि, २००२
- सार्क सामाजिक बडापत्र, २००४
- सार्क खाद्य बैंक स्थापनासम्बन्धी सम्झौता, २००७
- जलवायुसम्बन्धी कार्य योजना, २००८
- लोकतन्त्रको सार्क बडापत्र, २०११ (Forum-Asia, AD 2015) .

⁹² United States Department of State (nd). List of International Organizations Approved for Detail and Transfer of Federal Employees. Retrieved from state.gov/p/io/empl/126305.htm on 2019, July 10 .

⁹³ M . Sattar; Y. Seng & S. Muzart (AD 2012). SAARC and human rights : looking back and ways forward. Bangkok (Thailand) : Asian Forum for Human Rights and Development FORUM-ASIA. p.14 .

११. सान्दर्भिकता

नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ ले नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका सन्धि सम्झौताका बारेमा प्रष्ट रूपमा बोलेको छ । धारा ९ मा नेपाल पक्ष भएका सबै सन्धिहरू नेपालको राष्ट्रिय कानून सरह हुने तथा राष्ट्रिय कानून र त्यस्ता सन्धिहरू परस्पर बाझिएमा सन्धिको प्रावधान प्राथमिक रूपले लागू हुने व्यवस्था छ । सो ऐनको दफा ९ (१) अनुसार संसदबाट अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन भई नेपाल राज्य वा सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानूनसँग बाझिएमा सो सन्धिको प्रयोजनका लागि बाझिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुनेछ र तत्सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानूनसरह लागू हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसो हुँदाहुँदै पनि संविधानसभाबाट निर्माण भई २०७२ साल असोज ३ गतेबाट लागू भएको नेपालको संविधानमा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताका प्रावधानहरूको भावनालाई समेट्ने कार्य हुन सकेन ।

सर्वोच्च अदालतको नजिरहरू केलाउँदा नेपाल पक्षराष्ट्र भएका सन्धि सम्झौताहरू अनुकूल हुनेगरी कानून निर्माण गर्न सरकारलाई पटक पटक आदेश दिएको देखिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू अनुरूपको व्यवस्था कार्यान्वयनको लागि विद्यमान कानूनको संशोधन वा कानून नभएको अवस्थामा कानून बनाउन कारवाही चलाउनु पर्ने कुरालाई नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९(२) ले व्यवस्था गरेकोबाट अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि महासन्धिद्वारा सृजित दायित्व समेतको परिपालना हुने गरी कानून निर्माण गर्नु वाञ्छनीय देखिन आएको छ ।^{१४} सन्धिको पक्ष भई सहमति जनाएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताबाट सिर्जित दायित्व सभ्य मुलुकहरूले पालना र कार्यान्वयन गर्दछन् भन्ने अपेक्षा हुनु स्वाभाविक छ । आफूले समेत सहमति जनाएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतालाई मुलुकको आवश्यकता, उपलब्ध स्रोत, साधन र क्षमताअनुसार क्रमशः कार्यान्वयन हुनु पर्दछ भन्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन ।^{१५} राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले निर्णयका क्रममा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूलाई मूल आधार बनाउने गरेको देखिन्छ । मानव अधिकारसम्बन्धी महत्वपूर्ण निर्णयहरूको सङ्कालो अङ्क १ देखि ५ सम्म उल्लेख भएका निर्णयहरूलाई केलाउँदा पनि के देखिन्छ भने संविधान, राष्ट्रिय कानूनका साथै सन्धि, महासन्धि र सम्झौताहरूलाई प्राथमिकता दिने गरिएको छ । वि.सं. २०६० सालको उजुरी नं. १२५५ (हत्या) सम्बन्धमा निर्णय गर्दै आयोगले भनेको छ- नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ अनुसार नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरू लागू गर्ने सम्बन्धमा कुनै नेपाल कानून उक्त सन्धि तथा सम्झौतासँग बाझिएमा बाझिएको हदसम्म अमान्य हुने भनी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतालाई प्राथमिकता दिइएको छ ।^{१६} वि.सं. २०६० सालको उजुरी नं. १३१८ (नियन्त्रणपछि गोली हानी हत्या)

^{१४} सर्वोच्च अदालत (वि.सं. २०६१), जनहित संरक्षण मञ्च तथा आफ्ना हकमा अधिवक्ता शर्मिला पराजुली समेत विरुद्ध विरुद्ध श्री ५ को सकार, मन्त्रिपरिषद सचिवालय समेत, नेपाल कानून पत्रिका, भाग ४६ अङ्क १०, प्रकरण नं. ३३ ।

^{१५} सर्वोच्च अदालत (वि.सं. २०७५), अधिवक्ता पारसमणि भट्टराई समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री एवं मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत, नेपाल कानून पत्रिका, भाग ६० अङ्क ३ ।

^{१६} राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (वि.सं. २०७५), मानव अधिकारसम्बन्धी महत्वपूर्ण निर्णयहरू, वर्ष ३ अङ्क ५, प्रकरण

सम्बन्धमा आयोगले “अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको नेपाल पक्षराष्ट्र भएको र संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्य समेत भएको हैसियतका आधारमा विषयगत समितिले प्रतिपादन गरेका सिद्धान्तहरू, व्याख्याहरू र संयुक्त राष्ट्रसंघीय सिद्धान्तहरूको पालना गर्नुपर्ने दायित्व नेपाल सरकारको हुनेछ,” भनेको छ।⁹⁷ त्यसैगरी वि.सं. २०६२ सालको उजुरी नं. ३४०० (गोली हानी हत्या गरिएको) विषयको निर्णय प्रकरण नं. १३ मा आयोगले भनेको छ- संयुक्त राष्ट्रसंघीय बडापत्रमा उल्लेख भएका सिद्धान्तहरू, बडापत्रको धारा ५५ ले औल्याएका मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताहरूप्रति आमरूपमा सम्मान, संरक्षण, संवर्द्धन र परिपालना गर्ने दायित्व सबैको रहने कुरालाई अङ्गीकार गरेको पाइन्छ। यस्ता सिद्धान्तहरूमध्ये विश्वव्यापी रूपमा मानव समाजका सबै सदस्यहरूको अन्तरनिहित मानसम्मान अर्थात प्रतिष्ठा एवं अहरणीय अधिकार रहेको कुरालाई नै मानव अधिकारका अन्य दस्तावेज र सन्धिहरूले अनुसरण गरेको पाइन्छ।⁹⁸

नेपालले जति पनि अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, महासन्धि, सम्झौताहरूमा अनुमोदन गरेको छ, तिनीहरू सबैमा आँखा चिम्लेर हस्ताक्षर गरेको छ। जसका कारण सन्धि सम्झौताहरू अक्षरशः कार्यान्वयन गर्न नेपाल राज्य बाध्यकारी हुन्छ। मौलिक हक लागू गर्नका लागि कानून बनाउनुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्थालाई नजरअन्दाज गर्दा पक्षराष्ट्र भएका सन्धि, महासन्धि, सम्झौताहरूसँग मेल खाने गरी संसदले सबै कानून बनाइहाल्छ भन्न कठिन हुन्छ। सर्वोच्च अदालतले फैसला गर्दाका क्रममा र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले उजुरी कारवाहीदेखि अनुगमन/अनुसन्धान तथा निर्णय चरणसम्म अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूलाई समेत आधार लिने गरेको परिप्रेक्ष्यमा यस्को सान्दर्भिकतालाई कम आँकन मिल्दैन। सन्धि, महासन्धि र सम्झौताहरूको पक्षराष्ट्र बन्नासाथ नै सो मा रहेका व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन गर्नु पक्ष राष्ट्रहरूको स्वतः दायित्व हुन जान्छ।

१२. निष्कर्ष

मानव अधिकारका जति पनि सवालहरू छन्, ती सबैलाई विश्वका सबै राष्ट्रहरूले एकरूपता हुनेगरी लागू गर्न सक्दैनन्। विकसित, विकासशील, विकासोन्मुख, अल्पविकसित, अतिअल्पविकसित, ठूला-साना, धनी-गरीब, शक्तिशाली-निमुखा भनी चित्रण गरिएका राष्ट्रहरूले आफ्नो राष्ट्रिय परिस्थिति अनुरूप मानव अधिकारका विषयवस्तुलाई आत्मसात् गरेको पाइन्छ। मौलिक हक-अधिकार यसैका लागि देखा परेको हो। राष्ट्रका संविधानहरूमा मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिएको हकअधिकारको स्वरूप र प्रकृति तथा कार्यान्वयन हुने पक्ष समान रूपमा नहुने उल्लिखित कारणले गर्दा नै हो। सबै मौलिक हकहरू राज्यले हुबहु लागू गर्न पनि नसक्ने संवैधानिक प्रावधानबाट देखिएको छ। कतिपय हकअधिकार प्रचलनका लागि कानून बनाउनुपर्ने र कतिपय हकअधिकार पूर्ण रूपमा लागू गर्न नसकिने बारे

नं. ३१।

⁹⁷ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (वि.सं. २०७५), मानव अधिकारसम्बन्धी महत्वपूर्ण निर्णयहरू, वर्ष ३ अङ्क ४, प्रकरण नं. ३५।

⁹⁸ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (वि.सं. २०७३), मानव अधिकारसम्बन्धी महत्वपूर्ण निर्णयहरू, वर्ष १ अङ्क २।

संविधानमै प्रष्ट पारिएको पाइन्छ । तर पनि सैद्धान्तिक विषयवस्तु भने विश्वभर एकै प्रकृतिको हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा पनि संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणाहरू, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय दस्तावेजहरू, जेनेभा महासन्धि, रोम विधान, पेरिस सिद्धान्त समेत आकर्षित हुने गरेको देखिएको छ । मानव अधिकार उल्लंघनसम्बन्धी उजुरी, अनुगमन अनुसन्धान, निर्णयको प्रक्रियामा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अनुसरण गरी विश्लेषण गर्न सकेको खण्डमा अनुगमन, अनुसन्धान, निर्णय र सिफारिशहरूमा अभूत गुणात्मक फड्को मार्न सक्दछ । जसले गर्दा संविधान, ऐन, नियम समेतका राष्ट्रिय कानूनहरूको सबलीकरण हुन्छ । सन्धि ऐन, २०४७ ले नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौताहरूका प्रावधान राष्ट्रिय कानून सरह लागू हुने, सन्धिसम्झौताको कुरा राष्ट्रिय कानूनसँग बाभिएमा बाभिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुने भनी प्रष्ट पारिएकोबाट मानव अधिकारको सैद्धान्तिक पक्षका अलावा अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूको महत्व रहेको देखिन्छ ।

लेखकहरूसँग अनुरोध

१. संवाहकका लागि लेख पठाउँदा नेपाली भाषामा प्रीति र अंग्रेजीमा Times New Roman वा Calibri फन्टमा टाइप भए हामीलाई सुविधा हुने थियो ।
२. लेखसँग बढीमा १०/१२ हरफमा त्यसको सार संक्षेप पनि हुनु पर्नेछ ।
३. लेख मानव अधिकारका कुनै पनि पक्षसँग सम्बन्धित हुनुपर्नेछ ।
४. लेख कम्तीमा पाँच हजार शब्दको हुनुपर्नेछ ।
५. लेख नेपाली वा अंग्रेजी भाषामा अनुसन्धानमूलक रूपमा लेखिएको हुनुपर्नेछ ।
६. संवाहकका लेखकलाई हामी प्राज्ञिक अनुसन्धानको प्रयोजनको लागि सूचीकृत गर्दछौं ।
७. लेख मौलिक हुनुपर्नेछ ।
८. लेख पठाउँदा लेखसँगै सन्दर्भ सामग्रीसमेत अनिवार्य रूपमा समावेश गरिनु पर्नेछ ।
९. लेखकको फोटोको साथै आफ्नो - (क) शैक्षिक योग्यता, (ख) हाल कार्यरत क्षेत्र (संक्षिप्तमा), (ग) विशेष अनुभव, (घ) इमेल र (ङ) फोन नं. पनि पठाउनु हुन अनुरोध गर्दछौं । तर, लेखकले यीमध्ये कुनै कुरा प्रकाशित गर्न नरुचाउनु भएमा त्यसलाई खाली छाडिदिनु भए पनि हुनेछ ।
१०. लेख पठाउने ठेगाना निम्नानुसार छ ।

इमेल मार्फत: sambahak@nhrcnepal.org

फ्याक्स मार्फत: ९७७-१-५५४७९७३,

हुलाक मार्फत: पो.ब.न. ११८२, काठमाडौं, नेपाल

कार्यालय: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहर भवन, ललितपुर, नेपाल

Unleashing the Paris Principles in the Context of Nepal

Dr. Hari Bansh Tripathi

Abstract

This write-up briefly discusses the basic guidelines laid down by the Paris Principles for effective functioning of a National Human Rights Commission. If an NHRI fails to meet those standards, it will act merely as a cosmetic constitutional or legal arrangement. Those crucial requirements have been revisited here in the context of the Amendment Bill presently under consideration before the Parliament. The National Human Rights Commission has rightly expressed its strong reservations about some of the retrogressive provisions of the Bill. Many leading international rights bodies and the Nepali intelligentsia have also raised their serious concern. Those controversial provisions have been analyzed in the light of the Paris Principles.

1. Introduction

National Human Rights Institutions (NHRIs) are independent state bodies, with a constitutional or legal mandate to protect and promote human rights in accordance with the UN Paris Principles. The Paris Principles are the principal source of normative standards for the NHRIs. Adopted by NHRIs at an international workshop held in Paris in 1991, they marked the beginning of serious international co-operation and standardization of NHRIs. National Human Rights Commission, Nepal is established as an independent and autonomous Constitutional body in accordance with the Paris Principle.

The Amendment Bill recently introduced in the Parliament to amend the National Human Rights Commission Act 2012 has once again generated some debate and discussion about the relevance, independence and competence of the Human Rights Commission with regard to its constitutional role of effective promotion and protection of human rights. The Amendment Bill proposes to give overriding power

to the Attorney General to make the final decision whether or not to institute any case on recommendation of NHRC. The Law and Justice Minister, on behalf of the Government, relentlessly argues that the Bill is in the line with the constitutional provision as enshrined in the Article 158 (2) of the Constitution of Nepal which gives the Attorney General final authority to decide whether a case can be instituted against an accused. However, not only the National Human Rights Commission, the human rights activists and the intelligentsia in Nepal, even seven of the UN Special Rapporteurs¹ have also alleged that the Government has formulated the Bill contravening an earlier verdict of the Supreme Court and the norm of the international law. The UN Special Rapporteurs have expressed their strong disapproval of the proposed amendments which are bound to tell upon the independence and competence of the national rights body. Against this backdrop, it seems worthwhile and appropriate to first briefly discuss the Paris Principles and their implementation in the context of the composition and functioning of the National Human Rights Commission of Nepal (herein after NHRC).

Established on May 26, 2000 under the Human Rights Commission Act, 2053 (1997 AD), NHRC was subsequently granted constitutional status by the interim Constitution of Nepal, 2063 (2007 AD) which included provisions for its establishment and functioning - (Articles 131, 132 and 133). The elevation of the Commission to the status of a constitutional body specifying its functions, duties and powers further contributed to its acceptance and recognition as a National Human Rights Institution (NHRI) established along the lines of the Paris Principles. This legacy of the constitutional status of NHRC has been further continued and retained by the present Constitution of Nepal (2015). Although, right from its inception, NHRC was granted the “A” category status by the Sub-Committee on Accreditation Global Alliance of National Human Rights Institutions, the Commission is still struggling to withstand occasional attempts, overt or covert, to erode its authority and dilute its adherence and commitment to the Paris Principles. So let us first revisit the Paris Principles before we examine the recent Amendment Bill and the predicament of NHRC.

2. The Paris Principles: International standards

On October 7- 9, 1991, a group of human rights practitioners representing NHRIs from all parts of the globe met in Paris for the first international Workshop on National institutions devoted to the promotion and protection of human rights, That august meeting developed a set of standards on the obligations of each State to set up an independent human rights institution, which were officially described as “The

¹ Kantipur, Nepali National Daily, July 20, 2019.

Principles relating to the Status of National Institutions”. The members States of the UN voted twice for those principles: Firstly at the UN World Conference on Human Rights in Vienna in 1993 and secondly, at the UN General Assembly later on Dec. 20, 1993. They were adopted twice, first by the UN Human Rights Commission by Resolution 1992/54 of 1992 and by the UN General Assembly by Resolution 48/134 of 1993. Commonly known as the Paris Principles, they provide benchmarks against which national human rights institutions (NHRIs) can be accredited by the Global Alliance of National Human Rights Institutions (GANHRI).

This resolution also included an annex containing the principles relating to the status of national institutions, which is better known as the Paris Principles. These Principles encouraged all States in the world to set up independent national human rights institutions (NHRIs). The Paris Principles set standards that all NHRIs should meet. Adherence of those principles is essential so as to enable NHRIs to be considered credible and legitimate. They provide a measuring rod for assessing the independence and effectiveness of national human rights institutions. In particular, those principles are used by the Global Alliance of National Human Rights Institutions (GANHARI) to determine the international accreditation status of human rights institutions. ‘A’ status is granted to only those national human rights institutions which are considered to fully comply with the Paris Principles. But the institutions which comply partially with those principles are accredited only as “B status”. Accreditation under “A status” enables the NHRIs to participate in the work of the United Nations Human Rights Council and its mechanism.

The Paris Principles set twin objectives for NHRIs:

- A. Protection of human rights**, including by receiving investigating and resolving complaints, mediating conflicts and monitoring activities, and
- B. Promoting human rights**, through education, outreach, the media, publications, training and capacity building as well as by advising and assisting Governments.

The Paris Principles set out six main criteria that NHRIs are required to meet so as to be successful:

1. Mandate and competence: A broad mandate based on universal human rights norms and standards;
2. Autonomy from Government;
3. Independence guaranteed by statute or constitutions;

4. Pluralism;
5. Adequate resources; and
6. Multi dimensional responsibilities.

The above mentioned criteria set out by the Paris Principles need to be briefly examined to reinforce and critically appreciate their significance.

a. Mandate and competence: Constitutional or legal guarantee

The Paris Principles make it obligatory that “a national institution shall be given **as broad a mandate as possible**, which shall be clearly set forth in a constitutional or legislative text, specifying its composition and its sphere of competence.”

This provision spells out three things:

- A. As broad a mandate as possible;
- B. Clearly set forth in a constitutional or legislative text; and
- C. Specifying the composition of the NHRI and its sphere of mandate.

The clause “as broad a mandate as possible” signifies the need of giving broader powers to the NHRIs to deal with all dimensions of human rights which are indivisible, inalienable and universal in nature. Limiting the mandate of the NHRI to only civil and political rights and overlooking the economic, social and cultural rights shall make the institutions incomplete and ineffective. So a model of the institution best suited to address the needs of a State should be adopted. And its mandate and competence for promotion and protection of human rights needs to be holistic, broad and all embracing in approach. Above all, the composition and mandate of the NHRI should be guaranteed preferably by the Constitution of the country or, alternatively, by a legislative enactment. “A” constitutional or legislative base ensures greater permanence (since the mandate cannot be changed or withdrawn merely by executive order), greater independence (since the mandate is less likely to be changed or withdrawn if the NHRI does something the government disagrees with) and greater transparency”.²

² National Human Rights Institutions: History, Principles, Roles and Responsibilities, United Nations Publication, New York and Geneva 2010.

b. Autonomy and independence

Autonomy and independence are mutually complementary and interdependent concepts. Independence is the most cardinal principal for the successful functioning of NHRI. So is the principal of its autonomy from the Government. Paris Principles require that NHRIs should have adequate funding and their “own staff and premises, in order to be independent of the government, and not be subject to financial control which might affect its independence.”

• Independence

For this, the state is obligated to ensure a minimum activity budget in order to allow it to operate towards fulfilling its mandate. Besides, there should be a separate budget line over which the NHRI has absolute management and control. Also, the funding should be secure which is protected against arbitrary resolution. Independence of NHRIs can be guaranteed also through appointments and dismissal procedures. The terms and conditions that govern the appointment of members should be transparent; there should be recognized competence and experience in human rights demonstrated by the candidates’ personal history. Guaranteed, fixed term appointments, besides possibility of reappointment, are also a crucial requirements to ensure independence.

• Autonomy

Autonomy of NHRIs can be secured by guaranteeing three aspects relating to its operation:

- A. Legal autonomy,
- B. Financial autonomy, and
- C. Operational autonomy.

Legal autonomy requires that the constitutional or legal provision which acts as the source of an NHRI should give it a distinct legal personality enabling it to make independent decisions and act independently. Likewise, as mentioned above, the founding Act should obligate the State to provide secure funding for the NHRI without any type of interference or control. Thirdly, operational autonomy of NHRIs requires that they should have the power to draft their own rules of procedure without any external interference in its drafting of amendment. Its program activities should be developed on its own. The recommendations or reports or decisions should be

immune from the approval of any external power center. Also, the enabling law should empower the institution to hear any person and obtain any information required for investigation of any human rights abuse.

c. Adequate resources

The Paris Principles require the State to ensure that an NHRI has adequate resources/funding so as to enable it to have its own premises and sufficient number of staff to carry out its designated functions. This is essential for the realization of independence and autonomy of the institution vis-à-vis the Government. But all this finally boils down to guarantee of financial independence of the institution. If the institution is constrained to function under financial control of the Government, it is bound to have a negative impact on the overall performance and efficacy of the Commission.

d. Pluralist representation

The Paris Principles require that the composition of the national institution and the appointment of its members shall be established in accordance with a procedure which affords all necessary guarantees to ensure the pluralist representation of the social forces (of civilian society) involved in the promotion and protection of human rights. “In this regard the sub-committee on Accreditation has noted that pluralist representation in NHRIs can be achieved by ensuring representation from diverse sectors of national institutions and social sectors.”³

In order to enhance pluralism and diversity it is also essential that the staff composition should reflect societal realities at all levels of seniority in the organization. For ensuring pluralist representation in the NHRIs Parliament should be a part of the formal selection process to make it more credible and transparent. The Parliament can delegate the responsibility for conducting the nomination and selection process to a representative committee of experts. The Sub-Committee on Accreditation has laid emphasis on five factors in selection and appointments.⁴

e. Multi-dimensional responsibilities

³ The Sub-Committee on Accreditation, General Observations, Para 2.1.

⁴ Ibid, Para 2.2: A transparent process, broad consultation throughout, advertising vacancies broadly, maximizing the number of potential candidates from a wide range of societal groups, and selecting members to serve in their own individual capacity rather than on behalf of the organizations they represent.

The Paris Principles require a national institution to undertake various types of responsibilities, such as;

- i. To submit to the Government, Parliament and any other competent body, on an advisory basis, recommendations, proposals or reports on any matters concerning the protection and promotion of human rights;
- ii. To promote and ensure the harmonization of national legislation, regulations and practices with the international human rights instruments to which the State is a party, and their effective implementation;
- iii. To encourage the ratification or accession to such instruments and to ensure their implementation;
- iv. To contribute to the reports which States are required to submit to United Nations bodies and Committees;
- v. To cooperate with the United Nations and the UN system, the regional institutions and national organizations of other countries in regard to promotion and protection of human rights;
- vi. To assist in the formulation of programs for the tracking of and research into human rights and to take part in schools, universities and professional circles; and
- vii. To publicize human rights and efforts to combat all forms of discriminations by increasing public awareness, especially through information and education, and by making use of all press organs.

f. Extensive power of investigation

Within the framework of its operations, the Paris Principles require every NHRI to “freely consider any question falling within its competence, whether they are submitted by the Government or taken up by it without referral to a higher authority.” It also requires that an NHRI shall also have the authority to hear any person and obtain any information and any document necessary for examining the issue it takes up for investigation. This will reinforce the principles of independence of the institution which will be free to set the agenda for enquires in any alleged violation of human rights. Besides the national institution shall have freedom to establish working groups from among its members as necessary, and also set up local or regional offices to assist it in discharging its designated functions. This decentralized approach shall be conducive to bring their services close to the people.

g. Additional Principles concerning the status of Commissions with quasi-judicial competence:

No doubt, NHRIs have the general authority to protect human rights and the specific authority to take up “any situation of violation of human rights” as well as consider any question falling within (their) competence. But in addition to this, “a national institution may be authorized to hear and consider complaints and petitions concerning individual situations.” Under this authority of its “quasi-jurisdictional competence” – the NHRI shall be guided by the universally recognized concepts like procedural fairness, due process, and proper delegation of authority and appropriate exercise of discretion. Such institutions with quasi- jurisdictional competence “offer a faster, less expensive and more accessible venue for dealing with human rights violations than traditional court systems.”⁵

Thus the Paris Principles lay down a set of internationally recognized standards to assess the credibility, legitimacy, independence and autonomy and effectiveness of NHRIs. To sum up, for effective functioning, NHRIs are required to have a broader mandate to investigate and deal with all human rights violations, an inclusive, impartial and transparent selection process for their leadership and staffing, independence not only in law but also in practice, guaranteed access to adequate resources and staff, and to cooperate effectively with national and international stakeholders. Needless to say, only such strong, independent and effective NHRIs can act as a pillar of democracy, the rule of law and human rights.

3. Challenges encountered by the NHRC

Despite “A status” accredited to National Human Rights Commission of Nepal since its inception, it is to be observed with concern that the Commission has experienced occasional blows and onslaughts against its independence and effective functioning over the past few years. Those attacks have taken several forms. Sometimes it has been exposed to head-on criticism and the executive desire for its subjugation, whereas on other occasions it has been subjected to more subtle, damaging tactics like retrogressive amendments in the law and the attempts at curtailment of the rights body’s autonomy in financial matters.

Besides, several study reports show that NHRC is faced with various types of obstacles and impediments in course of its works relating to the protection and promotion of

⁵ International Coordinating Committee and the Paris Principles, P. 43.

human rights. Ever increasing culture of impunity, failure to prosecute perpetrators, lack of governmental sensitivity towards human rights issues, inadequate financial resources, occasionally raising questions against the relevance or justification of the rights body, lack of required proper assistance by different agencies of the government, absence of political sincerity, lack of accountability and absence of a separate recommendations implementation department, to name only a few, are some of the major factors responsible for adversely impacting on the competence and operational capacity of NHRC.

Above all, the most serious threat to the legitimacy and efficacy of NHRC emanates from the mounting challenges posed by reluctance of the government towards implementation of an overwhelming majority of the recommendations made by the Commission with regards to protection and promotion of human rights. Nepal Government does not ever get tired of claiming before the UN Human Rights Committee and at the international forums that NHRC is an independent and autonomous body. Especially on ritualistic occasions marked for commemorating the International Human Rights Day and the establishment day of NHRC, the Government and its officials are profusely lavish in showcasing the governmental commitment towards protection and promotion of human rights. It is worth noting that in a ‘Discussion Program on Recommendation related to Human Rights Status of Implementation of Orders/Decisions and State Obligations’ was organized by NHRC on Poush 7, 2074 the presentation made by Nepal Government, Office of Prime Minister & the Council of Ministers, described the initiatives made about the implementation of policy oriented recommendations. However, it remained reticent about the recommendations made on complaints and the status of their implementation.⁶ But providing compensations to the victims of human rights violations or their families alone cannot alleviate their pains and sufferings until and unless the perpetrators are brought to justice as recommended by NHRC.

Deliberate disregard of some crucial recommendations made by NHRC for prosecution of the perpetrators of heinous crimes speaks plenty of the dismissive attitude and casual outlook of the Government towards incidents of human rights violations. Special mention must be made to the following three such recommendations: the case of five Dhanusha students, Shivapuri incident commonly known as forced disappearance cases of 43 persons kept in Army detention at Bhairavnath barracks of the then Royal Nepal Army and the disappearance case of Hari Prasad Bolakhe. The Dhanusha students’ case painfully depicts the story of five young students including Sanjeev Kumar Karn who were subjected to extra-judicial killing by the

⁶ Sambhak, Vol. 7, Falgun, 2074, Bhattarai, Bed & Kafle, Shyam Babu, NHRC: Status of Recommendations and Implementation: an Assessment, P. 139.

then Royal Nepal Army in collusion with Armed and Civilian Police and the District administration on 8 October, 2003. Only after the end of the Maoist conflict and prolonged legal battle and relentless efforts of NHRC and some leading human rights organizations their dead bodies were exhumed from the bank of Kamala River near Godar.VDC. The family members identified the skeletal remains of the deceased bodies who had been brutally murdered, some of them in blindfolded position while the head of one person found severed from his body. The NHRC recommended for prosecution of the perpetrators who all belonged to the security forces, the concerned CDO and some other government officials. But the Government did not care to file any case. In fact, the then SP of Dhanusha district Police Office, Kuber Singh Rana, was subsequently promoted and retired later on after having been elevated to the highest post of Inspector General of Police. Thus instead of implementing the NHRC recommendation one of the prime perpetrators was rewarded with a plum post.

No less notorious was the Shivapuri incident. Approximately 307 persons were kept in detention at Bhairavnath and YudhBhairavnath Barracks of the then Royal Nepal Army at Maharajgunj. Of them, at least 43 persons including four women were subjected to enforced disappearance. Following reports of wide spread torture and cruelty, NHRC made a recommendation to the Government on Bhadra 26, 2066 to make public the state of the disappeared persons, bring the erring security personnel under the orbit of law and to provide interim relief to the victim families. Responding to the recommendation, the Office of Prime Minister and the Council of Ministers informed NHRC that a decision had been made about providing Rs. three hundred thousand rupees as interim relief to each of the victim families and a high level Task Force and Police Headquarters were entrusted with the task of taking legal action against the erring security personnel. However, till date no legal action has been initiated against the delinquent security personnel.

The fate of recommendation made in the enforced disappearance case of Hari Prasad Bolakhe is yet another example of the apathetic attitude of Nepal Government. Acting on the information that Hari Pd. Bolakhe had been killed and his body was buried in a forest at Ganeshstan in Kavre district, on 6 July 2006, NHRC exhumed Hari Prasad's body together with the clothes and the shoes he was wearing at the time of his arrest. Forensic examination concluded that Hari Prasad had died due to "a gunfire injury to the pelvis." NHRC recommended for legal action against the security personnel but no action has been taken so far.

A passing reference needs to be made to Badarmude bus tragedy caused by the Maoists. On 6 June 2005, the Maoist cadres bombed a public passenger bus at Badarmude of Madi in Chitwan district resulting in the death of at least 42 persons

including three security persons. Although 13 years have elapsed since the tragic incident took place, the family of the victims are still waiting for justice.

Following public complaints about the widespread misuse of the then Terrorist & Destructive Activities (Control & Punishment) Ordinance 2062, NHRC had recommended for immediate revocation of the same. But the recommendation fell on deaf ears. That law could become automatically revoked only as a result of the political change brought about the historic Peoples' movement.

Besides, the NHRC had also made recommendations to the Government on transitional justice issues and to set up the relevant mechanisms in line with the international standards and also the directives of the Supreme Court. But the Government found it convenient to bypass that suggestion. As a result, the Acts relating to the Truth and Reconciliation Commission and the Enforced Disappearance Commission could not become victim friendly. Even today different Conflict victims' societies and various human rights organizations are constantly raising their voice for complete overhauling of the transitional justice related laws. Similarly, NHRC also recommended for the ratification of the Code of International Criminal Court (the Rome Statute). But the Government has preferred to ignore those recommendations.

According to one source of information, NHRC made 856 recommendations by the end of the month of Ashad, 2074 to the Government for taking necessary action and giving compensation to the victims. But only 12.05% of recommendations were fully implemented, 48.03% of the recommendations were implemented only partially and 39.02% of the recommendations were under consideration.⁷ The bitter truth of the matter is that most of the fully or partially implemented recommendations were related to compensation, relief or interim relief. However, the implementation status of recommendations for taking legal action is highly discouraging. On account of growing number of non-implementation of majority of recommendations of NHRC, such issues become exposed to internationalization which results in raising fingers towards the Government's commitment to human rights.

As is well known, the GANHRI decides the status of NHRIs every five years based on a critical assessment of their efficacy, independence and autonomy. UNO observes closely the performance of the role of those institutions with regard to promotion and protection of human rights. From time to time it has also expressed concern about the recommendations made by NHRC. Last time, the UNO had expressed its concerns

⁷ Ibid. P. 144.

in its concluding remarks on the periodic reports on Nepal on *UN Covenant on Civil and Political Rights, 1996*⁸ and the *UN Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966*⁹. The Committees have expressed concern especially regarding subjects relating to financial and staff recruitment as mentioned in National Human Rights Act, 2068. Besides, the Committees have also registered their regrets over the non-implementation of the recommendations made by NHRC. This issue has been equally raised in the recommendations on Universal Periodic Review of 2015. Various observations had been made on those issues in the context of UPR 2011¹⁰ as well. Governmental failure regarding timely implementation of such recommendations of NHRC has forced the entry of the issue of human rights violations in the UN Human Rights Committee in the form of complaints. That Committee has even made recommendations in the form of opinions to Nepal Government at least in 14 such complaints about non-implementation.¹¹

4. The context of Nepal

a) Initiatives by NHRC for addressing the ailments

No doubt, the Constitution of Nepal (2015) inherited and internalized the legacy of constitutional status granted to NHRC by the Interim Constitution of Nepal, 2007. Article 249 of the present Constitution has made elaborate provisions specifying the functions, duties and powers of NHRC for accomplishment of its duty - to respect, protect and promote human rights- and ensure effective enforcement thereof. However, for accomplishment of such duty strong legal provisions are required. Subsequent to the promulgation of the present Constitution of Nepal (2015), NHRC sent a draft to the Office of the Prime Minister suggesting necessary amendments to the National Human Rights Act, 2011. Till now NHRC has followed it repeatedly with 9 reminders but to no avail. This is indicative of the governmental apathy towards the suggestions made by NHRC, which has been constitutionally recognized as the sole authority to safeguard the human rights scenario of Nepal.

b) Amendment bill & the Paris Principles

⁸ Human Rights Committee, 15 April 2015, concluding observations on the Second Period Report of Nepal.

⁹ Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 12 December 2014, Concluding Observations on the third periodic report of Nepal.

¹⁰ Human Rights Council Thirty First Session Agenda Item 6, Universal Periodic Review Report of the Working Group on the Universal Periodic Review, Nepal, United Nations A/HRC/31/9, General Assembly, Distr: General 23 December 2015.

¹¹ The Committee has made such recommendations on the complains of victims such as Jeetman Basnet, Gyanendra Tripathi, Tejbahadur Bhandari, Dev Bahadur Maharjan, Mukund Seehai, Yuvraj Giri, Subhadra Chaulagai, Surj Pd. Sharma, Angdorje Sherpa, Chakra Bhadur Katuwal, Milan Nepali, Tope Bahadur Basnet, Padm Narayan Nakarmi and Rajendra Dhakal.

As briefly touched upon in the introductory part of this write-up, the Government sponsored Amendment Bill, presently under consideration before the Parliament, has raised many eyebrows. NHRC and several human rights activists have expressed their serious disapproval of the amendment provisions which intend to curtail the powers and independence of the institution as enshrined in the National Human Rights Act, 2011. Autonomy from Governments, independence, pluralist representation, adequate financial resources, a broad mandate and adequate power of investigation are some of the key criteria laid down by the Paris Principles which are crucial for successful functioning of any NHRI. The proposed amendment bill tabled by the Government suffers on several of these counts. NHRC has been demanding for long that, in order to strengthen the independence of the Commission, it needs to be clearly spelt out in the Preamble of the Human Rights Act itself. Although Nepal Government does not get tired of claiming before the UN Human Rights Committee and at the international forums that NHRC is an independent and autonomous body it has deliberately turned a deaf ear to the suggestion of including a reference to the independence and autonomy of the Commission in the Preamble, a requirement which is *sine qua non* of any human rights institution. This attitude of the Government betrays the commitment level of those who are responsible for overall governance of the system. The proposed Amendment Bill is no exception. While filing its candidature for UNHR membership, Nepal had claimed that, graded as in "A Status", NHRC of Nepal operated under the Paris Principles. If we make such proud claim about our status, Nepal must operate under the Paris Principles for which its autonomy and independence shall have to be guaranteed.

Secondly, what is most objectionable is the Government's strategic attempt to resurrect and reestablish the overriding power of the Attorney General with regard to making decision about whether or not to institute cases against perpetrators of human rights on the basis of recommendations made by NHRC. It should be noted that Section 17 (10) of the National Human Rights Act, 2011 had earlier provisioned that, notwithstanding whatsoever written in that Section, if the Attorney General decides not to file a case on the basis of a recommendation by NHRC pursuant to Article 132 (2) (C) of the then Interim Constitution of Nepal, 2007, the Attorney General shall be required to inform the NHRC pointing out the reasons thereof. Subsequently, this provision and some other provisions were challenged in the Supreme Court through a writ petition filed by advocate Om Prakash Aryal.¹² A three member Bench presided by the then Supreme Court Chief Justice Khil Raj Regmi unanimously struck down the provision terming it

¹² *Nepal Kanoon Patrika* Vol. 55, No. 7 (2070), Writ No. 068-WS-0063, date of decision 2069/11/23, P.843.

unconstitutional. The full bench judgment rightly observed that the NHRC was constitutionally empowered to investigate cases of human rights violations and decide whether or not it was necessary to prosecute the perpetrator. In the event of such recommendation made by NHRC the Attorney General or any other subordinate Government Attorney Office did not seem to have constitutional power to refuse filing of such a case or make any other decision nullifying such recommendation. The apex court further held that Attorney General (AG) was a politically appointed constitutional authority whose continuation in that post depended on the pleasure of the Prime Minister. The Prime Minister cannot hesitate to relieve the AG if he felt to be uncomfortable with any decision made by the latter. Thus it cannot be presumed that the AG can make an unpleasant decision, risking his post, to automatically act on every recommendation of NHRC. The AG or his subordinates were not empowered like in other criminal offences to raise questions about the justification of the recommendation of NHRC for starting prosecution. Hence, the learned justices termed the impugned Section 17 (10) (C) of the National Human Rights Act, 2011 unconstitutional, as it intended “to limit, contract and control” the provision made in Article 132 (2) (C) of the Interim Constitution of Nepal, 2007. In fact, the provision contained in this Art.132 (2) (c) has been virtually copied in Article 249 (2) (c) of the present Constitution of Nepal. That is to say, in a way, in its collective wisdom the then Legislature Parliament also granted legitimacy to the judicial opinion laid down by the highest Court of the land with regard to the supreme position of the National Human Rights Commission with regard to making recommendations for prosecution of human rights perpetrators which cannot be reviewed or reexamined by the Attorney General as in other criminal cases.

It is regrettable to note that Nepal Government has re-introduced almost the same provision, earlier struck down by the Supreme Court, in Section 17A of the Bill using slightly different language. Nevertheless, the gist of the provision is that the AG is not bound by the recommendation of NHRC, and he can make his own decision whether or not to prosecute the perpetrator. The Government can be charged with indulging into vexatious behavior as it is virtually bent on disobeying the ruling of the Supreme Court on a vital issue which has been already judicially settled. This act not only displays apathetic attitude of the Government towards the authority of NHRC rather it is also meant to encourage and shield impunity. The attempt to revive such a retrogressive and overriding prosecutorial power of the AG will first and foremost adversely affect transitional justice in Nepal. Frankly speaking, most of the accused in the ten year long conflict era cases are politicians affiliated to different major

political parties, some Government employees, Police or Army Officials and some Chief District Officers. It shall be a difficult task to bring to justice the cases involving indiscriminate killings by Maoists and the Army, rape by Army personnel, senseless explosion of bus carrying passengers by the Maoists etc.

The Law & Justice Minister Bhanu Bhakta Dhakal, speaking before the Parliamentary Committee, reiterated the stand of the Government that the proposed Bill shall not be withdrawn as it was in consonance with Article 158(2) of the Constitution of Nepal. In a recent interview given to the Himalayan Times,¹³ Chairperson of NHRC, Anup Raj Sharma, talked about the exceptions to the constitutional provision of Article 158(2) concerning the power of AG to make final decision on filing criminal cases. He rightly contended that corruption cases against public servants are filed by the Commission for the Investigation of Abuse of Authority, and not by the AG. Likewise, the cases related to incumbent District Judges are also not filed by AG but by the Judicial Council. This contention of the NHRC Chairperson can be further justified if tested on the touchstone of the clause **“except as provided in this Constitution”** contained in Article 158(2) which allows for space with regard to the final prosecutorial authority of the AG.

i. Financial autonomy:

Another point of reservation refers to the provision relating to financial autonomy. The Paris Principles requires that on NHRI should have “adequate funding”, and the purpose of this funding should be to enable it to have its own staff and premises, in order to be independent of the Government and not be subject to financial control which might affect its independence. The Constitution of Nepal as well as the NHRC Act both look silent about the nature and status of funding necessary to cover running cost of the institution as well as other activities including monitoring, investigation, awareness raising and capacity building. In fact, such budget should be approved and decided by the Parliament and come directly from the state budget.¹⁴ The proposed Section 18A to be inserted in the existing NHRC Act 2011 is welcome to the extent it provisions for the NHRC budget to be allocated by the Federal Consolidated Fund. However, the Commission’s freedom to spend the allocated fund has been subjected to restraints specified by the prevalent general law relating to fiscal administration. If NHRC is not

¹³ *The Himalayan Times*, July 01, 2019.

¹⁴ *National Human Rights Commission-Nepal and OHCHR- Nepal observations on the NHRC Bill 2009, Open Dialogue on Draft Legislation Series-2*, January 2011, P.7

given a free hand to use and spend the allocated budget in accordance with its needs and sometimes urgency of the situation, the Commission may feel handicapped in exercising its mandate in many cases. Say, for example, sometimes the Commission is faced with paucity of fund for conducting some programs whereas there may remain surplus money under some other heading but still the Commission cannot make transfer of the fund from one heading to another heading due to general fiscal rules. For example, last year NHRC had successfully organized a Conference of the representatives of Human Rights Commissions of South Asia, which was not included in the normal annual budget. Therefore, it shall be more expedient and convenient for the Commission to undertake its activities if the process of budget handling is not rigid and clumsy. But the Amendment Bill under consideration before the Parliament seems to make the financial powers of the Commission narrower and to further subject it to all the more rigid financial rules and. Needless to say, the cumbersome technicality of the existing fiscal law may act as a stumbling block to NHRC's power of free and independent use of the financial resources, given the sensitive nature of the activities of the institution. It is to be noted here that a meeting of an Expert Committee held at the Attorney General Office on 31 June, 2018 (Jetha 17, 2075) made a recommendation that NHRC should be authorized to spend its resources in accordance with its Work Plan which will be subsequently subjected to audit by the Office of Auditor General. But the proposed Amendment Bill has failed to accommodate even the expert advice in this regard. Besides, it is also amusing to note that in order to give an impression of allocating inflated budget to NHRC the Government disburses budgets to different human rights NGOs under the heading of NHRC budget. But NHRC has no control or say over such allocated budget.

The Paris Principles, under the sub-heading “**Method of Operation**” requires the national institutions to “set up local or regional sections to assist it in discharging its functions”. The existing NHRC Act 2011 empowers the NHRC to set up its regional offices, sub-regional offices or contact offices, as required, in consultation with the Ministry of Finance -(Sec. 26). Accordingly, at present there are in all 10 regional and sub-regional and contact human rights offices in Nepal. As Nepal has now adopted the Federal model of governance, there is a greater need to further expand the network of human rights offices in the 7 provinces. Considering the geographical remoteness and many other constraints further compounded by the low level of public awareness and wide-spread culture of impunity, expanding

the network of human rights offices becomes all the more necessary. That will provide the victims easy access to the contact Offices of NHRC. But on the contrary, the Amendment Bill, in a highly retrogressive move, proposes to do away with Section 26 of the existing NHRC Act. If the Bill gets the Parliamentary assent in the present form, the structural expansion of the rights body may be brought to naught. How far it would be feasible for victims of human rights violation residing in the far flung remote areas of Karnali zone or, for that matter, in some other remote hilly areas to travel to Kathmandu to seek redress at NHRC? In fact, this is a well calculated strategic move to curtail the mandate of NHRC and obstruct easy access of the victims to remedial mechanism of NHRC.

ii. Pluralist representation

Last but not the least, the requirement of pluralist representation in NHRC must be touched upon. No doubt, there is presence of some more Achilles' heel in regard to the composition and functioning of NHRC which cannot be remedied by introducing amendments to the founding law as such issues fall under the constitution purview. The most serious shortcoming in this regard relates to the flawed nature of pluralist representation of the members of the Commission. The Paris Principles require the composition of the national institution and the appointment of its members to be made in a way which ensures "pluralist representation of the social forces (of civilian society) involved in the promotion and protection of human rights." That is to say, the composition and appointment at the Rights body should reflect collectively ethnic diversity of the society and gender balance.

The pluralist representation, as required by the Paris Principles, can be secured only through a transparent process conducted in consultation with the various stakeholders. Otherwise every time the appointment of the members may be exposed to public criticism and legal challenge. For example, a petition challenging the appointment of Commissioners filed by Ram Kumar Rai and others is long waiting for disposal in the Supreme Court. It is quite amusing to note that, in the name of pluralist representation, the Constitutional Council, in the past, came out with the 'brilliant' idea of recommending the appointment of one member who was supposed to at once make triple representation of three segments of the society: representing the women, the minority classes as well as the Madhesi community!

Besides, the constitutional restraint imposed on the reappointment of the

Chairperson and members of NHRC¹⁵ conflicts with the space of renewability of mandate of the members as specified by the Paris Principles.¹⁶ Although not a rule, this exception needs to be incorporated in the Constitution in specific valid cases. However, those shortcomings can be remedied only through constitutional amendment provided that the lawmakers, particularly the major political parties, display political sincerity and urgency in the best interest of the nation.

Moreover, the pluralist representation on the Commission should be reflected also in staff composition at various levels of the organization which must represent the ethnic diversity of Nepal and reflect gender balance as well. But neither the Constitution of Nepal nor the present NHRC Act recognizes the general staff which constitute the human resources, and are crucial for the collective functioning of the organization. It is regrettable that even today the Amendment Bill has not felt the need of addressing this shortcoming.

5. Concluding remarks

Constitutional guarantee of life, liberty and property of the people cannot materialize unless there is a strong judicial system. However, the recommendatory role of a vibrant National Human Rights Commission empowered with “as broad a mandate as possible” is no less important. Nonetheless, above all it is the Government which has the duty to create conducive environment for guaranteeing the human rights of its citizens. Lukewarm attitude of the Government towards the NHRC or baseless apprehensions about its role shall be counterproductive in the long run. Any curtailment of the competence of the Commission “to promote and protect human rights” cannot be acceptable in a democratic society. The people and the international community as well want to see a competent, effective and dynamic NHRI, and not just a cosmetic constitutional arrangement. Let us not forget, we are under the constant scanner of the international community.

¹⁵ The Constitution of Nepal (2051), Article 248 (4)

¹⁶ The Paris Principles, No. 6 “...This mandate (of the members of the national institution) may be renewable, provided that the pluralism of the institution’s membership is ensured.”

Relation between Medico-Legal system and Crime Investigation

Dr. Harihar Wasti

Abstract

A proper Medico-legal services with minimum standard to the people of Nepal is still in awaiting situation. Nepal Government has not sufficiently addressed this very important and sensitive sector directly related with justice to victims of crime and legal treatment for criminals. Crime is a social disease which can be prevented by accurate analysis and investigation of the incidents occurred during past, providing punishment to criminals and serving the justice to the victims. Without application of standard and methodological analysis of evidences, courts and other relevant authorities never can achieve the right decisions. One of the obstacles for right conclusion in decisions for crime against human body by court is application of substandard or no standard medico-legal and forensic evidences. This can be improved only by recognizing the specific nature of the medico-legal and forensic field, addressing it by relevant laws and accurate management with a bit more priority and use of specialists and experts in this particular field.

Introduction

Medico-legal system denotes a systematic and scientific approach of medical investigation for the purpose of justice. Such system is composed of different legal provisions, structurally designated institutions and application of standardized methods and protocols. Medico-Legal Examination (MLE) is directly related with investigation of any illegal activity against human body which may be offences i.e. homicide, assaults of any type in different circumstances, sexual offences and many others. One of the common MLE is death investigation where a human body is found in suspicious or unnatural circumstances and the cause of death is either not revealed or not believed by families and other concerned parties. Standard autopsy procedures

must be followed by concerned examiner while performing an autopsy. It is truer in situation of gross violation of Human Rights resulting in death of a person. There is also a general duty on the state to investigate any suspicious death, even where it is not alleged or suspected that the state caused the death or unlawfully failed to prevent it¹.

MLE is also essential for estimation of age of accused and or victim when it is questioned, medical examination to determine pregnancy, abortion, delivery and also to ascertain mental soundness in many situations for legal requirements. Medical examination and reporting of an alleged case of torture victim is one of the MLEs where violation of human rights is concerned.. Such documentation brings evidence of torture and ill treatment to light so the perpetrators maybe held accountable for their actions and the interest of justice may be served². All MLE reports are considered as scientific evidences throughout the world.MLE Reports help to give direction of main investigation to investigator, to provide basis for case prosecution for prosecutor and to draw conclusion in court decision for Judges.

Medico-Legal Service in Nepal has not been recognized and addressed as separate entity. Not all cases of MLE are addressed by laws for need of medical examination in terms of detail procedure of examination. Ministry of Health and Population and Department of Health do not have any Division or Department or Section to look after this important field of regular service for people. In the job description of health workers, it is not mentioned that they should conduct different types of medico-legal examination and preparation of reports for court purpose and should attend court when there are summons³. It is not necessary to send annual or otherwise records of medico-legal cases to higher authority whereas it is mandatory in all other types of health related services.

Field of Medico-legal examination

Forensic Medicine is the special branch of Medical Science which studies about the application of the facts and knowledge of medical field for the purpose of law or justice. In our country most of the people have no idea about this subject and many people think the very limited scope of this subject. Usually people understand that Forensic Medicine is the study of dead bodies where and when it is needed for Police which is related with post-mortem examination or autopsy. In day to day life of people in society there are many other situations for medical examination which is not only necessary but very vital for proper justice.

¹ Minnesota Protocol p. 1

² Istanbul Protocol p. 1

³ Muluki Criminal Procedural Code p.192, 195

Cases related with medical examination for the purpose for ensuring justice and humanitarian services are:

A. Criminal cases investigation:

- a) Death investigation through post-mortem examination of dead body and human remains with purpose to find out cause of death, manner of death and so on.
- b) Injury examination and reporting in cases of physical assault, attempted murder.
- c) Medical examinations and reporting of cases of sexual offences including rape victims, suspects or accused.
- d) Age estimation and reporting in cases where there is dispute on age.
- e) Medical examination and reporting of female subjects in questions of abortion, pregnancy, delivery disputes.
- f) Mental state examination and reporting of a victim and or suspect where it is necessary for the court.
- g) Examination and reporting a case of alleged victim of torture.
- h) Medical examination and reporting the cases of gender based violence and domestic violence like battered wife or spouse, child abuse, sexual exploitation, etc.
- i) Examination and reporting the cases related with drunkenness and drug abuse.
- j) Other cases of medical examination necessary for court procedures.

B. Human rights forensics:

Newly developed field of forensics where application of knowledge of sciences and medicine is applied for the purpose of investigation, fact findings and legal purpose in gross violation of Human Rights situations.

Following conditions are commonly related with gross violation of Human Rights:

- Extrajudicial killing
- Death resulting from excessive use of force by law enforcement authorities

- Torture and cruel inhuman and degrading treatment
- Forced disappearance, missing and death
- Custodial death investigation
- Acts of genocide

C. Humanitarian forensics: Application of forensic tools and methods are applied in natural catastrophes and other mass disaster situation for the purpose of disaster victim identification (DVI) and management of the dead.

The cases as listed first two categories, if registered in the court of law need medical examination report as one of the scientific evidences which is taken as basis of prosecution by Prosecutor. Before the step of prosecution, police needs medical examination reports at the beginning of investigation. Practically and as per need of law such cases need documentation of signs and symptoms present in the human body. Such documentation is performed in the form of medical examination report which is necessary for investigator to establish the fact of allegation of illegal or criminal activity against the perpetrator. MLE case of living persons is known as Clinical Forensic Medicine.

Constitutional and legal provisions on Medico-legal sector of Nepal

Constitution of Nepal, 2015 has some of the provisions under fundamental rights of citizen⁴. Under article 20 -Right to justice, article 21.- Right of victim of crime and article 22.- Right against torture are indirectly related with proper care including medical examination and documentation. Similarly for the implementation of article 38 - Right of woman, article 39.- Right of children and article 42. -Right to social justice, medical and medico-legal examination and documentation is connected.

Muluki Criminal Procedural Code 2074 section 20 guides on autopsy in detail as following⁵:

- Any homicide, suicide, accident, unnatural and suspicious death should go through autopsy
- Documentation of details by police investigator at the scene of death
- Dead body should be sent to government doctor or licensed doctor or specialist

⁴ Constitution of Nepal 2072 P. 9, 10, 15, 17

⁵ Muluki Criminal Procedural Code p.138

designated by government

- Sample should be collected from decomposed body to find cause of death
- Reporting by examiner should be done according to annexed format (annex 15)
- Specialist can be taken by investigator to scene
- Board of experts should conduct autopsy when necessary

Section 21 of the Procedural Code 2074 describes about the physical evidence examination like blood, semen, hairs, any organ of human body, any weapon or object and DNA by government doctors or authorized laboratory.

Section 22 explains about the injury examination when necessary in case of physical assault by government doctor or health worker and the examiner should provide MLE report as per annex 16 of the same act. Similarly, this section describes about the medical examination of detainee when there is allegation of torture in detention and the victim should be examined by government doctor or doctor designated by government.

The existing practice of Medico-legal services in Nepal

According to our national legal provisions, it is not clear about medical examination for all types of medico-legal cases. In some of the laws there are provisions about medical examination and collection of reports by investigator. Generally it is written that the case should be examined in hospital by medical professional. For example there is no provision about medical examination of rape victim examination and reporting in relevant chapter of Muluki criminal Code⁶ and Muluki Criminal Procedural Code. By practice, cases are brought by police to nearby hospital, preferably to female doctors and examined by available health professional. The following are the circumstances of MLE under the law and practice:

- a) Dead body examination and report preparation (Autopsy) is done only by Medical Officers. In Muluki Criminal Procedural Code it is clearly written that the autopsy should be done in Government Hospitals or specialist designated by Government⁷. At present situation autopsy is done in all District, previously known Regional, Zonal and Central level hospitals and also in Primary Health Centers (PHC) where posts for Medical Officers (MOs) are created. As exceptions, there are two centers for MLE which are not

⁶ Muluki Criminal Code P.82-87 Karani sambandhi kasur

⁷ Muluki Criminal Procedural Code P.140

directly under Ministry of Health Institutions (BPKoirala Institute of Health Sciences Dharan and Institute of Medicine Maharajgunj) but permitted for medico-legal autopsy by special decisions of Nepal Government⁸. Specialists provide autopsy and other medico-legal services to public in these two hospitals of Nepal..

- b) Clinical Forensic Medicine service to public is being provided by any governmental Health Institution including Health Posts at local area. In all Health Posts and Sub Health Posts MLE is done by Health Professional where any level health professional like Health Assistant, Community Medical Assistant, Nursing Staffs are available and they examine and report any case of assault, sexual violence and others. Courts have authorized the reports examined by any Para medical professional. By their qualification and training, health professional below the rank of Medical Officers do not have any basic skills and knowledge to prepare a report for legal purposes.

Sometimes MLE cases other than autopsy are examined and reported in nongovernmental Health Institution like Private Hospitals including existing Private Medical College Teaching Hospitals and the reports are admissible to court.

Situation of physical facilities in Medico-legal field of Nepal

- a) **Lack of minimal infrastructure in this field:** Proper examination of the dead body does not need very sophisticated instruments and expensive setup. It requires a well-ventilated wider room with good light and sufficient water supply with proper drainage. A working table with some knives, blades, skull opener, and bone cutter are the regularly used necessary instruments for dissection of the body. Such facilities do not exist in many hospitals of any level. X-ray facility for dead bodies in particular cases becomes essential during autopsy. Cold storage or refrigerator to store dead bodies is basic requirement. Such facilities if installed once run for longer time.

In our real practice of this sector, there is no appropriate mortuary room even in higher level hospitals. There is no single Hospital where X-ray facility for dead bodies exist. In many hospitals autopsy is done in ground or in movable trolleys without proper light, with inappropriate instruments and not enough water supply.

- b) For clinical Forensic services, examination kits according to nature of the

⁸ Decision of Cabinet of Ministers of Nepal to permit medico-legal autopsy for Kathmandu 2056

case should be ready in any level health institution. A separate examination room with examination table and good light is basic requirement.

Clinical cases in most of the hospitals are examined in Emergency Department with not following professional confidentiality as a separate clinical examination room in hospital for MLE is not available.

Efficiency of Medico-legal service in Nepal

- a) A standard medico-Legal services to the Nepalese people is becoming dream. Both sectors of forensic field; post-mortem examination or autopsy and clinical forensic medicine and toxicology are suffering up to that limit as there is no further edge to become worse situation. As per law and practice, autopsy work should be done by Medical Officers (MOs) in Government Hospitals. The newly posted MOs have not enough orientation training and not having competency with optimum knowledge during their Bachelor level qualification(MBBS) course because of the highly variable curriculum and learning activities of different Medical Colleges from Nepal and abroad. It is well known fact that MBBS course can be passed with high scores without doing or observing a single case of autopsy and it is same for very broad field of clinical Forensic Medicine like examination of physical assault, age estimation, victims of sexual assault, torture victim examination and many more others.
- b) According to law and practices, the doctor who examines any medico-legal case needs to attend court for testimony⁹. This procedure is taken by most of the doctors as one of the distressing situations during their professional activity as they are never oriented about the procedures. After long time of examination and reporting a case, doctor is summoned by court as expert witness for testimony. In this situation doctors and other health professional do not feel comfortable. There is feeling of humiliation and some kind of accusation to attend court.
- c) Without any further training or orientation classes about medico-legal cases they are compelled to provide the service in very sensitive and important field for society. Because of these many reasons almost all doctors are reluctant to conduct any medico-legal case examination and reporting it. Mostly the work is done without sufficient knowledge, confidence and interest which results with under quality reporting and ultimately it can keep an innocent individual many years in prison or a criminal continues further activities being freed from

⁹ Evidence Act 2031 sec. 18, 52

lack of proper evidences.

The Future of Medico-legal Service in Nepal

Medico-legal service in Nepal can be improved with minimum to optimum standard without very big expenses, if government commits and implements following activities.

1. Recognition of the specific nature of the Forensic or Medico-Legal Service Sector

Development of any field is possible by proper planning and practical implementation. The right implementation of any program to achieve objectives needs accountable and responsible institution. The medico-legal field of Nepal is searching it's real guardian for taking care in proper way. The agenda for sustainable goals by 2030 is applicable in this context which states that the threats of intentional homicide, violence against children, human trafficking and sexual violence are important to address to promote peaceful and inclusive societies for sustainable development. They pave the way for the provision of access to justice for all and for building effective, accountable institutions at all levels¹⁰.

Following methods and tools can be applied in the context of Nepal.

- a) It must be recognized through establishment of a separate Division or Unit in Medico-Legal service sector from Central to local levels. This can be done with establishment of National Medico-Legal Center (NMLC) at Central level with corresponding Provincial centers at all seven provinces. Ideally a separate Act is necessary to manage this field throughout the country. The NMLC works at Kathmandu providing the routine service work and as referral center for the cases from outside. It also provides trainings or orientation program for new doctors and other health care providers as per need in coordination with concerned authorities. The main objective of NMLC and provincial medico-legal centers should be overall planning and management of this sector throughout the country. In other countries there are either National Forensic Science and Medicine Institute or Centers under certain Ministry (Ministry of Law and Justice in Sri Lanka, Ministry of Home Affairs in UK) guided by separate acts providing medico-legal services.
- b) The medico-legal service should be provided through specialists in the field.

¹⁰ <https://una-gp.org/the-sustainable-development-goals-2015-2030>, goal 16

The specific nature of the field and highly sensitive field of work quality medico-legal services cannot be provided by Medical Officers or any other specialists in medicine.

Posts for Forensic Medicine Specialist must be created in different level Hospitals with relevant organogram. At present, one Forensic Medicine Officer Post must be created at each hospital with more than 100 beds and human resources should be prepared through sponsor schemes like in other field of Medical Science practiced in past. Utilization of around 50 already available Nepali medico-legal experts in the country must be managed. Forensic Medicine Officer is responsible for regular medico-legal cases of the hospital and also looks for referral cases from other peripheral hospitals.

In most of the larger city area of the country, there are Private Medical Colleges for MBBS study. Forensic Medicine Department is equipped with relevant minimal number of faculties in all Medical Colleges. The Colleges where Nepali Specialist as faculty member is employed must be utilized by state to provide specialized service to people. Such colleges should get authority to provide all medico-legal services including the autopsy service like in BPKIHS Dharan and IoM Kathmandu. In this regard, recently passed Medico-legal Service Operation Guideline 2075 by Cabinet of Ministers must be implemented without delay¹¹.

- c) Use of scientific and standardized guidelines or Medico Legal Examination and Reporting Formats and Standard Operating Procedures (SOPs)¹² in Forensic work for different types of medico-legal examination must be implemented. Such formats and SOPs are developed and used by Forensic Medicine Department IoM and Medico-legal Society of Nepal (MELESON)¹³. These formats are prepared by considering internationally accepted standards and inclusion of all basic elements for particular case. For nationwide application and use of such formats it is not necessary to introduce new law or legislation. Through Directives from Ministry of Health or Department of Health, uniform application of such standards must be applied.
- d) **Training program for District Medical Officers and other health professionals who are involved in medico-legal services.** No any Medical Officer should be posted at District and lower level hospitals without additional

¹¹ Medico-legal Service Operation Guideline 2075, recently passed by Cabinet of Ministers and now under process of operation by Ministry of Health and Population

¹² Standard Operating Procedures for Forensic Examination 2018, Ministry of Health and Population

¹³ <http://meleson.org>: Medico-legal Society of Nepal (A professional organization of Forensic Medicine Experts in Nepal established on 2072 for development of the poor state of medico-legal services in Nepal)

orientation or training on medico – legal field. If paramedics are examining the cases for medico-legal purpose, they also must be trained before they are compelled to examine and report the case. For clinical MLE cases and particularly cases of Gender Based Violence (GBV), Nepal Government has addressed through establishment of One stop Crisis Management Center (OCMC)¹⁴. Since 2011 the number of hospitals with OCMC has been reached more than 50 scattered throughout the country. But again the quality of services including medico-legal service is not satisfactory.

2. Infrastructures and other accessories

- a) Basic minimal facilities for autopsy service in each hospital and PHC where autopsy should be carried out must be updated and installed. Such facilities are at least one separate room for mortuary, good light, sufficient water, gloves, aprons, boots and dissection instruments.
- b) At least one room must be allocated for examination of the cases of clinical forensic field like sexual offences cases, assault cases, victim of torture, examination of the detainees , age estimation etc. In this room good light, kit box with necessary instruments according to the nature of the case must be available. Each medico-legal case demands privacy and safety for examination and reporting. The present practice of examination in Emergency before other people is unethical and illegal.
- c) **Back up facilities for medico-legal services:** Like in other clinical disciplines, in Forensic service sector some of the basic laboratory and some other facilities are essential. There is no any Laboratory for toxicology and serology in Nepal which can analyze blood alcohol, common poisons concentration in blood and other simple tests which are basic investigative procedures. Lacking these basic facilities, many medico-legal cases transform in to very complex ones. Histo-pathology for autopsy service is must to ascertain causes of death and injuries in many medico-legal cases. The available clinical setup of histo-pathology should be utilized for routine autopsy cases when it is needed. Portable X-ray facility for mortuary service must be assured. It is most essential where regular autopsy workload is very high and complex cases are taken for medico-legal examination.

Other specialty like Forensic Odontology and Forensic Anthropology must involve in the investigations related with identification in mass death by

¹⁴ Hospital based One-stop Crisis Management Center Operation Manual 2067 Ministry of Health and Population, Population Division

natural or other disasters or accidents and exhumation. Experts in such specific field are not yet available in our country.

- d) **Competent Forensic Science Laboratory:** Existing two laboratories for Forensic services; National Forensic Science Laboratory Khumaltar and Central Police Forensic Science Laboratory Maharajgunj are incapable to provide basic analysis and report on visceral samples for poisons. Blood, seminal stain and other objects in questions must be analyzed very quickly and report them for successful prosecution of the case. Unless and until competent Forensic Science Laboratory are available, successful investigation and prosecution remains impossible. Utilization of modern scientific technology like DNA profiling is essential which demands component experts and sound modern technology. DNA is helpful in the identification of criminal and victim and also helps to get linkage between offence, offender, offended and offending objects. But such very sensitive and very evident methodology requires legal backup, sound technology and highest knowledge and skills of experts in the field. Justice in crime like homicide and sexual offences is suffering by lacking such facilities in Nepal.

3. Incentive or remunerations for medico-legal works

- a) The existing token remuneration for one autopsy which was sanctioned 20 years back must be revised. Appropriate amount should be allotted by considering bio- hazards, physical and mental stress in the work.
- b) Minimal incentive for other medico-legal works must be provided.
- c) The expenses to attend the court by medical doctors and forensic experts must be paid accordingly with coverage of traveling and other necessary costs.

4. Legal requirement

There must be clear provisions in law or respective sections of laws or Acts about medico-legal examination of the concerned case. It is better option to enact a separate law with coverage of all medico-legal procedures and Forensic Sciences sector. Provisions of examination and reporting a medico-legal case by Specialist or Expert in the field according to possibility or availability of such experts with first priority must be laid down in the laws. So that it becomes possible to use the services from already available experts in other than Government institutions who can provide the quality services.

5. Accountability and responsibility of Medical Examiner

Though there are some provisions in laws regarding this issue, it is not seriously taken by any stakeholder including medical professional. A professional can be responsible and also accountable only while working in normal situation of optimum facility equipped with necessary knowledge and skill. As crime investigation is very sensitive issue, all the investigators including medical professional must be responsible and also accountable for their examination and opinion. There must be specific legal provisions as guidelines and also rewards and punishment for their work. Nepal Medical Council Act and Regulation have provisions to take action against medical professional with negligent activities during treatment resulting harm to the patient.¹⁵ Though code of ethics¹⁶ is equally applicable in all professional activities of medical profession, it is not enough for making professional accountable and responsible because of the serious consequences to the affected parties So that some more clear and specific provisions regarding the proper medico-legal examination and documentation must be present in relevant law or act.

6. Public awareness and orientation to concerned stakeholders of justice

Activities to raise public awareness for speedy examination of any medico-legal case that can be done through the activities of different concerned Ministries and other relevant governmental and nongovernmental organizations. Because of the delay in medical examination, the possible evidences in medical reporting and other forensic scientific examination are usually not detected.

Complete information about the circumstances of any case must be produced before medical examiner at the time of medical examination of the case. Little information or no information related with circumstances always limit to examiner to come in to possible conclusion. It should be mandatory to produce the copy of preliminary investigation of scene and dead body by Police and photographs if available. Medical records from hospitals where the person died must be produced with dead body at the time of autopsy. Similarly in any clinical cases information relevant to medical examiner must be provided at the time of medical examination. There is recent trend to use readymade formats in preliminary investigation which are incomplete and must be updated.

There should be orientation and training program for the professional of all stakeholders so that the possibilities, limitations and general knowledge about the case can be disseminated with each other. Regular periodical meetings of all

¹⁵ Nepal Medical Council Regulation 2024

¹⁶ Code of Ethics NMC 2017

concerned authorities can be organized for better and complete investigation which helps to serve for justice.

References

1. Constitution of Nepal 2072 ; Part 3, Basic Human Rights and Duties
2. Hospital Based One-stop Crisis Management Center (OCMC) Operational Manual 2067 Ministry of Health and Population
3. The Minnesota Protocol on the Investigation of Unlawful Death (2016); United Nations Human Rights Office of the High Commissioner
4. <https://una-gp.org/the-sustainable-development-goals-2015-2030>, goal 16
5. Nepal Medical Council Regulation 2074; no.22, 23
6. Evidence Act 2031, sec.18, 52
7. Code of Ethics 2017;Nepal Medical Council
8. Muluki Criminal Code 2074; *parichhed 18 Karani Sambandhi Kasur*
9. Muluki Criminal Procedural Code 2074; sec. 20, 21, 22, 112
10. Istanbul Protocol, Manual on the Effective Investigation and Documentation of Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, United Nations High Commission for Human Rights 2004
11. Standard Operating Procedures for Forensic Examinations; Ministry of Health and Population 2018
12. <http://meleson.org>
13. *Medico-legal Sewa Sanchalan Nirdeshika 2075*; approved by Meeting no. 63 of Cabinet of Ministers of Nepal on 2075-12-04

Advancing Business and Human Rights in Nepal

-Tek Tamrakar

Abstract

Human are essential for the human development. The full respect as well protection and promotion of human rights is not only the obligation of an individual but it's the duty of all the state bodies, private sectors and all the individuals. Mere holding the government is not enough, rather everyone needs to complement each other in the full realization of human rights. Hence the author tries to briefly highlight on the key elements of UN Guiding Principles on Business and Human Rights, which has been an international normative framework, makes all state and non-state actors responsible for the respect, protect and remedy the human rights. In addition, article also states the relevant provisions of the Constitution of Nepal in relation to the rights to development, economic, social and cultural rights including business and human rights. Author also attempts on shed light on the importance of human rights to be integrated into the business sector. The role and responsibilities of the National Human Rights Institutions (NHRIs) in enhancing business and human rights is further explained in the article. Highlighting issues and challenges in this area of intervention, author has come up with the ways forward. The key recommendations suggested by author include; a standalone but comprehensive guidelines and mechanisms to monitor the human rights at business community; capacity building initiatives through inductions and orientations to the government and the officials from the private sectors, the studies and assessments, human rights audit and education curricula etc.

Introduction

Following the constitutional aspiration, the Government of Nepal has a vision of “Prosperous Nepal-Happy Nepali”. This can only be possible if there is a social justice and human rights realized by the people at large. It's not just about the physical development but about human development that has to be advanced for the full realization of human rights. The all sections of society need to be benefited by the process and outcome of the development. Human development is well defined

as the process of enlarging people's freedoms and opportunities. It's about the real freedom that people must decide who to be, what to do, and how to live.

We all know that the human rights are basic rights and freedoms for everyone based on dignity, fairness, equality and respect. These are inalienable and essential for the prosperity of humanity. Development without human rights and human rights without development, these are inter-related. Hence, it's important to have a good link between development and human rights. In the name of development, if focus is just given to the infrastructure without due consideration on inclusivity, diversity and dignity of human being, that will never help people to realize their rights. In other hand, we also need to know that the development is a must to advance the wellbeing of the people at large. It creates opportunities, services, access and the same time ensures of education health etc. The private sector is one of the key contributors in this regard. They in one hand helps to provide opportunities and services as mentioned above and in other can also be the violators of the human rights if they only focus on profit. In the name of employment, employers can't infringe or limit the rights of employees. Hence, a balance approach is always important to make sure that both go hand in hand. Likewise, human rights are non-negotiable.

Talking about business communities and companies, by the nature of their work, they often focus on profit as mentioned above. They do not think of that this may affect people's human rights. Moreover, they also tend to overlook the international human rights standards. They generally have the thought that they do only need to take care of the national laws and policies but not the international human rights frameworks. The compliance of the human rights work is the task of the government.

There are two key impacts of business on human rights. One is more positive and second one is bit negative. Talking about positive impacts; companies provides jobs; advances development by constructing roads etc; promotes freedoms of expression through developing information technology; enhancing health through innovating and supplying medicines. And about negative impacts; it may expose the employers to unsafe working conditions; they may displace from their place; they may drain or pollute drinking water; and they may link to forced labour.

To provide the normative frameworks in order to promote the realization of ensuring full respect of human rights in the development work/projects, UN has adopted a Guideline Principles on business and human rights in 2011. It's the global standard, which outlines the role of business and governments in respecting human rights. The Principles do not create any new international legal obligations on companies or the private agencies, but they help concerns to operate with respect for human rights and meet their legal responsibilities set out in domestic laws.

The Principles are based on a 'Protect, Respect and Remedy' framework. These

guiding principles are ground in recognition of:

- 1) States’ existing obligations to respect, protect and fulfil human rights and fundamental freedoms;
- 2) The role of business enterprises as specialized organs of society performing specialized functions, required to comply with all application laws and to respect human rights.
- 3) The need for rights and obligations to be matched to appropriate and effective remedies when breached.

The three pillars of the UN Guiding Principles are described as given follows as well:

If we analyze the roles given above to the states, corporate and the victims itself, all the actors are required to implement the guidelines by developing necessary frameworks, systems and mechanisms.

The principles should be implemented affective with focusing to the rights and needs of as well as the challenges faced by individuals from groups or populations that may be at heightened risks becoming vulnerable or marginalized.

The framework states the duties to protect against human rights abuses by third parties, such as business, through their policies, regulation and adjudication. The companies have the responsibilities to respect human rights, that is, to avoid infringing on the rights of others. Likewise, the principle states that companies must take steps to ensure that there are effective judicial and non-judicial remedies available to people whose human rights are abused.

In addition to it, there are numbers of international obligations set in the covenants

and conventions. And as the companies need to work under the national laws, they are directly/indirectly accountable towards compliance of international human rights treaties. As we know that once the international conventions are ratified, the government requires to treat them prior than the national laws and go for the effective implementation.

The guideline has come up with altogether 31 guiding principles to protect, promote and respect the human rights into the business. The principles are varied in nature grounded on the key pillars mentioned above. Few are related to the protection, few are respect and remaining are under the respect.

Protection	Respect	Remedy
Take appropriate steps to prevent, investigate, punish and redress such abuse through effective policies, legislation, regulations and adjudication	Avoid infringing on the human rights of others and should address adverse human rights impacts	Provide for or cooperate in their remediation through legitimate processes
Set out clearly the expectation that all business enterprises domiciled in their territory and/or jurisdiction respect human rights throughout their operations	Respect human rights refers to internationally recognized human rights – understood, at a minimum, as those expressed in the International Bill of Human Rights and the principles concerning fundamental rights	Comply with all applicable laws and respect internationally recognized human rights, wherever they operate
Enforce laws that are aimed at, or have the effect of, requiring business enterprises to respect human rights	Seek to prevent or mitigate adverse human rights impacts that are directly linked to their operations, products or services by their business relationships	Seek ways to honour the principles of internationally recognized human rights when faced with conflicting requirements

Sambahak

Ensure that other laws and policies governing the creation and ongoing operation of business enterprises	Respect human rights applies to all enterprises regardless of their size, sector, operational context, ownership and structure	In order to gauge human rights risks, business enterprises should identify and assess any actual or potential adverse human rights impacts
Provide effective guidance to business enterprises	Ensure that policies are in place	Take appropriate steps to ensure the effectiveness of domestic judicial mechanisms when addressing business-related human rights abuses
Take additional steps to protect against human rights abuses by business enterprises that are owned or controlled by the State	Carry out human rights' due diligence	Treat the risk of causing or contributing to gross human rights abuses as a legal compliance issue wherever they operate
Exercise adequate oversight in order to meet their international human rights obligations	Be of a form and frequency that reflect an enterprise's human rights impacts and that are accessible to its intended audiences	Seek to prevent and mitigate those that are most severe or where delayed response would make them irremediable
Promote respect for human rights by business enterprises with which they conduct commercial transactions	Provide information that is sufficient to evaluate the adequacy of an enterprise's response to the particular human rights impact involved	Take appropriate steps to ensure, through judicial, administrative, legislative or other appropriate means, that when such abuses occur within their territory

Draw on these Guiding Principles to promote shared understanding and advance international cooperation in the management of business and human rights challenges	Internal decision-making, budget allocations and oversight processes enable effective responses to such impacts	Provide effective and appropriate non-judicial grievance mechanisms
Encourage those institutions, within their respective mandates and capacities, to promote business respect for human rights and, where requested	Involve meaningful consultation with potentially affected groups and other relevant stakeholders, as appropriate to the size of the business enterprise and the nature and context of the operation	Consider ways to facilitate access to effective non-State based grievance mechanisms dealing with business-related human rights harms
Seek to ensure that those institutions neither restrain the ability of their member States to meet their duty to protect	Recognize that the human rights risks may change over time as the business enterprise's operations and operating context evolve	Establish or participate in effective operational-level grievance mechanisms for individuals and communities who may be adversely impacted
Engaging at the earliest stage possible with business enterprises to		Industry, multi-stakeholder and other collaborative initiatives that are based on respect for human rights-related standards should ensure that effective grievance mechanisms are available
Ensuring that their current policies, legislation, regulations are implemented		Ensure their effectiveness, non-judicial grievance mechanisms, both State-based and non-State-based

Enforcement measures are effective in addressing the risks		
--	--	--

Constitution of Nepal from business and human rights point of view

The Constitution of Nepal¹ has provisioned numbers of fundamental rights under its chapter three. The chapter contains almost all nature of the rights for the protection and promotion of human rights of general population in Nepal. It has incorporated the rights regarding personal liberties, civil freedoms, political and civil rights, economic and social rights, right to development and solidarity. The fundamental rights which are closely linked with fundamental rights are given as follows:

Rights ¹	Directive principles ²
Right to live with dignity.	Focusing on the development of arts, literature and music which form national heritages
Right against exploitation:	Protection and developing languages, scripts, culture, literature, arts, motion pictures and heritages of various castes, tribes, and communities on the basis of equality and co-existence, while maintaining the cultural diversity of the country
Right relating to education	The interests of consumers by maintaining trade fairness and discipline by making national economy competitive, while ending activities such as creating black marketing, monopoly, artificial scarcity and restricting competition
Right to social justice	Sustainable socio-economic development strategies and programs under the regional development plan for inclusive economic development with regional balance, and implement them in a coordinative manner
Consumer rights	Guarantee social security, while ensuring the basic rights of all labours, in consonance with the concept of decent labour,
Right to Women	Participation of labours in management, while maintain cordial relations between the labours and entrepreneurs
Child Rights	to evaluate economically the work and contribution such as maintenance of children and care of families

¹ Constitution of Nepal 2015.

Indigenous peoples	The indigenous nationalities participate in decision-concerning that community by making special provisions for opportunities and benefits in order to ensure the right of these nationalities to live with dignity, along with their identity, and protect and promote traditional knowledge, skill, culture, social tradition and experience of the indigenous nationalities and local communities
Right to environment	Private sector investment in the health sector service oriented by regulating and managing such investment while enhancing the State's investment in this sector
Right to employment	Advancement of the rights of PWDs ³
Right to privacy	
Right to Dalits	

In addition, the provisions mentioned above, there are numbers of laws and regulations that directly and indirectly relate to the business and human rights. For example, labour act, company and cooperative laws, foreign employment related laws; environment protection act, social security act, child labour prevention and prohibition act, child labour prohibition act, child rights protection act, criminal procedures, civil code and procedures etc.

The Supreme Court has also made numbers of directives and orders in the name of the government in response of the cases filed on; Godavari marble, persons with disability, brick kilns and right to environment, child labour and bonded labour abolition case; road expansion case. The Government of Nepal has also ratified numbers of international laws.

Why human rights into business sectors

As mentioned above, the Constitution has enshrined numbers of human rights as the fundamental rights under part fourth of it. Few of key rights recognized as the fundamental rights; right to healthy environment, right to dignified life, right to have affirmative action for poor and marginalized, social justice, right at work and right to work, right to women, right to child, right to consumer, right to environment, right to social justice, right to freedoms, right to equality, and IP's rights etc. The constitution also talks about the compliance of international human rights treaties as the fundamental directives under its directive principles and state policies. The government has ratified numbers of treaties/conventions and accepted numbers of UPR recommendations as well. The set of fundamental rights have categorically recognized all the generation and nature of rights from personal liberties to collective rights, civil and political rights to economic, social and cultural rights and right to

solidarity to right to development.

Likewise, we also need to analyze the overall local and international trends. Several global trends have come together to place human rights higher on the business agenda. The trends are like; the emergence of the global economy as the central geopolitical fact of our time, and the emergence of foreign trade as a polarizing political issue globally; the information technology revolution that links the world as never before; increased consumer awareness and attention to issues like the labor practices of companies whose products they buy; privatization, which has elevated both the influence of business, several high profile events in which businesses have been implicated in serious human rights violations; and; the rapid growth of stakeholder groups, as, for example, the number of internationally- recognized NGOs has grown.

Furthermore, below are the reasons that the all the private sectors including complains to respect the human rights into business.

- Compliance with both domestic and international laws: Human rights principles are provisioned in the national and international normative frameworks. Ensuring that the business operations are fully aligned with the legal principles helps companies avoid legal challenges to them global activities.
- Protection and promotion of the rights of the Consumers: The increased media attention to business' role in protecting human rights has led to increased consumer awareness of the treatment of workers producing goods for the global marketplace and demands for public accountability.
- Promoting the Rule of Law: Many of the principles enshrined in the Universal Declaration of Human Rights (UDHR) highlights the creation of a stable, rule-based society that is essential to the smooth functioning of business. Applying human rights principles thoroughly, objectively in a company's global operations can help to development of legal systems in which contracts are enforced fairly and corruption are less prevalent, and all business entities have equal access to legal process and equal protection under law.
- Building Community Goodwill: A multinational's presence can be viewed locally as positive or negative. Avoiding human rights violations will help maintain positive community relations.
- Enhancing Risk Management: The denial of basic human rights often leads to social or political disruption. This in turn can cause labor strife, restricted access to goods and services, or delays in the movement of finished products.
- Increasing Worker Productivity and Retention: Protecting the human rights and labor rights of employees and business partners' employees leads to

increased productivity, as workers who are treated fairly and with dignity and respect are more likely to be productive. Enterprises that avoid human rights and labor rights violations can also reduce employee turnover and achieve higher product quality.

- Promoting affirmative actions and social justice: Given the increased presence of the private sectors and shrinking numbers of opportunities at the government sector, it will be difficult to promote social justice through affirmative action. As the private sector do really not consider affirmative actions to be implemented. Hence, as the agency works under the rules and regulations of the government, requires upholding the affirmative action and implement accordingly.
- The SDGs 2030² itself conveys a huge message among all the actors that include private, public, government and non-government that development is more the human development and governance is to be part of all the goals. No matter whether the goal is on economic upliftment or on social agenda, human rights, peace, justice and accountability are the key elements that all the goals are to be responsive towards.

What are the human rights?

The Universal Declaration of Human Rights' (UDHR) provides the right to "an existence worthy of dignity. It can be applied to business either in terms of the remuneration provided to workers, or through contribution to the material well-being of a community through investment in social infrastructure.

A number of these following human rights standards can be applied in varying degrees to the private sector.

- Principles that directly affects a business' employees;
- Principles that involve a company's business partners, and their employees;
- Principles that affect the community and general human rights environment in which a company operates.

In addition, there are numbers of human rights instruments for example, conventions on; Rights of Child, the elimination of All forms of Racial Discriminations; Elimination of all kinds of Discrimination against Women, Rights of Persons with Disability, Rights on Torture, inhuman and degrading treatment, Covenant on Civil and Political Rights and on Economic, Social and Cultural rights that the Government of Nepal has been the State Party of. In addition, there are other key human rights conventions that are relevant directly with business and human rights; ILO Convention, 169.

² Sustainable Development Goals contains 17 Goals that contains from social protection to development and governance.

Once the conventions are ratified or endorsed by the government, it requires to be implemented effectively. Necessary guidelines, policies, rules and regulations along with laws need to be developed to make sure that all the provisions are implemented effectively.

In our case, there are few examples of the key recommendations made by the treaty body committees indicating towards the implementation of human rights by the business communities. The committee on child rights have asked the government to eliminate all forms of child labour and ensure their education. Likewise, all forms of discriminations in all spheres of all private and political life need to be prohibited. There is one more key recommendation for due consideration towards IPs rights while initiating necessary infrastructure development work and also the rights of persons with disability.

NHRIs³ on business and human rights

The National Human Rights Institutions (NHRIs) as the watchdog body of the diverse human rights, they cannot simply aloof from looking after the business communities. To make them more human rights accountable and responsive, the NHRIs can contribute a lot by developing necessary policies/normative framework human rights friendly and providing necessary oversights for the implementation of UNGP on business and human rights. They are key domestic mechanisms for promotion and protection of human rights. The institutions' broad mandate, competencies, and special status between state and nonstate actors on the one hand, and special status between the national and international levels on the other hand enable them to engage effectively in the field of business and human rights.

The NHRIs have committed themselves, as affirmed in the ICC's⁴ 2010 Edinburgh Declaration, to integrate business and human rights into their strategies and activities at international, regional, and national level to support the implementation of the UN Guiding Principles⁵.

2009, NHRIs have been engaging with the international human rights system in order to increase understanding and raise awareness of their role in addressing business and human rights issues. As a result, they have contributed to the development of the UN "Protect, Respect and Remedy" Framework and obtained an evolving role within all pillars of the framework and in its implementation. This paper presents how these domestic institutions, bridging the national and international levels, fit into the UN legal regime for corporate responsibility for human rights and what contribution they make to the implementation of the UN Guiding Principles. The NHRIs need to

³ National Human Rights Institutions

⁴ International Coordinating Committees on the NHRIs now known as Global Alliance for National Human Rights Institutions

⁵ <https://www.humanrights.dk/publications/business-human-rights-role-national-human-rights-institutions>

continue to exercise their unique role as a bridge between governments, civil society and business enterprises in holding all concerned stakeholders to the highest level of accountability in terms of ensuring respect for [h]uman [r]ights by [b]usinesses; to work with businesses to help them understand international human rights laws and policies...and to provide tools for enhancing risk, compliance and impact assessments and on-going due diligence processes.

They can not only hold the business institutions accountable to respect the human rights but also ask Government to protect and ensure necessary grievances and remedial mechanisms. Even the NHRIs can directly work as a legitimate institution to provide remedies to the affected communities from the violation of human rights by business communities. The NHRIs furthermore can not only educate people about UNGP but also to the government as well as private organizations by developing necessary knowledge products.

Challenges and opportunities

As mentioned above, the private sectors, given the nature, they only focus on profit and sometimes they overlook the very key aspects of the human rights while doing their job. Hence, they are to be made responsive towards human rights frameworks.

The corporate social responsibility is no more the philanthropic or volunteer work, but they are bound to contribute for the same to respect, protect and promote of the human rights of need populace of society. There should be enough level of measures and mechanisms that one can use to claim. Few of the issues that most frequently asked to address by stakeholder groups, include: adherence to core labor standards, as established by the ILO, i.e., non-discrimination, affirmative actions, freedom of association and collective bargaining, child labor, and forced labor, both for companies and their business partners; the use of private and public security forces; arbitrary detention of employees or others related to business operations; business impact on particular groups such as indigenous peoples and migrant laborers; · Corruption and bribery serving to deprive persons of human rights.

As one can see the news often in the newspapers regarding the violation of the rights of employers, workers and staffers by their employees, companies and the cooperate sectors. The issues are being exposed regarding child labour, equal pay for same work, maternity leave, descent work and harassment etc. There are hidden issues not yet being published but very important to be discussed are whether the private sectors are supposed to introduce and implement affirmative action and quota for women, dalit and other vulnerable communities or not and also whether they should respect the fair remuneration as government does not not etc.

The right to work is important but equally we need to have right at work. Having work itself does not necessarily recognize and respect the rights of persons. The

environment given for descent work is equally important.

As we are still struggling in the inviting the international and national business communities for the investment, it's not been much visible issues. However, once the multi-national companies and big traders are there in Nepal, this will come in front. Hence, it becomes important that necessary assessments and policies and framed out and more importantly discussion are to be initiated on the different aspects of business and human rights.

The private sectors are seemed more responsive towards corporate social responsibilities but not much towards human rights-based approach. The philanthropic support will not serve the purpose of the human rights. The private sectors are liable to work for the human rights by; respecting the human rights at their sector but also promoting human rights through contributing for the sake of human being.

Way forward

To materialize the national slogan of “Prosperous Nepal and Happy Nepal” as mentioned above, the government should make sure that the human rights is well respected in all the spheres of life. The private sectors are equally accountable towards human rights. The oversight mechanisms are to be strengthened so that they can better oversee and provide necessary guidance. Necessary tools and procedures are to be introduced.

Few of the other steps that to be considered are: i) Steps embeds the responsibility to respect human rights into its culture, knowledge and practices; ii) the practices identifies and understands its salient, or most severe, risks to human rights; iii) continued engagement with the stakeholders to inform its approach to addressing human rights risks, iv) ensured shared responsibility across different company functions whose actions and decisions may pose risks to human rights; v) implemented governance procedures to make sure the most severe and systemic human rights issues; vi) encouraged staff to talk openly about human rights issues; vi) provided performance incentives that motivate staff to manage human rights risks; vii) learned from its experience in identifying and mitigating human rights risks to support continuous improvement.

As a watchdog body of the human rights, the National Human Rights Commission can a very remarkable role in advancing the agenda of business and human rights. The commission can basically focus on;

1. Developing necessary guidelines and mechanisms to monitor the human rights at business community;
2. Induction to its own officials and stakeholders on the guideline principles mentioned above on business and human rights;

3. Initiating necessary dialogues and discussion with the business sectors, trade unions, interest groups of labour rights etc;
4. Carrying out necessary studies, research on the issues around business and human rights.
5. Developing human rights audit plans auditing to make sure that the business communities are audited periodically from human rights point of view;
6. Internalizing the issues through introducing it as the education curricula;
7. Producing knowledge products and disseminating widely among the stakeholders and beneficiaries.

As the Government of Nepal is in the process to developing new National Human Rights Action, this is the right time that necessary advocacies and lobbies are important to be undertaken. The information and to be supplied regarding international practices. For example, the India Government has developed stand alone action plan for business and human rights. And there are many government in South Asia have already tackled it.

At the meanwhile the commission should embark upon overseeing the implementation of SDGs from human rights point of view and analyze business and human rights while preparing treaty body reports and report on UPR. Many of the Government like Thailand, Indonesia, even India have tried to come up with separate human rights action on this important issue. And this could be a right time that the commission initiates the dialogue to have same for us.

Representatives of development project affected communities from Ilam, Lamjung, Kathmandu, Bhaktapur, Rasuwa and Ramechhap expressed their grievances on the development project as they do have severe impacts to them as no mechanisms for grievance handling and their involvement in planning, implementation and monitoring process. Private sectors opined that the State should create congenial environment for the private sector and local communities have to embrace their initiatives for national development. They further added to existing laws and policies do not favor for the economic growth and prosperity. "Private sector is aware of human rights are doing their best to respect and promote human rights of workers and communities" they added. State should take initiatives to control brain drain and need to encourage private sector for the innovations and technological developments.

Reference materials:

1. UN Guideline Principles on Business and Human Rights, UNOHCHR, 2011
2. Constitution of Nepal, 2015

3. Treaty body recommendations (UNCERD, UCDEAW and UNCRPD)
4. Sustainable Development Goals (Quantitative and Qualitative Indicators), National Planning Commission 2019)
5. Roadmap on Sustainable Development Goals: 2030

(Footnotes)

- 1 Article 16-50, Constitution of Nepal
- 2 Article 51-52, Constitution of Nepal
- 3 Persons with Disability

संवाहकको अर्को अङ्क
मंसिर, २०७६

Next Issue of Sambahak
December, 2019

Women's Access to Justice in Nepal

Prem Bahadur Thapa

Abstract

The right to access to justice is a basic principle of the rule of law and a necessary component for the respect and protection of (women's) human rights. Being a multidimensional right, it encompasses availability, accessibility, good quality, and accountability of justice systems and the provision of remedies for victims'. Women experience gender gaps in access to justice, as discrimination and obstacles/restrictions, both within laws and justice systems; continue to prevent them from seeking effective legal remedy for violations of their rights. This write up briefly discusses the major challenges of women to seek access to justice. This also focuses the major legal and institutional arrangements for the access to justice. It somehow tries to analyse the major trends of the Supreme Court which established the new jurisprudence in the access to justice to women.

1. Introduction

The concept of justice is rooted in all national cultures and traditions and is closely linked to fairness, equity and impartiality¹. The right to access to justice is a basic principle of the rule of law and a necessary component for the respect and protection of (women's) human rights. Together with good governance and the independence, impartiality and credibility of the judiciary, it is an essential means to give genuine content to rights. Access to justice refers to the capacity of victims to obtain justice and the efficiency of the judicial system in delivering justice.² If a victim does not have the capacity to restore violated rights or is unable to exercise them fully or properly, he or she cannot effectively enjoy the rights guaranteed in the constitution or law. Being a multidimensional right, it encompasses availability, accessibility, good quality, and accountability of justice systems and the provision of remedies

¹ United Nations, Security Council, Report of the Secretary-General, The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies, para. 7, 23 August 2004, S/2004/616.

² A Study report on Women's Access to Justice, National Judicial Academy, 2015, p. 25.

for victims'³. The United Nations has defined access to justice as the capacity of a person to seek legal remedy in line with standards for human rights through formal and informal sectors.⁴ According to the American Bar Association, access to justice refers to a situation where each citizen has the capacity to approach judicial bodies for legal remedy.⁵

In practice however, women experience gender gaps in access to justice, as discrimination and obstacles/restrictions, both within laws and justice systems, continue to prevent them from seeking effective legal remedy for violations of their rights. This situation of inequality is the result of both structural barriers, such as discriminatory and gender blind laws and institutions, and social barriers, including patriarchal social norms, practices, attitudes and stereotypes. As a consequence, judicial mechanisms fail to be physically, economically, socially and culturally accessible to all women.⁶ Not surprisingly, discrimination and challenges in access to justice remain a persistent problem in Nepal, including in transitional justice. While key improvements have taken place in recent years - several discriminatory laws have been amended, the capacity building of the justice system has been strengthened and the Truth and Reconciliation Commission regards crimes of rape and sexual violence committed during the armed conflict as gross violations of human rights-, women are still experiencing setbacks to exercise their right to access to justice, including in formal and informal transitional justice.

In this regard, only 3.9 per cent of victims of violence seek the legal assistance from any public authority⁷, and only 28 per cent seek support from justice sector institutions, as highlighted in a recent study on women's access to formal justice conducted by the Nepali Judicial Academy⁸. Some of the barriers in accessing justice cited by the respondents were: lack of information on available legal remedies (25 per cent), lack of trust in the justice sector (18 per cent), complicated and lengthy legal procedure (16 per cent), among others. Despite the special legal provisions for gender sensitive handling of cases and support mechanisms, 32 per cent of female claimants were informed about the availability of legal aid service. Continuous hearing was used in 53 per cent of cases brought by a woman; in-camera hearing

³ General recommendation No. 33 on women's access to justice, Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW), 2015, CEDAW/C/GC/33, at para 1.

⁴ United Nations Development Programme, Programming for Justice: Access for All: A Practitioner's Guide to Human Rights-Based Approach to Access to Justice, (Bangkok: UNDP, 2005), p.3.

⁵ American Bar Association, Assessment Tools for Access to Justice, Rule of Law Initiative, 2012, p. 1.

⁶ See note 4, at para 3

⁷ A Study on Advancing Justice Sector Reform to Address Discrimination and Violence against Women in Four Selected Districts of Nepal, Ministry of Women Children and Social Welfare (MoWCSW), International Commission of Justice (ICJ) and Centre for Research on Environment, Health and Population Activities (CREHPA), 2013, p. 145

⁸ see supra note 3

was conducted in 39 per cent, and confidentiality was maintained only in 24 per cent of the cases⁹.

The United Nations has identified the essential subjects or scope associated with access to justice, whose objective is to improve access to justice and ensure access to legal remedy¹⁰. The essential components of access to justice are as follows:

Legal protection¹¹

Those rights not protected by law cannot be restored if violated. However, in addition to guaranteeing rights, the law has also determined the process of legal remedy. Fundamental values related to legal remedy have been developed at international level through provisions of various treaties and in national laws and legislative amendments. A country's judiciary, as well as the legislature, will play an important role in developing laws that comply with human rights. The judiciary in particular can direct concerned authorities to amend discriminatory laws and draft appropriate new laws.

Information about law and judicial processes¹²

Knowledge of the law is the main means of fighting injustice. Poor and under-privileged groups have been deprived of such knowledge, resulting in a risk that they will be deprived of justice. As formal legal education in Nepal only starts at the Bachelor's level, only those pursuing law as their professional career are fully aware of the law and rights.

Legal counsel and representation¹³

Access to legal remedy is not ensured even when citizens are aware that their rights have been violated. As a result, legal counsel and the expertise of law practitioners in the form of legal representation is needed to fulfil requirements in court. As this process requires financial resources, those in a poor economic condition often cannot arrange legal representation for themselves.

Adjudication¹⁴

Proper legal remedy is identified through adjudication. Courts are the formal mechanisms that adjudicate. In terms of access to justice, physical access to courts

⁹ Ibid

¹⁰ Programming for Justice: Access for All, p. 5.

¹¹ Supra note 3

¹² Ibid

¹³ Ibid

¹⁴ Ibid

and prompt availability of formal and informal sector services are also important features. As women enjoy less access to legal and judicial services in Nepal, their cases should be prioritized. Furthermore, if a formal process for adjudication were to be adopted by the court, its impartiality, clarity and results would hold more importance.

Enforcement of law¹⁵

The degree of access to justice is measured by how far laws are enforced. Crime investigation sectors and the police will play a crucial role in enforcing criminal laws in particular. As the state on behalf of victims will investigate and prosecute, the court cannot deliver justice to victims in situations where there is a failure to collect substantial evidence, resulting in the deprivation of justice for victims and the promotion of impunity.

Judicial accountability¹⁶

Access to justice will be impacted by whether court proceedings are concluded with due responsibility and what chances there are for law violators to be prosecuted. Likewise, situations wherein one is forced to pursue illegal avenues in order to access justice will create the impression among people that justice cannot be provided easily, and faith in the courts will be lost as a result.

2. Constitutional and legal provisions on women's access to justice

The Constitution of Nepal, (2015) has guaranteed the right of individuals to seek legal remedy in cases where their rights are violated.¹⁷ The Constitution has safeguarded rights to criminal justice arrested for criminal activities.¹⁸ The Constitution provisioned that nobody shall be detained without informing about the ground of arrest, arrested person shall have right to consult a legal practitioner in choice for defendant and confidential counselling, produced before adjudicating authority within a period of twenty-four hours of such arrest excluding the necessary time of journey. The Constitution further provisioned that every person shall have the right to a fair trial by an independent impartial and competent court or judicial body¹⁹ and indigent party shall have the right to free legal aid in accordance to law²⁰. In addition, the Constitution has enshrined fundamental rights to social rehabilitation, compensation for victims. Although access to justice has not been stipulated in the

¹⁵ Ibid

¹⁶ Ibid

¹⁷ Article 46 of The Constitution of Nepal, 2015

¹⁸ Ibid Article (20)

¹⁹ Ibid Article 20(9)

²⁰ Ibid Article 20(10)

Constitution directly, the provisions stipulated in the Constitution of Nepal, right to equality in article 18, justice-related rights in article 20, victim's rights in article 21, women's rights in article 38, right to social security in article 43, the policy related to inclusion and social justice in article 51 (Na) and the policy related to justice and punishment in article 51 (Ta) are particularly relevant.

It has been addressed through other legal provisions. Some legal improvements have been made in terms of restoring the rights of women victimized by various crimes and violence, and ensuring them access to justice in particular. These legal provisions are related to ensuring rights to equality, improvements in the treatment of women in the workplace, monetary support provided to women by the state for covering legal expenditures, management of compensation for survivor women, prioritization of case proceedings concerning women, and covering of expenditures related to bringing witnesses to court²¹. Likewise, provisions of the District Court Regulations relating to continuous hearings and that proceedings will be conducted in case in rule 23 (C), cases of women in rule 46 (b) will be heard in closed hearing, that morals should be shown while recording statements from witnesses of rule 29 (4), that priority should be given to cases of women in rule 31 (2) as queue, rules related to providing paid law practitioners as per rule 95 a (3) and rule 96 (2), and management of cases according to priority as per provisions related to court of Civil Code No 11 are important factors. Directives related to maintaining confidentiality in cases of special nature, 2064; the facility of managing court fees as per clause 23 of the Court Fees Act, 2023 and provisions of clause 3 of the Act related to legal aid for providing free legal aid to those who cannot afford it can be utilized to provide access to justice for women. Nepal Acts Amendments Bill, 2072 amended some Nepal acts to promote gender equality and end gender-based violence against women, provisions related to court, Civil Code, 2020 and Rape Mahal, Government Cases Act, 2049, Foreign Employment Act 2064, Human Trafficking and Transportation (Control) Act, 2064, Domestic Violence Crime & Punishment Act 2066 are also important achievements in view of increasing access to justice for women.

The new Penal Code and Civil Code, adopted in August 2017 and entered into force in August 2018, profoundly reformed Nepal's legal system by bringing major changes in the laws and proceedings, and introduced key provisions further protecting women's rights, including: (a) extended statutory limitations; (b) modified definition of rape to encompass victims under the age of 18 with or without consent; (c) increased sentence for murder after torture or rape and rape convictions; (d) marital rape added as a basis for legal divorce; (e) equal ancestral property rights given for a married daughter; (f) virtual and in-camera hearings systems reinforced; and (e)

²¹ Supra note 3, at p. 20

criminalized enforced disappearance, torture and discrimination, particularly caste-based discrimination. The new provisions on son preference, witchcraft-accusation, *Chhaupadi*, child marriage and caste-based discrimination constitute a landmark towards the elimination of harmful practices through their criminalization²². Concerns have however been raised in relation to the statute of limitation for registering cases of rape and other sexual violence, discriminatory provisions that restrict women's right to marital property upon divorce, and the low level of awareness by women and girls on their rights and available mechanisms to access justice²³.

In line with the provisions on women's rights as fundamental rights²⁴ in the Constitution, the Government of Nepal has carried out a profound reform of its normative framework to repeal or amend any gender discriminatory provisions, and adopt new laws and policies. In 2015, it identified the need to amend 315 laws and enact 110 new federal laws, 22 provincial laws and six local level laws, in order to fully implement the provisions of the Constitution²⁵. As per Article 47 of the Constitution, 16 acts on Fundamental Rights were adopted in September 2018.²⁶ The CEDAW Committee raised concerns on the delayed adoption of the specific legislation on special opportunities in the fields of health, education, employment, housing, clean water, sanitation and social security.²⁷ Numerous gender-responsive laws and policies have been introduced, including Act to Amend Some Nepal Acts for Maintaining Gender Equality and Ending Gender Based Violence (2015), Sexual Harassment at the Workplace (Elimination) Act (2015), and Disability Rights Act (2017).

International legal provisions on access to justice

Various international treaties, commitments and agreements express human rights and access to justice to be provided by the independent sectors and bodies including

²² Son preference, accusation of witchcraft, *Chhaupadi*, child marriage and caste-based discrimination are all criminalised with a sanction from three to five-year imprisonment and/or a fine from NPR 3,000 to R 50,000 depending on the crime.

²³ CEDAW Committee (2018), Concluding Observations on the Sixth Periodic Report of Nepal, advanced unedited version, CEDAW/C/NPL/CO/6, at para 10.

²⁴ Article 38 of the Constitution of Nepal, 2015

²⁵ Ministry of Law, Justice and Parliamentary Affairs (2015), Identification and Prioritisation of Laws Necessary for the Implementation of the Constitution and the Current State of Law Making.

²⁶ As of November 2018, the following sixteen acts have been adopted: (1) Right to Safe Motherhood and Reproductive Health Act; (2) Compulsory and Free Education Bill; (3) Right to Employment Bill; (4) Right to Food and Food Security Bill; (5) Right to Housing Bill; (6) Public Health Service Bill; (7) Protection of Victims of Crime Bill; (8) Individual Privacy Bill; (9) Disability Rights Act amendment Bill; (10) Children Act amendment Bill; (11) Land Act amendment Bill; (12) Environment Protection Act amendment Bill; (13) Consumer Protection Act amendment Bill; (14) Public Security Act amendment Bill; (15) Social Security Bill; and (16) Caste Based Discrimination and Untouchability Act amendment Bill. Ensuring that communities at the local level are aware of these new acts and their provisions will ensure effective implementation and contribute to accountability of relevant stakeholders. The Right to Safe Motherhood and Reproductive Health Act, Compulsory and Free Education Act, Right to Employment Bill; Protection of Victims of Crime Bill; Land Act amendment Bill; Environment Protection Act amendment Bill; and Caste Based Discrimination and Untouchability Act amendment Bill.

²⁷ CEDAW Committee (2018), Concluding Observations on the Sixth Periodic Report of Nepal, advanced unedited version, CEDAW/C/NPL/CO/6, at para 16 and 17.

CWDAW and General Recommendation 33 of CEDAW Committee of dated 23 July 2015 which is directly related to women's access to justice²⁸. Articles 7, 8 and 10 of the Universal Declaration of Human Rights, 1948, articles 2 (3) and 14 of the International Covenant on Civil and Political Rights, articles 2 (b), 2 (c), 2 (f) and 15 (2) of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) 1979, General Recommendation (No. 33, 2015) on women's access to justice by the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, articles 4 to 7 of the Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, Goal No. 16 of the Sustainable Development Goals (2016-2030), etc are relevant on access to justice²⁹.

Supreme Court's decisions on access to justice

Decisions rendered so far by the Supreme Court of Nepal in relation to women's access to justice are noteworthy. Besides promoting fundamental rights of women, decisions of the Supreme Court are also concerned with improving work procedures relating to legal cases of victimized women. Some of them have directed towards concerned authorities to improve laws while others annulled the laws that are faulty in terms of gender-based discrimination. Likewise in some cases, they have directed the government to run awareness programmes for victimized women. As many women are finding it hard to access justice due to cumbersome legal provisions, such decisions have helped simplify legal procedures.³⁰

The Supreme Court of Nepal has also engaged in inventiveness to improve the court proceedings to address the specific problems and needs of the victims of violence in the court³¹. In the case *Women Rehabilitation Center v. the Council of Minister*³² the petitioner had asked the court to give effect to international human rights treaties in order to provide fair, reliable, and credible proceedings regarding to imparting justice to the victims of domestic violence. The petitioners had also argued that the Domestic Violence (Crime and Punishment) Act, 2066 had not provided any effective remedy to the victims of domestic violence. In this regard, the Supreme Court observed that the treaty obligations couldn't be derogated by the State. Thus, the Court upheld that the letter and spirit of international treaties should be implemented in good faith. The Court also found that proceedings in cases related to violence against women in the open court had often resulted into humiliation to the victim women due to public disclosure of all the facts related to the incidence.

²⁸ Ibid

²⁹ Ibid

³⁰ See supra note 3

³¹ Review of the Supreme Court's Cases on Gender Equality, HIDR, (May, 2017) at p.22

³² See *Jyoti Lamsal Poudel v. the Council of Ministers*, NKP 2066, Issue 12, D.N. 8282.

Therefore, the Court ordered the State to form a separate and fast track court to hear criminal cases, in particular cases of domestic violence where women are the victims.

Similarly, investigation, prosecution and proceedings on cases related to rape were often cumbersome to the victims³³. In this light, the Supreme Court in the case filed by Advocate Jyoti Lamsal³⁴ issued a number of orders to reform the criminal proceedings. The Supreme Court order to establish a camera court for proceeding of rape cases, to establish Counseling Centers in all districts of Nepal for providing needed council to the victims, to establish a distinct police force within three years responsible for public prosecution, emphasized on respecting the right against self-incrimination or the Miranda Right in the course of prosecution, to equip district hospitals with required technology, lab, and experts to have efficient medical examination of the victims, to establish a Director of Public Prosecution to increase the efficiency of public prosecution and formed an Expert Committee to prepare a manual relating to cases of violence against women for effective prosecution and fair trial.

In short, the Supreme Court took the leadership role in reforming the criminal proceedings, especially related to gender justice³⁵.

The *Annapurna Rana* case³⁶ was another landmark case in the area of gender justice in Nepal. The patriarchal belief system had put women under a number of repressions, including the control over sexuality. Virginity was considered as the basic standard of judging the character of a girl. She was not permitted to bear a child without marriage, which was a taboo in society. She could not live with a male partner without marriage. The Annapurna Rana case first time dismantled such obsolete social belief systems and challenged the legitimacy of the social taboos. In the Annapurna Rana's case, the Supreme Court quashed the 'virginity test order' of the Kathmandu District Court, presupposing that the order had contravened the 'right to privacy' of a woman. The decision introduced a new parameter on defining sexuality, cohabitation, and marriage. The Court upheld that having promiscuous sexual relationship, cohabitation, and bearing a child do not amount to marriage and all such facts cannot affect or alter the legal status of a woman. The decision had blazed a trail interrogating the patriarchal rationality deeply rooted in the structural-functional pattern and cultural heritage of the Nepalese society.³⁷

³³ See supra note 26

³⁴ See Jyoti Lamsal Poudel v. the Council of Minister, NKP 2067, Issue 11, D.N. 8507

³⁵ See supra note 26

³⁶ See Annapurna Rana v. Gorak Shumsher JBR, NKP 2055, D. N.. 6588.

³⁷ See SURENDRA BHANDARI, COURT, CONSTITUTION AND GLOBAL PUBLIC POLICY 70 (Kathmandu, DDL, 1999), at 2-3.

The *Chhaupadi* case³⁸ is another unique example of judicially led intervention in correcting not only the legal system but also the social practices. The Court ordered the Government of Nepal (Government of Nepal (GoN)) to declare the *Chhaupadi* practice as a harmful practice within a month and formulate needed laws to eliminate the *Chhaupadi* practice. The GoN, Ministry of Women, Children and Social Welfare (MoWCSW) after 2 years of the Supreme Court's order issued a Directive order on the Elimination of *Chhaupadi* in 2007. Some researchers observe that, "Although made illegal by the Nepali law and as a violation of international laws and agreements, *Chhaupadi* as a tradition is still alive in parts of Nepal mainly because it has been promoted and preserved by the society for generations."³⁹

The Supreme Court has also taken leadership role in protecting the rights of equality between father and mother in passing down citizenship.⁴⁰

3. Trends of women's access to justice in Nepal

a. Types of cases commonly reported

In 2015 the National Judicial Academy conducted a study under the leadership of the Supreme Court⁴¹ identified the different types of cases most commonly brought by women to justice actors in Nepal are namely: cases related to violence (domestic violence, non-intimate physical and sexual violence, sexual harassment, threats, and conflict-related violence), marriage (including polygamy, forced marriage, marriage by deception), divorce, share of marital and parental property, harmful practices (in particular accusation of witchcraft), human trafficking, alimony and caste-based discrimination (including untouchability).

b. Help-seeking behaviors

Most of the women rights violations go unreported in Nepal, due to social stigma attached to help-seeking behaviors and practical obstacles. Among women whose rights had been violated, only 27.2 had lodged complaints⁴². The National Human Rights Commission, Nepal reported that only 227 cases of human trafficking were registered at the Nepal Police in Fiscal Year 2016/2017, and 305 cases for Fiscal Year 2017/2018⁴³. The National Demographic Health Survey also shows a similar trend for cases of violence against women. While 22 per cent of women aged 15-49 have experienced physical violence, 7 per cent have experienced sexual violence, and 26

³⁸ See Dil Bahadur Bishwakarma v. the Prime Minister, NKP 2062, D. N. 7531.

⁴⁰ See Sabina Damai v. the Government of Nepal, KNP 2068, D.N. 8557

⁴¹ National Judicial Academy (2015), Study Report on Women's Access to Justice, Unofficial translation, at page 22.

⁴² Ibid at p 29

⁴³ National Human Rights Commission, Nepal (2018), Trafficking in Persons in Nepal National Report, at page 9

per cent of ever-married women have experienced emotional, physical or sexual violence, 66 per cent of victims have never sought help nor told anyone, and only 22 per cent of victims have sought help to stop the violence⁴⁴. As source of help to stop the violence, the victim's own family is the first source (59% of victims), followed by the neighbour (37%), friends (29%), the police (10%), husband's family (4.3%), social work organisation (3.5%), religious leader (1%) and lawyer (1%)⁴⁵.

c. Sources of legal support and influencing factors

According to group discussions and interviews, in urban areas, the police are generally the first justice actor to be reached, regardless of the nature of the dispute.⁴⁶ Outside main urban centers, the first source of help sought for cases of high gravity and major crimes, such as murder or physical attack, remains the police.⁴⁷ For other cases, there are different trends depending on the composition of the local population. Women living in rural areas among a mixed community will first go to the police. In localities where one community/ethnic group is dominant, there are higher fear and risks of social stigma, marginalization and threats, and women will then turn to community leaders or local organisations. Women's cooperatives, women groups and grassroots organisations and NGOs present at the community level may also be the first help women will seek, but this cannot be generalised as their presence is not homogenous throughout Nepal. In localities where such support and organisations are available and well-known, women will reach out to them before the community leaders.

Most commonly, the traditional leader will attempt to solve the issue him/herself, outside any formal or institutionalised mediation system. Women's groups will first assess whether the claim is genuine, and then refer to the adequate authority. As members of women's cooperatives reported, they also try to directly solve the issue at the community level for minor disputes, again outside any institutionalised mechanisms.

Prior to Nepal's shift to federalism, community mediation was also available at the local level. Mediators were elected by the VDC, and received certification from the Mediation Council. They were to provide their services in line with the Mediation Act of 2011 that lays down the key principles and provisions for community-based resolution of disputes. Women could request their services upon her wish, often

⁴⁴ Ministry of Health of the Government of Nepal (201), Demographic and Health Survey of Nepal, at page 348, 351, 355 and 362

⁴⁵ See MAPPING ON ACCESS TO JUSTICE FOR WOMEN IN NEPAL, Bridging the gap between formal and informal systems through women's empowerment, UN Women, at p.6

⁴⁶ Ibid

⁴⁷ The police are the first resort for most people in cases of crime, domestic violence or debt, and traditional justice mechanisms are however preferred for land issues, Asia Foundation (2017), A Survey of the Nepali People, at page 32.

referred to by NGOs or women's groups. These community mediations are to be dissolved with the establishment of the Local Judicial Committees and the creation of their own mediation centers. However, community mediators are still exercising in many parts of the country, as many Local Judicial Committees are not functioning or have not constituted their mediation centres yet⁴⁸, community mediators are still exercising in many parts of the country. For municipalities where the Judicial Committee is functioning, there is a growing trend of women seeking help⁴⁹.

4. Barriers on women's access to justice in Nepal

There is a common perception among women that they cannot access justice without facing challenges. According to the 2015 study of the National Judicial Academy, out of 1,497 women respondents who had lodged a claim, 34.7 per cent said they had felt difficulties in accessing justice because they are women. This study further identified the main reasons for women not to lodge a complaint, namely: distance of providing center, complex and lengthy procedures, doubt in decision, financial constraints, and lack of knowledge on where to seek support, fear of additional violence, as well as fear of stigma and marginalization by the family and community. The deeply entrenched patriarchal and gender-discriminatory behaviours and stereotypes, together with the marginalisation of women from public spheres and the unequal power dynamics, constitute the root causes preventing women's access to justice. Even after speaking out, the claims of women for social justice and reparations are rarely met. They are re-victimised at every step of the legal process.⁵⁰

- **Barriers inherent to the claimant herself**

The 2015 National Judicial Academy study highlighted the relation between educational status of women and their access to justice, whereby more women with poor educational status felt they faced obstacles in accessing justice. The lack of awareness and knowledge on gender equality, women's rights, legal provisions and procedures, as well as on justice systems available to them prevent women from knowing which action to take and which justice actors to turn to upon violation of their rights. The deep-rooted patriarchal and stereotyped mindset leads to the normalisation of violence, whereby women often do not recognise violence as a crime. According to the Nepal Demographic and Health Survey, 28.5 per cent of women consider wife-beating justified. Due to social stigma, and lack of trust towards justice providers, women are also "unwilling" to seek legal support as 'they

⁴⁸ Supra note 46 at p.7

⁴⁹ Ibid

⁵⁰ WOREC (2010), *Unveiling Justice: Rape Survivors Speak Out*, at page 104.

don't want to be labeled as victims ⁵¹.

- **Barriers linked to immediate environment of the victim**

The family, whether it is the claimant's natal or marital family, constitutes the immediate environment of the victim, and plays a key role in supporting/barring women access to justice throughout the process. The family may put pressure on the woman to not register her case due to honour and fear of humiliation. In view of the dependency of a woman upon her family, there is little chance for a woman to reach out to a justice service provider if she is not supported, or worse, is she is threatened, by her family. Additionally, examples were given whereby the family does not respect the compromise found and/or reparations ordered. In many cases of violence dealt with through compromise, the husband and/or the in-laws promised to change their behaviours, but continued perpetuating the violence as soon as the woman came back home. In cases involving the separation of property, the family either did not give the property as ordered, such as a piece of land, or was deliberately providing property that could not be used, such as a piece of land where nothing could be grown.⁵²

The living location of the claimant is an additional key factor that will determine whether a claimant will ever try to and success in approaching a justice provider. In rural areas, most of the cases end up being dealt within the community, even if the woman reached out to the police. Once informed of the incident, the community leader will try to convince the victim to settle the dispute through reaching an agreement. A women's rights advocate explained that in his municipality of Province 3, around 250 cases of violence and trafficking are registered at the police every year. Of these, only 5 per cent reach the court, and 60 per cent are solved in the community⁵³.

- **Barriers linked to the other party**

Pressure and threats are a common practice by the defendant, their family, lawyer or supportive community leader, in particular if the defendant has economic, social or political power, to prevent women from reaching out to justice providers, from registering her case, or processing the case with the necessary statements and hearings. These take the form of defamation, threats to the claimant and/or her family, repeated harassment and humiliation, promise of financial gains, pressure or bribery⁵⁴.

- **Barriers linked to justice systems and actors**

⁵¹ See supra note 46 at p.8

⁵² Ibid

⁵³ The remaining 35 per cent are claimants who never proceeded their claim and/or did not appear in court

⁵⁴ Supra note 46 at p.9

Due to traditional norms, stereotyped behaviours, personal bias, practical constraints or other factors, women face challenges in obtaining full support from the judicial authorities throughout the entire process.

a. Local Judicial Committees

While the recent creation of the Local Judicial Committees is seen as historic opportunity to enhance women's access to justice, in particular in rural areas as they face challenges in fulfilling their judicial role in an independent manner aligned with the inclusion and equality promises of the Constitution. Due to limited necessary legal knowledge and experience on administrative, managerial and legal processes, unclear operating guidelines, lack of adequate mediators, lack of adequate physical infrastructure, interference, pressure or harassment from Mayors and the local population, personal bias and stereotypical attitudes etc. the local judicial committees are unable to perform their duties and responsibilities regarding adjudication and mediations. The decisions by the Local Judicial Committees are to be appealed to the District Court. In view of the obstacles faced by women to access courts, it is unlikely that women, in particular from marginalised groups, will be able to challenge the decision of the committee when unsatisfied⁵⁵.

b. Police

While going to the police to seek support, a woman may be confronted with intimidating and judging behaviors from the Police personnel. This is not only limited to personal responsibility to register claims, but may start from the office guard. In many instances, the police will ask inappropriate questions or delegitimise the victim, compelling her not to register her complaint.⁵⁶ The CEDAW Committee raised concerns on the fact that officers, especially at the local level, prevent the registration of sexual and gender-based violence, and do not comply with rulings of higher courts and fail to execute such judgments⁵⁷. Cases have been reported where the police itself mediated a case instead of investigating it and taking it to the appropriate authority, such as the Attorney General Office. If the case is properly registered, gender-blind and inadequate investigation and interrogation procedures lead to poor collection of evidence, thereby preventing the strong prosecution by the Attorney General. During the Universal Periodic Review of Nepal in 2015, emphasise was put on the need to facilitate complaints from victims of gender-based

⁵⁵ Governance Facility (2018), "Rules of the Game" Institutional challenges for women's participation in local democratic governance, at pages 46.

⁵⁶ Supra note 46 at p.11

⁵⁷ CEDAW Committee (2018), Concluding Observations on the Sixth Periodic Report of Nepal, advanced unedited version, CEDAW/C/NPL/CO/6, at para 10 (d).

violence and their access to justice, prosecute and punish the perpetrators.⁵⁸

c. Lawyer

The lawyer of the opponent party sometimes exercises pressure on the lawyer of the woman, or on the woman herself, through threats or bribes. In addition, the lawyer may ask for excessive fees that cannot be paid by the claimant, may disrespect his/her code of ethics by sharing the confidential information received, or may disappoint her claimant with his/her general insensitive behaviour and handling of the case⁵⁹.

d. Courts

Financial constraints, long and lengthy procedures, distance to the court, use of language not understood by the claimant, discriminatory decision-making, and doubt in decision are among the factors that prevent women from lodging a complaint to the court or from being provided fair remedy for the violation of their rights⁶⁰.

5. Governmental and non-governmental efforts in enhancing women's access to justice in Nepal

The Government, Development Partners and Civil Society Organisations in Nepal have established mechanisms and are currently working towards improving access to justice, in particular for women, and excluded and vulnerable groups.

Efforts of the government of Nepal

Ministry of Law, Justice and Parliamentary Affairs (MOLJP) is in the process of drafting a new National Integrated Free Legal Aid Policy. The previous Policy, dated 1997, is aligned with the former judicial system and is therefore not applicable to the local level and to Local Judicial Committees. The new policy aims at establishing a dedicated inter-ministerial committee, strengthening the cooperation and coordination between the different actors, including the Judicial Committees, establishing robust monitoring systems and ensuring that legal aid is accessible to all. The National Integrated Free Legal Aid Policy also aims at providing legal aid to groups that are not eligible under the current policy, such as victims of conflict-related sexual violence and victims of domestic violence. Capacity enhancement trainings have been provided by the Ministry of Law, Justice and Parliamentary Affairs to Local Judicial Committees on legal knowledge and skills, as well as on legal procedures.

⁵⁸ Universal Periodic Review (2016), Responses to Recommendations and Voluntary Pledges, available at: <chrome-extension://mhjfbmdgcfjbbpaeojofohoefgiehjai/index.html>.

⁵⁹ Supra note 46 at p.12

⁶⁰ National Judicial Academy (2015), Study Report on Women's Access to Justice, Unofficial translation,

In December 2017, the National Women Commission launched a 24-hour helpline in the Kathmandu Valley, to allow victims of gender-based violence or social discrimination to register their complaints.

As part of the President Women Upliftment Programme, a programme related to gender-based violence and discrimination was organised for local level representatives to enhance knowledge and launch public awareness programme to reduce gender-based violence and discrimination in villages.

Efforts by the judiciary to increase access to justice⁶¹

The judiciary has carried out some activities at the policy and implementation levels to increase access to justice. The strategic plan of the judiciary has prioritized judicial good governance and the facilitation of access among court users. To achieve this goal, there are five strategic objectives:

- To review fees for judicial services and make them budget-friendly for the poorest citizens;
- To normalize judicial work procedures;
- To make effective the free legal aid system in courts;
- To improve the system to resolve disputes through adjudication; and
- To ensure physical services provided by courts address the needs of court users.

The Access the Justice Commission has been established under the auspices of the Supreme Court to run the access to justice programme. Activities launched to increase access to justice in courts include the setting up of information and help desk in courts, completing general legal procedures within one hour, providing free legal aid, preparing applications by the court, and managing the toll-free number to provide information about ways to seek justice. Other activities and services include procedures to file complaints against services provided by the court, provision of a counseling service for those visiting the court for the first time, processes to manage appointments with members of the justice system, provision of interpreters, establishment of an SMS service, management of a website to view updates about the proceedings of cases, monitoring of proceedings of the court, and provision of voluntary legal services.⁶² The Access to Justice Commission developed information booklets on court and justice procedures, on rights of marginalised groups, and on

⁶¹ National Judicial Academy (2015), Study Report on Women's Access to Justice, Unofficial translation at p 23

⁶² Ibid

rights of women in civil and criminal cases.

Efforts of UN Agencies

From April 2013 to December 2017, UNDP and UN Women jointly implemented the programme Strengthening the Rule of Law and Human Rights Protection System in Nepal, focusing on the coordination in justice actors' service-delivery at national and sub-national level, strengthening the capacity of justice institutions to uphold and promote human rights, and providing legal aid through Socio-Legal Aid Centres and Information Desks⁶³. In collaboration with Ministry of Law Justice and Parliament Affairs the UNDP has supported on access to justice through Access to Justice Programme.

Efforts of Civil Society Organizations

Numerous non-governmental organisations are working on improving women's access to justice. NGOs have been working on enhancing the capacity of justice actors, including judges, community mediators, lawyers, and members of the Local Judicial Committees, to eliminate gender discriminatory attitudes and stereotyped behaviours towards women. As an important component of enhancing access to justice for women, NGOs have been providing legal aid to victims which simplify the entire legal process for victims. This legal aid extends from initial advice to accompanying women until the final decision. Depending on the nature and gravity of the case, legal aid may be provided together with a shelter, financial and psycho-social support.⁶⁴

6. Conclusion

However some positive amendments have been made to municipal laws, to the Constitution, and to procedural laws to ensure the fulfillment of women's rights, there still needs to be improved to impart justice to women and socially marginalized and excluded groups. The Government and non-governmental organizations are working on women's access to justice in Nepal. Their efforts are noteworthy but due to the proper coordination among the service providers the needy people have no access in these sectors.

The economic status of most of the women seeking justice is poor. Most of the women who are involved in court cases are married and serve as housewives. Factors like transportation expenditures and fees charged by the court, service providers and law practitioners have affected women's access to justice. Despite government and

⁶³ Supra note 46 at p 16

⁶⁴ Ibid

non-governmental organizations launching various programmes related to free legal aid, many women are found to be unaware of such a service, limiting their access to this critical assistance.

Work procedures adopted in order to proceed legal cases have been found to be complicated and cumbersome, according to the information and data collected. In addition there are problems concerning legal language. Although some necessary procedures - such as the continuous hearing of legal cases, the holding of closed hearings in cases concerning women, the maintenance of case confidentiality and the use of court user-friendly language - have been adopted, service seekers still face challenges in these areas. Cases have been pending in the Courts. There are some procedural rules that act as hindrances to deliver justice, particularly in cases where defendants refuse to cooperate in cases of involving women. Furthermore, cases involving women have not been settled in a timely manner as expected.

Most of the court user women are illiterate or only barely literate. Both educated and uneducated women face hindrances in accessing justice. Women involved in a case had little awareness of basic information about legal provisions, such as access to free legal aid for those unable to afford legal costs, refunding of fees following the winning of a case, the ability to defer payment of court fees if one cannot afford it, etc. Physical facilities in courts are not always women-friendly and capacity building activities like training or orientation on gender sensitivity to employees of service-providing institutions deems necessary. Most of the women court users have long distances to reach courts or legal service providers had affected access to justice. Women are hesitant to lodge complaints due to the fear of experiencing more suffering at the hands of family, fear of undermining family prestige and fear of disclosure of confidentiality. Likewise, society's perception of women seeking justice also plays a key role in this regard. Women feel more hesitant to file cases against family members.

संवाहकमा अङ्क १ देखि अङ्क १२ सम्म प्रकाशित लेखहरूको विषयगत विवरण

१. खाद्य अधिकार

- अङ्क १, **शीर्षक:** खाद्य अधिकार, खाद्य संप्रभुता तथा खाद्य सुरक्षा, **लेखक:** राजुप्रसाद चापागाईं, पृष्ठ १-१७
- अङ्क ३, खाद्य सम्प्रभुता तथा खाद्यसम्बन्धी हक, कृष्णजीवी घिमिरे, पृष्ठ ५२-६५
- अङ्क ५, कर्णालीमा खाद्य अधिकारको अवस्था: एक विश्लेषण, विष्णुप्रसाद तिमिल्सेना, पृष्ठ १-३६
- अङ्क ७, नेपालको सन्दर्भमा खाद्य अधिकार र मानव अधिकार, कृष्णजीवी घिमिरे, पृष्ठ ३५-९९

२. दलितको अधिकार

- अङ्क १, मधेशी दलितको मानव अधिकार अवस्था समस्या र समाधान, विनोद कुमार विश्वकर्मा, पृष्ठ ३८-५५
- अङ्क ३, Crime of Caste Based Discrimination and Untouchability, रेवतीराज त्रिपाठी, पृष्ठ १५२-१६०
- अङ्क ४, दलितको मानव अधिकार अवस्था: स्थलगत अध्ययन, विनोदकुमार विश्वकर्मा, पृष्ठ २६-५९
- अङ्क ५, नेपालमा दलित समुदायको मानव अधिकार र मानव मर्यादा, भक्त विश्वकर्मा, पृष्ठ १०६-११९
- अङ्क ९, जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत सम्बन्धी अपराध, रेवतीराज त्रिपाठी, पृष्ठ १-५४
- अङ्क ९, Addressing Gender Justice, इन्दु तुलाधर, पृष्ठ १५५-१६५
- अङ्क ११, जातीय छुवाछूत अन्त्यका लागि धार्मिक क्षेत्र, केशवप्रसाद चौलागाईं, पृष्ठ ९४-१०६

३. महिला अधिकार

- अङ्क १, Woman Rights to Reproductive Health, पुष्पा पोखरेल, पृष्ठ ५७-६६
- अङ्क १, Woman Migration to Gulf Countries, जायश्वर चापागाईं, पृष्ठ ६७-७६
- अङ्क २, Woman on Move for Foreign, डा. गोविन्द सुवेदी, पृष्ठ १०१-११३
- अङ्क २, ...Rape victims, सलिना काफ्ले/उदय रेग्मी, पृष्ठ १३८-१५१
- अङ्क ५, महिलाका मानव अधिकार र हिंसाको स्थिति, लिप्तबहादुर थापा, पृष्ठ ९०-१०५
- अङ्क ५, Growing Challenges of Domestic Violence, सलिना काफ्ले, पृष्ठ १२०-१३३
- अङ्क ६, Woman Migrant Workers' Problems and Prospects-सलिना काफ्ले, पृष्ठ १२१-१३५
- अङ्क ९, महिनावारीजन्य प्रचलन र महिला अधिकार, लेखक: बसन्त अधिकारी, पृष्ठ १३९-१५४
- अङ्क १२, Situation of Women's Access to Justice in Nepal प्रेमबहादुर थापा, पृष्ठ १३७-१५३

४. संक्रमणकालीन न्याय

- अङ्क २, संक्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा वेपत्ता... महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ ७१-१००

- अङ्क २, Transitional Justice, तेजमान श्रेष्ठ, पृष्ठ १६-३१
- अङ्क ५, Transitional Justice Process, ऋषिकेश बाग्ले, पृष्ठ १३४-१४८
- अङ्क ५, संक्रमणकालीन न्यायको पद्धति र नेपालको सन्दर्भ, टेकनारायण कुँवर, पृष्ठ ५८-७४,
- अङ्क ११, The Slow Train to Transitional Justice, घनश्याम खड्का, पृष्ठ १-५४
- अङ्क १२, नेपालको संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकार: कृष्णजीवी घिमिरे/मीना गुरूड, पृष्ठ १५-३८

५. मानव अधिकारसम्बन्धी संस्था/प्रणाली

- अङ्क १, मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरू: ओम प्रकाश अर्याल, पृष्ठ ६७-८०
- अङ्क १, Human Rights System in Nepal, रञ्जितभक्त प्रधानाङ्ग/श्रीप्रकाश उप्रेती, पृष्ठ १-२१
- अङ्क १, Role of the NHRIs for Human Rights...मोहना अन्सारी, पृष्ठ ६८-७७
- अङ्क २, मानव अधिकारको विकासक्रम, ललितबहादुर, बस्नेत पृष्ठ १-१५
- अङ्क २, Role of the National Human Rights, सूर्यबहादुर देउजा, पृष्ठ ५१-७०
- अङ्क ३, आयोगले स्वयम मुद्दा गर्न पाउने अधिकार, श्रीराम अधिकारी, पृष्ठ ६६-७६
- अङ्क ४, Electoral System for Strengtling Democratic Institution, चन्द्रकान्त ज्ञवाली, पृष्ठ १५५-१६९
- अङ्क ३, Public security, Rule of Law and Human Rights, शोभाखर बुढाथोकी, पृष्ठ १३१-१४०
- अङ्क ३, आयोगका विगतका उपलब्धि र अबको बाटो, डा. अश्वस्थामाभक्त खरेल, पृष्ठ ११०-१३०
- अङ्क ३, Accountability to Past Abuses, नवराज थपलिया/करुणा पराजुली, पृष्ठ १६१-१७१
- अङ्क ४, मानव अधिकारसम्बन्धी संघात्मक देशहरूको भोगार्इ, राजु चापागाईं, पृष्ठ ६०-७०
- अङ्क ४, मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षा, डा.महेन्द्रजंग शाह, पृष्ठ ८७-१०२
- अङ्क ६, Indivisibility of Human Rights, घनश्याम खड्का, पृष्ठ १३६-१४९
- अङ्क ७, राष्ट्रिय मानव आयोग र अन्य आयोग ओमप्रकाश अर्याल, पृष्ठ १००-१२७
- अङ्क ७, रामाअआ :सिफारिश र कार्यान्वयनको अवस्था, वेदप्रसाद भट्टराई/श्याम काफ्ले, पृष्ठ १२८-१५४
- अङ्क ८, ऐतिहासिक विकासक्रममा नेपालको मानव अधिकारको अवस्था, श्रीरामप्रसाद उपाध्याय, पृष्ठ १६५-१८१
- अङ्क ९, A Theoretical Overview of the NHRIS टेक तामाकार, पृष्ठ १८१-१९२
- अङ्क १२, Unleashing the Paris Principles in the Context of Nepal डा. हरिवंश त्रिपाठी, पृष्ठ १०३-१२०
- अङ्क १२, मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू र यसको सान्दर्भिकता, डा.अश्वस्थामाभक्त खरेल, पृष्ठ ६४-९०

६. विषयगत मानव अधिकार

- अङ्क २, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, टेकनारायण कुँवर, पृष्ठ ११४-१३७
- अङ्क २, Safe Foreign is Myth for Nepali Migrant workers, सोम लुइटेले, पृष्ठ १७४-१८२
- अङ्क ४, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू :मानव अधिकार, सुर्दशन सुवेदी/मनिस प्रसाई, पृष्ठ १-२५
- अङ्क ५, Human Rights Situation Of Hayu and Surel Community, वीर बुढा मगर, पृष्ठ १८१-१९४

- अङ्क ७, Bilateral Labour Agreements with Destination Countries, सोम लुईटेल, पृष्ठ १५५-१९३
- अङ्क ८, Reflections on the Right to Development, नवराज सापकोटा/कैलाश सिवाकोटी, पृष्ठ १८१-१९
- अङ्क ८, नेपालमा वादी समुदायको मानव अधिकारको अवस्था, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ १-३९
- अङ्क ८, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारसम्बन्धी अपराध, टेकनारायण कुँवर, पृष्ठ १३१-१६४ अङ्क ११, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यकको अधिकार अवस्था, डा. टीकाराम पोखरेल, पृष्ठ ८०-९३,
- अङ्क ११, Mental/Psycho Social Disability, नवराज सापकोटा/अर्जुन विश्वकर्मा, पृष्ठ १०७-१२६

७. बाल अधिकार

- अङ्क ४, Role Of Child Reform Homes, पुष्पा पोखरेल/शारदा तिमिल्सेना, पृष्ठ ११९-१३८
- अङ्क ४, Growing Challenges Of Child Marriage, सलिना काफ्ले, पृष्ठ १०३-११८
- अङ्क ४, Legal Regime Punishment to Children, शिव प्रसाद पौडेल, पृष्ठ १३९-१५४,
- अङ्क ६, Juvenile Justice in Nepal, रामकान्त तिवारी, पृष्ठ ९५-१२०
- अङ्क १२, मधेशी दलित बालबालिकाको अवस्था, विनोदकुमार विश्वकर्मा विमल पृष्ठ ३९-६३

८. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार

- अङ्क १, Ensuring Human Rights through Better Social Protection, लोकनाथ भुपाल, पृष्ठ २२-३४
- अङ्क ४, बुद्ध धर्म र मानव अधिकार, कैलाश सिवाकोटी, पृष्ठ ७१-८६
- अङ्क ५, Undermining our Cultural Value, डा. नारायणप्रसाद घिमिरे, पृष्ठ १६३-१७०
- अङ्क ११, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, बलराम राउत, पृष्ठ ५५-७९
- अङ्क ११, Religious Peace Building in Nepal, शोभाखर बुढाथोकी, पृष्ठ ८०-९३

९. मानव अधिकार र विपद्

- अङ्क १, Earthquake and Human Rights, माधव रेग्मी, पृष्ठ ३५-३९
- अङ्क ३, भूकम्प, मानव अधिकार र राज्यको दायित्व, डा. टीकाराम पोखरेल, पृष्ठ ७७-९१
- अङ्क ६, नेपालमा विद्यालय शिक्षा र यसमा भूकम्पले पारेको असर, डा. अश्वस्थामाभक्त खरेल, पृष्ठ १-३५

१०. ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार

- अङ्क १०, ज्येष्ठ नागरिक विशेषाङ्क
- अङ्क ५, नेपाल ज्येष्ठ नागरिकहरूको अवस्था, राष्ट्रिय ज्येष्ठ नागरिक महासंघ, पृष्ठ ३७-५७

११. न्यायमा पहुँच न्याय प्रशासन

- अङ्क १, अपराध पीडितको हक, शङ्करकुमार श्रेष्ठ, पृष्ठ ५६-६६
- अङ्क २, सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ ३२-५०
- अङ्क २ अपराध पीडितको हक, संजीवराज रेग्मी, पृष्ठ २७-४०
- अङ्क २, नेपालको संविधानमा मौलिक हक, चन्द्रकान्त ज्ञवाली, पृष्ठ १५२-१७३
- अङ्क ३, नेपालको मेलमिलाप प्रक्रिया ... गोविन्द शर्मा बन्दी, पृष्ठ ४१-५१

- अङ्क ३, Public Security, Rule of Law and Human Rights, पृष्ठ १३१-१४०
- अङ्क ३, Sailability of Restorative Justice रामकान्त तिवारी, पृष्ठ १७२-१८३
- अङ्क ३, Corruption and Human Rights, माधव रेग्मी, पृष्ठ १४१-१५१
- अङ्क ३, मानव अधिकार विकास र सामाजिक न्याय, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ ९२-१०९
- अङ्क ४, Priority for the Protection of Human Rights, नितू पोखरेल/सोम निरौला, पृष्ठ १७०-१८०
- अङ्क ५, कानूनको शासन, लोकतन्त्र, भ्रष्टाचार र मानव अधिकार, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ ७५-८९
- अङ्क ५, Witness Protection Human Rights Abuses... डा. हरिबश त्रिपाठी, पृष्ठ १४९-१६२
- अङ्क ५, Rights Based Approach Maina Sunuwar Verdict, कोषराज न्यौपाने, पृष्ठ १७१-१८०
- अङ्क ८, मानव अधिकार र स्वच्छ सुनुवाईको हक, संजीव राज रेग्मी, पृष्ठ ४०-९६
- अङ्क ८, मानव अधिकारको प्रचलनमा दण्डहीनताका असरहरु, लोकेन्द्र पनेरु, पृष्ठ ९७-१३०
- अङ्क ६, सीमावर्ती बाँधले उब्जाएको मानव अधिकारको प्रश्न, बुद्धिनारायण श्रेष्ठ, पृष्ठ ७६-९४
- अङ्क ९, Public Interest Litigation Environmental Rights, शिवप्रसाद पौडेल, पृष्ठ १६६-१८०
- अङ्क ९, मानव अधिकारको दृष्टिमा फौजदारी कार्यविधि संहिता, ऋषिकेश बाग्ले, पृष्ठ १०५-१३८
- अङ्क १२, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, स्वच्छ सुनुवाई, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ १-१४

१२. स्वास्थ्यको अधिकार

- अङ्क १, मानव अधिकार, फरेन्सिक र नेपाल, डा. हरिहर वस्ती, पृष्ठ १-२१
- अङ्क ६, नेपालमा स्वास्थ्य उपचार सम्बन्धमा जानकारी पाउने मौलिक हक, तेजमान श्रेष्ठ, पृष्ठ ३६-५५
- अङ्क १२, Medico-Legal System Investigation of Crime डा. हरिहर वस्ती, पृष्ठ ९१-१०८

१३ उद्योग/व्यापार/आवागमन

- अङ्क १, दुर्गम क्षेत्रमा हवाई सेवा:समस्या र समाधान, विष्णुप्रसाद तिमिल्सेना, पृष्ठ १८-३७
- अङ्क ६, Role of NHRC in Protecting Business related Human Rights, सूर्यप्रसाद पराजुली, पृष्ठ १५०-१६२
- अङ्क ९, व्यापारिक कारोबार सम्बद्ध अधिकारको संरक्षणमा सर्वोच्च अदालत : सूर्यप्रसाद पराजुली, पृष्ठ ५५-१०४
- अङ्क १२, Advancing Business and Human Rights in Nepal, टेक ताम्राकार पृष्ठ १२२-१३६

१४. बन्दी/बेपत्ता/यातना

- अङ्क २, नेपालमा बेपत्ता नागरिकको अवस्था, लोकेन्द्र पनेरु, पृष्ठ १८३-१९७
- अङ्क ६, यातना विरुद्धको अधिकार र राज्यको दायित्व, श्यामबाबु काफ्ले, पृष्ठ ५६-७५
- अङ्क ७, बन्दीको मानव अधिकार र कानुनी व्यवस्था, श्रीप्रकाश उप्रेती, पृष्ठ १-३४

आयोगका केही नयाँ प्रकाशनहरू

१. वार्षिक प्रतिवेदन, आ. व. २०७०/७१, २०७१/७२, २०७२/७३, २०७३/७४, २०७४/७५
२. विद्यालय शिक्षकहरूका लागि मानव अधिकार स्रोत पुस्तिका, २०७१
३. रणनीतिक योजना (२०१५-२०२०), २०७१, दोस्रो संस्करण २०७३, तेस्रो संस्करण २०७४
४. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियमावली, २०७१
५. भूकम्प (२०७२) प्रारम्भिक अनुगमन प्रतिवेदन, २०७२
६. नेपालको संविधान घोषणाअघि र पछि भएका आन्दोलनको क्रममा मानव अधिकारको अवस्था अनुगमन प्रतिवेदन, २०७२
७. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कर्मचारीको सेवा, शर्त र सुविधासम्बन्धी नियमावली, २०७२, दोस्रो संस्करण २०७४, तेस्रो संस्करण २०७४
८. संवाहक, अङ्क-१, २०७२, अङ्क-२, २०७३, अङ्क-३, २०७३, अङ्क-४, २०७४, अङ्क-५, २०७४, अङ्क-६, २०७४, अङ्क-७, २०७४, अङ्क-८, २०७५, अङ्क-९, अङ्क-१०, अङ्क-११, अङ्क-१२
९. भूकम्प र मानव अधिकार, २०७३
१०. Human Rights Situation during the Agitation before and after Promulgation of the Constitution of Nepal, Monitoring Report 2015
११. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भएका केही महत्वपूर्ण निर्णयहरू, २०७३
१२. Preliminary Report on Monitoring on Earthquake Report, 2072
१३. The NHRIs Nepal Joint Submission for the second Universal Periodic Review of Nepal, 2072
१४. Trafficking in Persons National Report 2013-15
१५. Selected Decision of the NHRC, Nepal vol. 1
१६. मानव अधिकारसम्बन्धी महत्वपूर्ण निर्णयहरू वर्ष १ अङ्क २
१७. Annual Progress Report 2072-73
१८. भूकम्प प्रभावितहरूको मानव अधिकारको अवस्था बारेमा तेस्रो अनुगमन प्रतिवेदन २०७४
१९. Trafficking in Persons National Report 2015/16
२०. आयोगका केही सिफारिश कार्यान्वयन र पीडितको अवस्था अध्ययन प्रतिवेदन खण्ड १ (२०७३) खण्ड २ (२०७५)
२१. भूकम्प प्रभावितहरूको अनुगमन प्रतिवेदन, २०७४
२२. निर्वाचन अनुगमन भाग -१ (२०७४) भाग-२ (२०७५)
२३. मानव अधिकार पत्र अङ्क- १-५ (२०७४/०७५), अङ्क १-३, (२०७५/०७६)
२४. Trafficking in Persons Especially on Women and Children in Nepal, National Report
२५. स्वर्गीय दयाराम परियार स्मारिका
२६. कारागार अनुगमन प्रतिवेदन, २०७४
२७. मानव अधिकारसम्बन्धी जान्नुपर्ने कुरा (नेपाली भाषा, मैथिली भाषा, भोजपुरी भाषा, थारु भाषा, तामाङ्ग भाषा, नेपाल/नेवारी भाषा),

२८. मुलुक, प्रदेश र जिल्लाका मानव अधिकारका पाँच प्रमुख विषय: अध्ययन, प्रतिवेदन, २०७५
२९. छाउपडी प्रथाले महिलाको जीवनमा पारेको प्रभाव एक अध्ययन: २०७५
३०. नेपालमा अपाङ्गहरूका मानव अधिकारका अवस्था प्रादेशिक तथा राष्ट्रिय सम्मेलन प्रतिवेदन सहित
३१. प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन, २०७४ अनुगमन प्रतिवेदन
३२. Monitoring Report of the House of Representative and State Assembly Election, 2017
३३. सप्तरी जिल्लाको मलेठमा २०७३ साल फागुन २३ गते भएको घटनाको छानवीन प्रतिवेदन
३४. मानव अधिकार रक्षकहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनको प्रतिवेदन, २०७४
३५. किसानको अधिकार कानून पुनरावलोकन, अध्ययन प्रतिवेदन, असार २०७५
३६. Report of International Conference on Identifying Challenges, Assessing Progress, Moving Forward: Addressing Impunity & Realizing Human Rights in South Asia
३७. Trafficking in Persons in Nepal, National Report, September 2018
३८. विवाद समाधानमा स्थानीय तह (मानव अधिकार अभ्यास पुस्तिका)
३९. नेपालका वृद्धाश्रम/जेष्ठ नागरिक हेरचाह केन्द्रको अध्ययन प्रतिवेदन (संवाहक अङ्क- १०)
४०. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँग सम्बन्धित संवैधानिक व्यवस्था र कानून
४१. मानव अधिकारसम्बन्धी महत्वपूर्ण निर्णयहरू
४२. महासन्धि नं १६९ कार्यान्वयन अवस्था
४३. Monitoring Synopsis of the Senior Citizen's Care Centers-2019
४४. NHRC Nepal's Recommendations on Right to Environment
४५. An Introduction to the National Human Rights Commission, Nepal
४६. The Rights of the Persons with Disability
४७. Reinforcing Peasants Rights: NHRCN Recommendations
४८. Migrant Workers Rights and NHRC Nepal's Initiatives
४९. वातावरण प्रदूषण र मानव अधिकार एक अध्ययन प्रतिवेदन
५०. जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतविरुद्धको अधिकारको अवस्था अनुगमन प्रतिवेदन
५१. अनौपचारिक क्षेत्र विशेषगरी मनोरञ्जन तथा सत्कार सेवाका कार्यरत महिला तथा बालबालिकाहरूको अवस्था र वैदेशिक रोजगारीमा गएका पुरुषहरूको श्रीमतीहरूले भोग्नु परेको सामाजिक मुल्य (आर्थिक हिंसा, पारिवारिक हिंसा, सामाजिक लान्छना, घरायसी कार्यबोझ) सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान प्रारम्भिक प्रतिवेदन
५२. मानव वेचविखन सम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन, २०७६
५३. जवरजस्ती करणीमा परेका महिलाको मानव अधिकार एवं न्यायमा पहुँचमा नेपाल प्रहरीको जवाफदेहिता
५४. मौलिक हक कार्यान्वयनमा विधायिका र कार्यपालिकाको भूमिका

मानव अधिकार चिन्तक तथा लेखक समूहमा अहिलेसम्म आवद्ध संवाहकका लेखकहरू

अङ्क-१

- (१) राजुप्रसाद चापागाई (+अङ्क ४)
- (२) विष्णुप्रसाद तिमिल्सेना (+अङ्क ५)
- (३) विनोदकुमार वि.क. (+अङ्क ४)
- (४) डा.शङ्करकुमार श्रेष्ठ
- (५) ओमप्रकाश अर्याल (+अङ्क ७)
- (६) डा. हरिहर वस्ती
- (७) डा. रंजीतभक्त प्रधानाङ्ग
- (८) डा. श्रीप्रकाश उप्रेती (+अङ्क ७)
- (९) डा. लोकनाथ भुषाल
- (१०) विशाल खनाल
- (११) माधव रेग्मी (+अङ्क ३)
- (१२) पुष्पा पोखरेल (+अङ्क ४)
- (१३) जायश्वर चापागाई
- (१४) मोहना अन्सारी

अङ्क-२

- (१५) ललितबहादुर बस्नेत
- (१६) तेजमान श्रेष्ठ (+अङ्क ६)
- (१७) माधवकुमार बस्नेत
- (१८) सूर्यबहादुर देउजा
- (१९) महेश शर्मा पौडेल (+अङ्क ३, ५, ८, १२)
- (२०) डा. गोविन्द सुवेदी
- (२१) टेकनारायण कुंवर (+अङ्क ५)
- (२२) सलिना काफ्ले (+अङ्क ६)
- (२३) उदयन रेग्मी
- (२४) डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली (+अङ्क ४)
- (२५) सोम लुईटेल (+अङ्क ७)
- (२६) लोकेन्द्र पनेरु (+ अङ्क ८)

अङ्क-३

- (२७) मोहन बन्जाडे
- (२८) संजीवराज रेग्मी (+ अङ्क ८)
- (२९) गोविन्द शर्मा वन्दी
- (३०) कृष्णजीवी घिमिरे (+अङ्क ७, १२)
- (३१) श्रीराम अधिकारी
- (३२) डा. टीकाराम पोखरेल (+अङ्क ११)
- (३३) डा. अश्वस्थामा खरेल (+अङ्क ६, १२)
- (३४) शोभाकर बुढाथोकी (+अङ्क ११)
- (३५) रेवतीराज त्रिपाठी (+अङ्क ९)
- (३६) नवराज थपलिया
- (३७) करुणा पराजुली
- (३८) रामकान्त तिवारी (+अङ्क ६)

अङ्क-४

- (३९) सुदर्शन रेग्मी
- (४०) मनिष प्रसाइ

- (४१) कैलाशकुमार शिवाकोटी (+अङ्क ८)
- (४२) डा. महेन्द्रजंग शाह
- (४३) शारदा तिमिल्सेना
- (४४) शिवप्रसाद पौडेल
- (४५) नीतु पोखरेल
- (४६) सोम निरौला

अङ्क-५

- (४७) राष्ट्रिय जेष्ठ नागरिक महासंघ
- (४८) लिप्तबहादुर थापा
- (४९) भक्त विश्वकर्मा
- (५०) ऋषिकेश वाग्ले (+अङ्क ९)
- (५१) डा. हरिवंश त्रिपाठी

अङ्क-६

- (५२) डा. नारायणप्रसाद घिमिरे
- (५३) कोषराज न्यौपाने
- (५४) वीरबहादुर बुढा मगर
- (५५) श्यामबाबु काफ्ले (+अङ्क ७)
- (५६) बुद्धिनारायण श्रेष्ठ
- (५७) घनश्याम खड्का (+अङ्क ११)
- (५८) सूर्यप्रसाद पराजुली (+अङ्क ९)

अङ्क-७

- (५९) वेद भट्टराई

अङ्क-८

- (६०) प्रा.डा. श्रीरामप्रसाद उपाध्याय
- (६१) नवराज सापकोटा (+अङ्क ११)

अङ्क-९

- (६२) बसन्त अधिकारी
- (६३) इन्दु तुलाधर
- (६४) शिवप्रसाद पौडेल
- (६५) टेक ताम्राकार (अङ्क १२)

अङ्क-१०

- जेष्ठ नागरिक विषेष्णु-२०७५ (रा.मा.अ.आ)

अङ्क-११

- (६५) बलराम राउत
- (६६) केशवप्रसाद चौलागाई
- (६७) अर्जुन विश्वकर्मा

अङ्क-१२

- (६८) मीना गुरुङ्ग
- (६९) विनोदकुमार विश्वकर्मा
- (७०) डा. हरिवंश त्रिपाठी
- (७१) डा. हरिहर वस्ती
- (७२) प्रेमबहादुर थापा

यस अङ्कका योगदानकर्ताहरू

१. शैक्षिक योग्यता २. हाल कार्यरत संस्था/सेवा/ क्षेत्र ३. विशेष अनुभव ४. ई-मेल ५. फोन नं.

महेश शर्मा पौडेल

- स्नातकोत्तर-जन प्रशासन, राजनीतिशास्त्र र कानून
- न्यायाधीश, उच्च अदालत
- पूर्व सचिव, वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानवीन आयोग, २३ वर्षको सरकारी वकीलको अनुभव
- mahesh_bsharma@yahoo.com
- ९८५१०४६५०१

Dr. Hari Bansa Tripathi

- MA English /Political Science, B.L., Hubert Humphrey Fellow (University of Minnesota) Fulbright Post-Doc. Fellow (University of Washington)
- Professor, National Law Collage
- Former Judge, High Court
- dr.haribansnt@yahoo.com
- 9841471184

कृष्णाजीवी घिमिरे

- स्नातकोत्तर, कानून र राजनीतिशास्त्र
- सचिव, वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानवीन आयोग
- २३ वर्ष सरकारी वकीलको अनुभव, पुस्तक तथा निर्देशिका लेखन
- ghimirekj@gmail.com
- ९८५१२४६३३३

Dr. Harihar Wosti

- MD, M.Sc, BL
- Visiting professor, Forensic Medicine Department NMC, IOM Maharaigunj
- 25 years experience of Forensic Medicine
- hariharwasti52@gmail.com
- 9851041710

मीना गुरुङ

- कानूनमा स्नातकोत्तर
- नेपाल सरकारको उपसचिव
- सात वर्षदेखि सरकारी सेवामा कार्यरत
- meena gurung 041@gmail.com
-

Tek Tamrakar

- LL.M. Constitutional Law
- UNDP, Nepal
- Above 14 years of experience on Human Rights, Justice and Rule of Law
- tek_tamrakar@yahoo.com
- 9851047095

विनोदकुमार वि.क. विमल

- स्नातकोत्तर(कानून) पी.एच.डी स्कुलर
- उपप्राध्यापक, त्रि.वि.
- बहस पैरवी, वि.सं. २०५४ सालदेखि मानव अधिकारको क्षेत्रमा
- bishwokarmab@yahoo.com
- ९८४१५६३५३९

Prem Bahadur Thapa

- LL.M.
- Project Manager of ECNHRC
- 16 years of experience on Human Rights, Justice Rule of Law
- thapa.pb@gmail.com
- 9849668857

डा. अश्वस्थामा भक्त खरेल

- विद्यावारिधि-मानव अधिकार
- उपप्राध्यापक, राजनीतिशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय अधिवक्ता,
- २९ वर्षको पत्रकारिता अनुभव, लेखन
- aswasthama.kharel@gmail.com
- ९८४१३९०२५९

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

केन्द्रीय कार्यालय, हरिहर भवन, ललितपुर

इमेल : nhrc@nhrcnepal.org

फोन : ०१-५०१००१५/१६/१७/१८

वेबसाइट : www.nhrcnepal.org

फ्याक्स : ०१-५५४७९७३, ५५४७९७४

हटलाइन : ०१-५०१००००

विराटनगर कार्यालय, चाँदनी चौक

फोन : ०२१-४६१९३१, ४६१०९३

फ्याक्स : ०२१-४६१९००

खोटाङ कार्यालय, दिक्तेल

फोन : ०३६-४२०२८४

जनकपुर कार्यालय, देवी चौक

फोन : ०४१-५२७८११, ५२७८१२

फ्याक्स : ०४१-५२७२५०

सानेपा कार्यालय, सानेपा

फोन : ०१-५५३०३६२

पोखरा कार्यालय, जनप्रियमार्ग

फोन : ०६१-४६२८११, ४६३८२२

फ्याक्स : ०६१-४६५०४२

बुटवल, रुपन्देही

फोन : ०७१-४१०१७५, ०७१-४१०१७६

नेपालगञ्ज कार्यालय, शान्तिनगर

फोन : ०८१-५२६७०७, ५२६७०८

फ्याक्स : ०८१-५२६७०६

जुम्ला कार्यालय, खर्जा

फोन : ०८७-५२०२२२

धनगढी कार्यालय, उत्तर बेंहेडी

फोन : ०९१-५२५६२१, ५२५६२२

फ्याक्स : ०९१-५२५६२३

National Human Rights Commission, Nepal

Central Office

Harihar Bhawan, Lalitpur

P.O. Box No. : 9182, Kathmandu

E-mail : nhrc@nhrcnepal.org

Phone No. : 01- 5010015/16/17/18

Website : www.nhrcnepal.org

Fax : 01-5547973, 5547974

Hotline : 01-5010000

Biratnagar Office, Chandani Chowk

Phone No. : 021-461931, 461093

Fax : 021-461100

Khotang Office, Diktel

Phone : 036-420284

Janakpur Office, Devichowk

Phone No. : 041-527811, 527812

Fax : 041-527250

Sanepa Office, Sanepa

Phone : 01-5530362

Pokhara Office, Janapriya Marga

Phone No. : 061-462811, 463822

Fax : 061-465042

Butwal Office, Rupendehi

Phone : 071-410175, 410176

Nepalgunj Office, Shantinagar

Phone No. : 081-526707, 526708

Fax : 081-526706

Jumla Office,

Phone : 087-520222

Dhangadhi Office, Uter Behedi

Phone No. : 091-525621, 525622

Fax : 091-525623

National Human Rights Commission, Nepal

Offices of NHRCN

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

हरिहर भवन, ललितपुर, नेपाल

पो.ब.नं. : ९१८२, काठमाडौं, नेपाल

फोन : ०१-५०१००१५, हटलाइन : ५०१००००

National Human Rights Commission, Nepal

Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

P.O. Box: 9182, Kathmandu, Nepal

Phone: 01-5010015, Hotline: 5010000